

УДК 330.34: 332.122:338.43(083.9)

JEL Classification: Q10; R52; R58

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105006>

О. В. ХОДАКІВСЬКА, докторка економічних наук, професорка,
членкиня-кореспондентка НААН
О. М. МОГИЛЬНИЙ, доктор економічних наук, професор
Л. Д. ТУЛУШ, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
М. В. КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ, кандидат економічних наук
О. Ю. ГРИЩЕНКО

Формування програм комплексного соціально-економічного розвитку об'єднаних територіальних громад з урахуванням ризиків пандемії COVID-19

Мета статті – розкрити науково-прикладні підходи до формування програм комплексного соціально-економічного розвитку об'єднаних територіальних громад з урахуванням ризиків поширення пандемії COVID-19.

Методика дослідження. Діалектичний інструментарій покладено в основу пізнання процесів і явищ просторового розвитку; монографічний метод застосовано до аналізу базових принципів формування програм комплексного соціально-економічного розвитку об'єднаних територіальних громад; емпіричні спостереження сприяли загальному оцінюванню стану реагування об'єднаних територіальних громад на виклики, пов'язані з поширенням коронавірусної хвороби; абстрактно-логічні прийоми дозволили сформулювати науково-прикладні узагальнення матеріалу та прикінцеві висновки.

Результати дослідження. Доведено, що стратегічними завданнями програм комплексного соціально-економічного розвитку об'єднаних територіальних громад також має бути своєчасне реагування на обставини непереборної сили, подібні до пандемії COVID-19. Повинна суттєво підвищитися їх роль у захисті життя і здоров'я сільського населення. Крім того, у фокусі уваги постійно має перебувати ресурсна база для виконання повноважень шляхом розвитку сільсько-господарського виробництва та інших видів диверсифікованої діяльності, а також створення сприятливого середовища для гідних умов проживання, всебічного розвитку особистості та відпочинку. Запропоновано розробити аналітико-статистичну методику вимірювання індексу людського розвитку по сільських об'єднаних територіальних громадах, обравши за основу Методику вимірювання регіонального людського розвитку, затверджену Президією Національної академії наук України та колегією Державної служби статистики України від 13.06.2012 №123.

Елементи наукової новизни. Узагальнено показники оцінювання рівня соціально-економічного стану об'єднаних територіальних громад за ключовими сферами. Уточнено цілі та принципи, що мають бути закладені в основу загальнодержавних програм підтримки збалансованого сільського розвитку.

Практична значущість. Прикладні аспекти дослідження можуть бути враховані під час формування програм комплексного соціально-економічного розвитку об'єднаних територіальних громад, що забезпечить дієвість державних ініціатив, спрямованих на підтримку села та сприятиме готовності сільського населення до форс-мажорних загроз. Табл.: 1. Рис.: 6. Бібліогр.: 14.

Ключові слова: об'єднані територіальні громади; місцеві і державні програми соціально-економічного розвитку; ресурсний потенціал території; збалансований сільський розвиток; рівень і якість життя сільського населення.

Ходаківська Ольга Василівна – докторка економічних наук, професорка, членкиня-кореспондентка НААН, заступниця директора – завідувачка відділу земельних відносин та природокористування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: iae_zem@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3421-8361>

* У статті представлено результати дослідження, отримані в процесі виконання проекту «Оцінювання впливу карантинних заходів, пов'язаних з COVID-19 для аграрного сектору й продовольчої безпеки держави та розроблення алгоритму дій щодо мінімізації негативних наслідків» № 2020.01/0313 конкурсу «Наука для безпеки людини та суспільства» за рахунок грантової підтримки Національного фонду досліджень України.

© О. В. Ходаківська, О. М. Могильний, Л. Д. Тулуш, М. В. Крушельницький, О. Ю. Грищенко, 2021

Могильний Олексій Миколайович – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу організації наукових досліджень та інноваційного розвитку, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>

Тулуш Леонід Дмитрович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу фінансово-кредитної та податкової політики, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: tulush@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3922-5245>

Крушельницький Микола Володимирович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу організації менеджменту, публічного управління та адміністрування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: boss.krushelnickiy@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5028-6068>

Грищенко Олена Юріївна – завідувачка сектору інформаційного забезпечення досліджень, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: lena@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2271-3629>

Постановка проблеми. Розвиток об'єднаних територіальних громад (ОТГ) як базової ланки адміністративно-територіального устрою держави має бути спрямований на поліпшення соціально-економічного стану сільських громад, забезпечити доступність різноманітних життєзабезпечуючих послуг для домогосподарств і участь населення в роботі органів місцевого самоуправління. Серед цілей програм розвитку села – підвищення добробуту людей, які живуть за межею бідності, шляхом їх самозайнятості, забезпечення гідної заробітної плати, а також створення ліквідних активів для зміцнення сільської економіки. Ускладнює ситуацію турбулентність соціальних процесів на всіх рівнях управління – від районного до глобального. Звідси значний обсяг ключових рішень на місцях доводиться приймати в умовах асиметричної інформації та невизначеності.

Об'єднані територіальні громади, як і кожен адміністративний район та регіон держави, наділені унікальними для них інклюзивними факторами розвитку, а також спільними організаційно-правовими, адміністративними та фінансовими перешкодами щодо їх реалізації. Важливим іспитом для їхньої інституційної спроможності слугують надзвичайні ситуації, подібні до пандемії COVID-19. Тому при оцінюванні стану виконання комплексних програм соціально-економічного розвитку слід аналізувати не лише виконання запланованих показників, а й успішність реагування на внутрішні і зовнішні ризики для нормального життя, праці та відпочинку людей. Отже, такі програми повинні бути максимально деталізованими з урахуванням належної організаційної взає-

модії всіх підприємств, установ і організацій, а також виокремлення сильних і слабких сторін потенціалу розвитку ОТГ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження питань з формування програм соціально-економічного розвитку сільських громад і територій здійснили В. Г. Андрійчук; О. Г. Булавка [3]; К. Бруннер; В. М. Жук [4]; О. В. Коваленко [6]; А. М. Колот; М. Ф. Кропивко; Ю. О. Лупенко; М. Й. Малік [7]; В. Я. Месель-Веселяк; О. М. Могильний; О. С. Мороз; Б. Й. Пасхавер; М. І. Пугачов; В. П. Рябонь; П. Т. Саблук [11]; Ю. С. Цал-Цалко; О. Г. Шпикуляк та ін. Проблематика розвитку сільських територій актуальна і для зарубіжних дослідників, про що свідчать праці таких учених, як L. J. Haider, W. J. Boonstra, G. D. Peterson, M. Schlüter, M. Lanfranchi, C. Giannetto [1-2].

Досліджують економіку регіонів в умовах коронакризи та її вплив на податкові надходження місцевих бюджетів І. З. Сторонянська, Л. Я. Бенівська [12]; М. І. Пугачов; Н. І. Патица; О. Г. Шпикуляк; О. М. Могильний; Л. Д. Тулуш – систематизують чинники впливу карантинних заходів, пов'язаних з COVID-19, на аграрний сектор, сільську зайнятість та продовольчу безпеку держави [14].

Результати досліджень учених свідчать, що соціальні та економічні фактори розвитку ОТГ не відокремлені від зміни ситуації щодо освітніх, медичних, адміністративних, культурних, інформаційних та інших послуг, а тому їх варто розглядати в синергії, яка й визначає сталість розвитку сільських територій та рівень добробуту їх жителів.

Мета статті – розкрити науково-прикладні підходи до формування програм комплексного

соціально-економічного розвитку об'єднаних територіальних громад з урахуванням ризиків поширення пандемії COVID-19.

Виклад основних результатів дослідження. В умовах пандемії COVID-19 сільські громади, порівняно з міськими, постраждали значно більше через обмеження транспортного сполучення, низьку мобільність людей працездатного віку, розрив традиційних агропродовольчих маркетингових ланцюгів, прямі збитки мікро- і малих виробників тощо. У надзвичайних умовах особливо гостро даються взнаки проблеми з недостатньою розвиненістю медичної інфраструктури – брак сільських аптек, фельдшерських пунктів, сільських амбулаторій, а в тих, які ще збереглися, відсутнє необхідне обладнання, не заповнено вакансії спеціалістів. Під час пандемії критично важливі для життя і здоров'я громадян послуги стали недоступними.

В рамках проєкту НФД України було опитано представників органів місцевого самоврядування щодо впливу COVID-19 на діяльність ОТГ. З різних причин майже у всіх

громадах зменшилася дохідна частина бюджетів, суттєво скоротилася зайнятість населення, не надавалася підтримка господарюючим суб'єктам, підвищилися ціни на базові харчові продукти тощо.

Важливою проблемою для територіальних громад в умовах реалізації карантинних заходів стало зниження доходів за такими важливими статтями:

- плата за землю – внаслідок наданих пільг зі сплати даного податкового платежу (це зазначили майже 93 % респондентів);

- ПДФО – внаслідок обмеження права на здійснення окремих видів діяльності (вказали теж 93 % респондентів) та зниження рівня зайнятості у відповідному регіоні (рис. 1).

Отже, можна зробити висновок, що запровадження неоптимальної моделі карантинних заходів в умовах стрімкого поширення COVID-19 і надання преференцій зі сплати основних видів податкових платежів, які формують дохідну частину бюджетів органів місцевого самоврядування, негативно вплинуло на доходи територіальних громад.

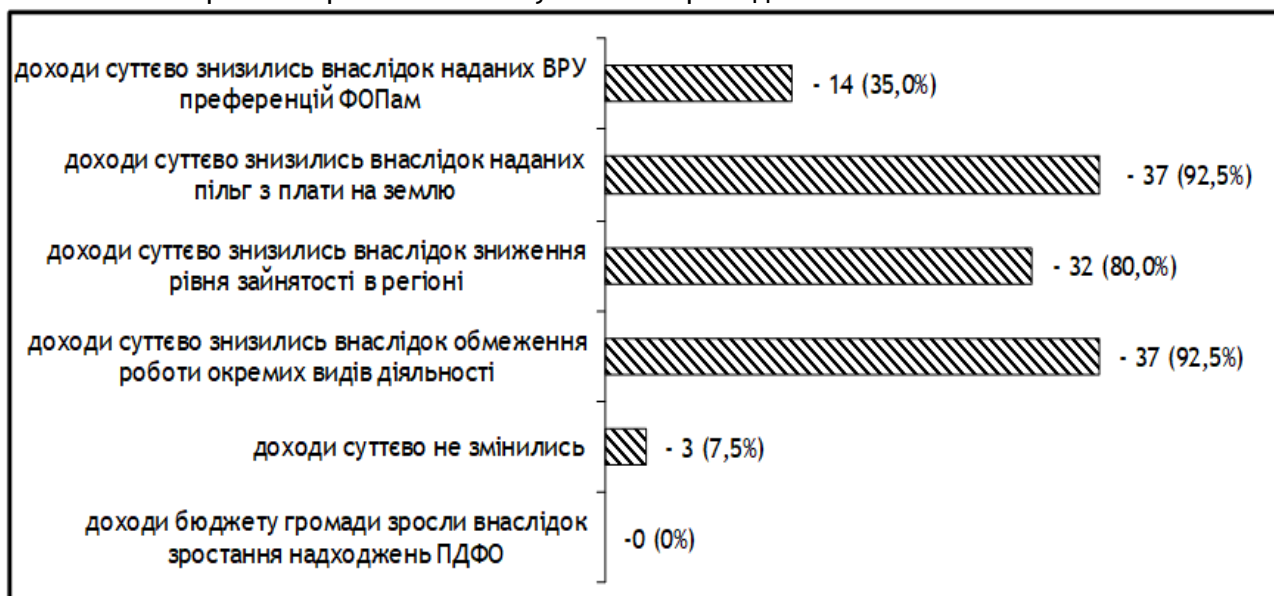

Рис. 1. Розподіл відповідей щодо впливу карантинних заходів та поширення COVID-19 на дохідну частину бюджету громади

Джерело: Авторські дослідження.

При цьому власних заходів підтримки суб'єктів господарювання та громадян, що проживають на відповідних територіях, не

було передбачено жодною територіальною громадою з числа опитаних шляхом анкетування (рис. 2).

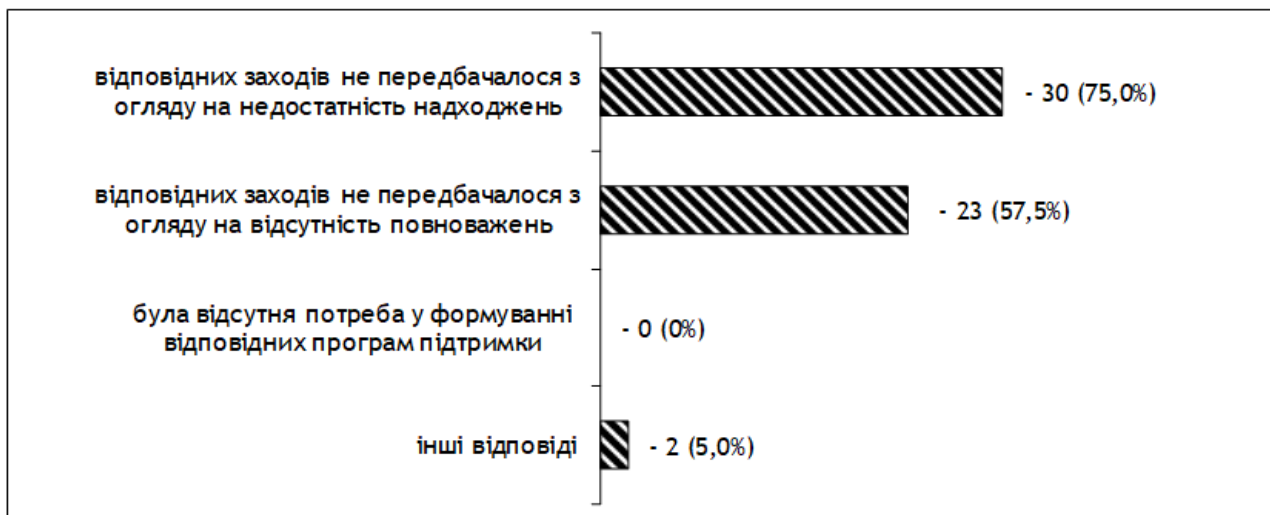

Рис. 2. Розподіл відповідей щодо заходів з підтримки суб'єктів господарювання чи мешканців громади, передбачених ОМС серед видатків бюджету фінансування

Джерело: Авторські дослідження.

Причому 75 % респондентів зазначили, що відповідних заходів не передбачалося внаслідок недостатності надходжень, а майже 60 % причиною відсутності відповідних заходів назвали недостатність повноважень територіальних громад з державних видатків з огляду на норми Бюджетного кодексу України.

Щодо зниження рівня зайнятості у територіальних громадах 100% вказали те, що

він суттєво знизився внаслідок обмеження права на здійснення окремих видів діяльності. Крім того, серед факторів, що вплинули на зниження рівня зайнятості, майже 60% опитаних представників територіальних громад зазначили також про зниження доходів суб'єктів господарювання, внаслідок чого ті змушені були переводити своїх працівників на неповний робочий день (рис. 3).

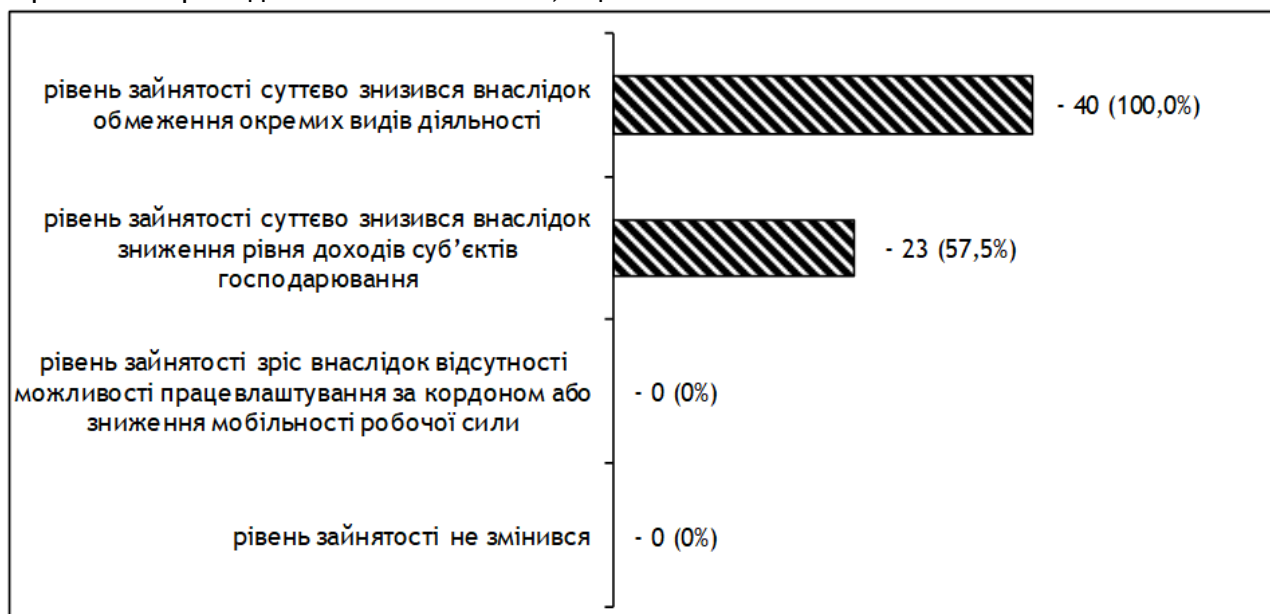

Рис. 3. Розподіл відповідей щодо зменшення рівня зайнятості у регіоні / на території громади

Джерело: Авторські дослідження.

У сфері справляння податків і податкових платежів усі територіальні громади, що взяли участь в опитуванні, реалізовували заходи з підтримки у вигляді зменшення сум

земельного податку (орендної плати за землю), а також зменшення сум зобов'язань по оренді комунального майна (рис. 4).

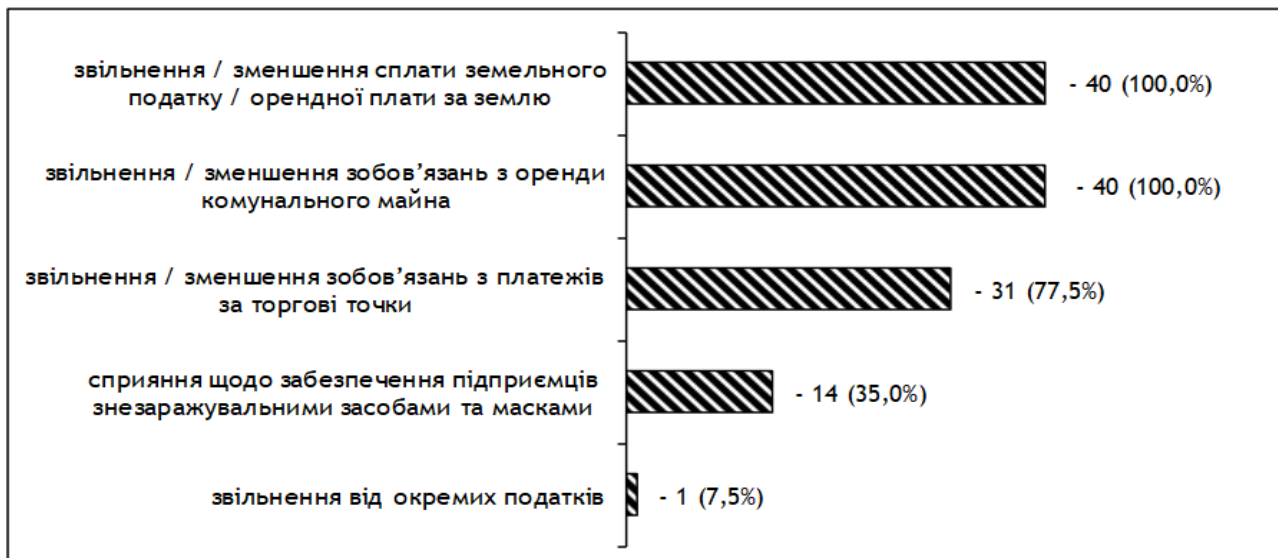

Рис. 4. Розподіл відповідей щодо підтримки суб'єктів господарювання, що постраждали від карантинних заходів і поширення COVID-19, наданої ОМС

Джерело: Авторські дослідження.

Окрім того, майже 80 % опитаних територіальних громад застосовували практику часткового звільнення від сплати зобов'язань з платежів за торгові точки. Понад третина – надавала підтримку шляхом забезпечення місцевих жителів та підприємців знезаражувальними засобами та масками.

У процесі дослідження впливу карантинних заходів в умовах стрімкого поширення

COVID-19 на соціально-економічний стан територіальних громад було проаналізовано також їх вплив на забезпечення продуктами харчування жителів громад за доступними цінами. У цьому контексті понад 45 % респондентів – представників територіальних громад відповіли, що рівень забезпечення мешканців територіальних громад продуктами харчування під час локдауну суттєво знизився (рис. 5).

Рис. 5. Розподіл відповідей щодо впливу карантинних заходів і поширення COVID-19 на забезпечення продуктами харчування мешканців громади

Джерело: Авторські дослідження.

Між іншим, вони вказали й ще на досить вагомі проблеми, а саме:

- 1) асортимент товарів у перші місяці карантину суттєво зменшився;
- 2) значно зросли ціни на окремі групи товарів;

3) не у всіх селах є продуктові магазини, проблему із забезпеченням продуктами вирішували за допомогою мобільних торгових точок. Під час карантину в окремих випадках їх робота була ускладнена. Асортимент

товару дуже обмежений. Іноді траплялися перебої з доставкою продуктів.

Майже третина опитаних представників територіальних громад відмітила, що проблеми поставали, але їх вдалося оперативно вирішити. При цьому понад чверть опитаних зазначили, що суттєво зменшилися асортимент і кількість постачальників продуктів харчування. Це, в свою чергу, зумовило зростання цін на продовольство, а особливо це стосувалося сільських населених пунктів.

Проблеми із забезпеченням населення продуктами харчування були зумовлені, в першу чергу, суттєвими обмеженнями в роботі продуктових ринків. На цю проблему

вказали майже 90 % опитаних респондентів (рис. 6). При цьому понад 15 % респондентів зазначили, що відповідна проблема мала короткостроковий характер – її вдалося оперативно вирішити.

У цьому контексті варто відзначити, що рішення про заборону роботи продовольчих ринків було значною мірою помилковим і призвело лише до загострення проблеми із забезпеченням населення продуктами харчування. За умов належної обладнаності торгових точок і дотримання маскового режиму загроза поширення COVID-19 на продуктових ринках була мінімальною.

Рис. 6. Розподіл відповідей щодо впливу карантинних заходів та поширення COVID-19 на роботу продовольчих ринків, ярмарків, торгових точок

Джерело: Авторські дослідження.

Це вимагає докорінного перегляду існуючих підходів до забезпечення закладами охорони здоров'я сільських територій, які мають втілитися через програми комплексного соціально-економічного розвитку ОТГ.

Законом України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» [9] встановлюється загальний порядок розроблення, затвердження та виконання системи прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку України, окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць.

Програма комплексного соціально-економічного розвитку сільських ОТГ являє собою сукупність заходів, спрямованих на розв'язання актуальних проблем мешканців, досягнення конкретних результатів, визначених у просторі й часі, узгоджених за тер-

мінами, виконавцям та, головне, – забезпечених необхідними людськими і фінансовими ресурсами [8].

Існують різноманітні види програм соціально-економічного розвитку ОТГ [10]:

- розвитку сільськогосподарського виробництва та скорочення безробіття в сільській місцевості;
- використання паливно-енергетичних ресурсів;
- раціонального використання природних ресурсів (землі, води, лісів тощо);
- розвитку транспорту та зв'язку;
- розвитку освіти;
- розвитку охорони здоров'я;
- розвитку культури, фізичної культури і спорту;
- соціального захисту молоді, пенсіонерів та інвалідів.

Особливістю програм комплексного соціально-економічного розвитку сільських ОТГ має стати охоплення всіх перелічених та інших напрямів діяльності, адже це вимога до забезпечення сталого їх розвитку з урахуванням інклюзивної. Об'єднана територіальна громада виступає просторовою базою не лише сільськогосподарського, лісового і рибного господарства, а й неаграрних видів діяльності, народних промислів, а також сприятливого середовища для проживання.

Концепція комплексного розвитку об'єднаних територіальних громад має включати розроблення стратегічних документів (генерального плану соціально-економічного розвитку на строк до 10-15 років), а також тактичних документів (відповідних програм на строк до 5 років, річних планів і бюджетних прогнозів їх фінансового забезпечення). Розробленню концепцій та загальних генеральних планів комплексного соціально-економічного розвитку об'єднаних територіальних громад має передувати проведення соціальних обстежень та паспортизація сільських населених пунктів і сільських територій [7].

Забезпечення збалансованого (сталого) розвитку сільських об'єднаних територіальних громад за ініціативи і силами її мешканців має відбуватися за такими напрямками:

- 1) забезпечення належних умов для проживання;
- 2) підвищення конкурентоспроможності для залучення інвестицій в інфраструктуру;
- 3) удосконалення системи управління всіма наявними ресурсами.

Головними показниками збалансованого розвитку сільських об'єднаних територіальних громад мають бути високі стандарти рівня та якості життя сільського населення, розвинений людський і соціальний капітал, екологоощадне використання природних ресурсів, позитивне сальдо міграції населення, благополучна демографічна ситуація тощо.

Особливості формування програм комплексного соціально-економічного розвитку сільських об'єднаних територіальних громад полягають в дотриманні низки принципів:

об'єктивність – розроблення документів на основі даних органів державної статистики, аналітичної інформації центральних і місцевих органів виконавчої влади, результатів опитувань громадської думки, з урахуванням реальності цілей та індикаторів (показників), яких можливо досягти та оцінити стан виконання;

обґрунтованість і доцільність – розроблення документів на основі чітко визначених цілей розвитку та економічно обґрунтованих заходів і проєктів, що сприяють їх досягненню із використанням кращого вітчизняного досвіду у сфері прогнозування економічного і соціального розвитку;

координація – взаємозв'язок та узгодженість довгострокових стратегій, планів і програм розвитку на державному, регіональному та місцевому рівнях;

відкритість та прозорість – забезпечення доступу громадськості до розроблення й інформування про цілі, завдання, очікувані результати та показники виконання стратегічних і програмних документів. Забезпечення всіх суб'єктів господарської діяльності та інших заінтересованих організацій необхідними орієнтирами щодо перспектив розвитку;

недискримінація та рівний доступ – створення можливостей для ознайомлення й можливого врахування позицій всіх заінтересованих сторін під час розроблення та реалізації відповідних документів;

ефективність – зіставлення задіяних ресурсів та результатів їх цільового використання у встановлені терміни;

історична спадкоємність – врахування та збереження позитивних надбань розвитку громади, примноження народних традицій, збереження й відновлення об'єктів культурної спадщини тощо;

збалансований (сталий) розвиток – забезпечення розвитку громади для задоволення нинішніх потреб з урахуванням інтересів майбутніх поколінь.

До нормативно-правових актів, що можуть бути враховані під час розроблення програм комплексного соціально-економічного розвитку сільських об'єднаних територіальних громад [7], належать:

- цільові державні (галузеві) програми розбудови соціальної інфраструктури та поселенської мережі, що розробляються на національному й обласному рівнях управління, які реалізуються галузевими міністерствами й підприємствами та організаціями освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту, комунального забезпечення тощо;
- комплексні програми соціально-економічного розвитку сільських громад та територій;
- регіональні комплексні програми соціально-економічного розвитку сільських територій району, області;

- річні плани і відповідні бюджети комплексного соціального розвитку сільських об'єднаних територіальних громад, області, що конкретизують завдання на поточний рік.

Для оцінювання стану соціально-економічного розвитку сільських об'єднаних

територіальних громад, на нашу думку, доцільно використовувати показники за виробничою, соціальною та екологічною сферами (табл.).

Показники оцінювання стану комплексного соціально-економічного розвитку сільських об'єднаних територіальних громад за основними сферами

Сфери		
Виробнича	Соціальна	Екологічна
1. Доходи на 100 га, на 1 середньооблікового штатного працівника; витрати на 100 га, на 1 середньооблікового штатного працівника; прибутки на 100 га, на 1 середньооблікового штатного працівника 2. Сплата податків та нарахувань (у т. ч. в держбюджет, місцеві бюджети, всього, на 100 га, на 1 середньооблікового штатного працівника) 3. Заробітна плати за категоріями працюючих / збір ЄСВ / податок із доходів фізичних осіб 4. Плата за землю (орендна плата+податок) 5. Обсяги надання агровиробничих послуг домогосподарствам	1. Кількість робочих місць 2. Своєчасність розрахунків із заробітної плати та плати за оренду земельних ділянок, що належать селянам 3. Реалізація проєктів будівництва інфраструктурних об'єктів ОДА та Мінрегіону 4. Розвиненість соціально-побутової інфраструктури 5. Напрями і результати соціально-відповідальної поведінки бізнесу	1. Стимулювання аграрних практик з охорони і відтворення родючості ґрунтів та агроландшафтів 2. Моніторинг за дотриманням еколого-ощадних технологій 3. Відновлення малих річок, озер, водосховищ, боліт, ставків, лиманів та інших об'єктів 4. Ведення зональних систем землеробства, адаптованих до зміни клімату 5. Запровадження відповідальності за порушення екостандартів земле-, лісо-, водокористування

Джерело: Узагальнено авторами.

Варто зазначити, що перелік наведених у таблиці показників може бути доповнений іншими характеристиками, які залежать від економічних і природно-кліматичних особливостей об'єднаних територіальних громад, дозволяють всебічно оцінити й реалізувати потенціал сільської території. Зокрема, для оцінки інвестиційної привабливості сільської території може бути задіяний бухгалтерський інструментарій, описаний в Методичних рекомендаціях з інвентаризації активів та ресурсного потенціалу територіальних громад [4]. Крім того, плануючи розвиток сільських об'єднаних територіальних громад, бажано враховувати всі аспекти продовольчої, соціальної, екологічної та інших поки що невідомих безпек [6].

Таким чином, під час формування програм комплексного соціально-економічного розвитку сільських об'єднаних територіальних громад важливу роль відіграють задіяні розробниками методологічні аспекти дослідження та оцінки ризиків [13].

Висновки. Для забезпечення комплексного розвитку сільських об'єднаних територіальних громад здійснюється реформа децентралізації повноважень і ресурсів на їх виконання, розробляються й впроваджуються відповідні програми, мета яких – реалізувати наявний людський, економічний і природний потенціал, наслідком чого має бути досягнення європейських стандартів рівня та якості життя місцевих жителів.

Для підвищення науково обґрунтованого рівня та ефективності програм комплексного соціально-економічного розвитку сільських об'єднаних територіальних громад необхідно:

- законодавчо визначити потребу стратегічного планування розвитку сільських об'єднаних територіальних громад і всебічно заохочувати таку діяльність;

- під час розроблення стратегічних документів бажано забезпечити адресну освітню, методичну, інформаційно-консультаційну, фінансову та інші форми підтримки за

участю науково-дослідних установ, навчальних закладів, неурядових організацій, донорських програм тощо;

- запровадити аналітико-статистичну методику вимірювання індексу людського розвитку (ІЛР) по сільських об'єднаних територіальних громадах, обравши за основу Методику вимірювання регіонального людського розвитку (РЛР), затверджену Президією НАН України та колегією Державної служби статистики України від 13.06.2012 № 123. Вона включає 33 показники, об'єднані у шість блоків відповідно до основних аспектів люд-

ського розвитку: а) відтворення населення; б) соціальне становище; в) комфортне життя; г) добробут; д) гідна праця; е) освіта.

Головним завданням політики комплексного соціально-економічного розвитку сільських об'єднаних територіальних громад має стати формування повноцінного середовища для продуктивної зайнятості та всебічної реалізації особистості шляхом розвитку освіти, медицини, інформаційно-комунікаційних технологій, культури, спорту, комунально-побутової сфери, рекреаційного простору тощо.

Список бібліографічних посилань

1. Haider L. J., Boonstra W. J., Peterson G. D., Schlüter M. Traps and sustainable development in rural areas: a review. *World Development*, 2018. Vol. 101. P. 311-321. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.05.038>
2. Lanfranchi M., Giannetto C. Sustainable development in rural areas: The new model of social farming. *Quality - Access to Success*. 2014. Vol. 15. P. 219-223.
3. Булавка О. Г., Ставнича Л. А. Місцеві бюджети – основа розвитку сільських територіальних громад. *Економіка АПК*. 2014. № 7. С. 127-132.
4. Жук В. М., Бездушна Ю. С., Жук Н. Л. Методичні рекомендації з інвентаризації активів та ресурсного потенціалу територіальних громад. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 86 с.
5. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Москва : Гелиос АРВ, 2002. 420 с.
6. Коваленко О. В. Реалізація інноваційної моделі України за кризових обставин: аспекти соціальної та продовольчої безпеки. *Облік і фінанси*. 2015. № 1(67). С. 152-158.
7. Малік М. Й. До питання сталого розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2008. № 5. С. 51-58.
8. Планування соціально-економічного розвитку територій України : навч. посіб. / за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. Київ : НАДУ, Фенікс, 2011. 206 с.
9. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України № 1602 від 23.03.2000 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text>.
10. Програми соціально-економічного і культурного розвитку. URL : <https://i.factor.ua/ukr/journals/bb/2017/february/issue-5/article-24981.html>.
11. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України. *Вісник аграрної науки*. 2006. № 5. С. 21-23.
12. Сторонянська І. З., Бенювська Л. Я. Економіка регіонів в умовах коронакризи: тенденції розвитку та їх вплив на податкові доходи місцевих бюджетів. *Економіка України*. 2021. № 5. С. 59-77. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.05.059>
13. Ткачук В. А. Методологічні аспекти дослідження проблем соціально-економічного розвитку сільських територій. *Облік і фінанси*. 2015. № 2(68). С. 150-157.
14. Ходаківська О. В., Пугачов М. І., Патица Н. І. та ін. Вплив COVID-19 на аграрний сектор та продовольчу безпеку держави. *Економіка АПК*. 2020. № 12. С. 6-15. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202012006>

References

1. Haider, L.J., Boonstra, W.J., Peterson, G.D. & Schlüter, M. (2018). Traps and sustainable development in rural areas: a review. *World Development*, 101, pp. 311-321 [In English]. DOI: 10.1016/j.worlddev.2017.05.038
2. Lanfranchi, M. & Giannetto, C. (2014). Sustainable development in rural areas: The new model of social farming. *Quality - Access to Success*, 15, pp. 219-223 [In English].
3. Bulavka, O.H. & Stavnychya, L.A. (2014). Mistsevi biudzhety - osnova rozvytku silskykh terytorialnykh hromad [Local budgets are the basis for the development of rural territorial communities]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 127-132 [In Ukrainian].
4. Zhuk, V.M., Bezduzhna, Yu.S. & Zhuk, N.L. (2020). Metodichni rekomendatsii z inventaryzatsii aktyviv ta resursnoho potentsialu terytorialnykh hromad [Methodical recommendations on inventory of assets and resource potential of territorial communities]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
5. Keins, Dzh.M. (2002). Obshchaia teoriya zaniatosti, protsenta i deneg [General theory of employment, interest and money]. Moskva: Helios ARV [In Russian].
6. Kovalenko, O.V. (2015). Realizatsiia innovatsiinoi modeli Ukrainy za kryzovykh obstavyn: aspekty sotsialnoi ta prodovolchoi bezpeky [Implementation of Innovative Model of Ukraine in Crisis Conditions: Aspects of Social and Food Supply Security]. *Oblik i finansi*, 1(67), pp. 152-158 [In Ukrainian].
7. Malik, M.Yo. (2008). Do pytannia staloho rozvytku silskykh terytorii [On the issue of sustainable development of rural areas]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 51-58 [In Ukrainian].
8. Vakulenko, V.M. & Orlyati, M.K. (2011). Planuvannya sotsialno-ekonomichnoho rozvytku terytorii Ukrainy [Planning of socio-economic development of the territories of Ukraine]. Kyiv: NADU, Feniks [In Ukrainian].
9. Pro derzhavne prohnozuvannya ta rozroblennia proham ekonomichnoho i sotsialnoho rozvytku Ukrainy : Zakon Ukrainy # 1602 [On state forecasting and development of programs of economic and social development of Ukraine: Law of Ukraine No. 1602]. (2000). Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text> [In Ukrainian].
10. Prohramy sotsialno-ekonomichnoho i kulturnoho rozvytku [Socio-economic and cultural development programs]. Retrieved from: <https://i.factor.ua/ukr/journals/bb/2017/february/issue-5/article-24981.html> [In Ukrainian].
11. Sabluk, P.T. (2006). Rozvytok silskykh terytorii - zaporuka vidrodzhennia ahrarynoi Ukrainy [Development of rural areas - the key to the revival of agrarian Ukraine]. *Visnyk ahrarynoi nauky*, 5, pp. 21-23 [In Ukrainian].
12. Storonianska, I.Z. & Benovska, L.Ya. (2021). Ekonomika rehioniv v umovakh koronakryzy: tendentsii rozvytku ta yikh vplyv na podatkovy dokhody mistsevykh biudzhetyv [The economy of the regions in the context of the corona crisis: development trends and their impact on tax revenues of local budgets]. *Ekonomika Ukrainy*, 5, pp. 59-77 [In Ukrainian]. DOI: 10.15407/economyukr.2021.05.059

13. Tkachuk, V.A. (2015). Metodolohichni aspekty doslidzhennia problem sotsialno-ekonomichnoho rozvytku silskykh terytorii [Methodological Aspects of the Study of the Problems of Socio-Economic Development of Rural Areas]. *Oblik i finansi*, 2(68), pp. 150-157 [In Ukrainian].

14. Khodakivska, O.V., Puhachov, M.I., Patyka, N.I., et al. (2020). Vplyv COVID-19 na ahraryi sektor ta prodovolchu bezpeku derzhavy [Impact of COVID-19 on the agrarian sector and country's food security]. *Ekonomika APK*. 12. pp. 6-15 [In Ukrainian]. DOI: 10.32317/2221-1055.202012006

Khodakivska O. V., Mohylnyi O. M., Tulush L. D., Krushelnitskyi M. V., Hryshenko O. Yu. Formation of programs for integrated socio-economic development of united territorial communities, taking into account the risks of the COVID-19 pandemic

The purpose of the article is to reveal scientific and applied approaches to the formation of programs for the integrated socio-economic development of united territorial communities (UTC), taking into account the risks of the spread of the COVID-19 pandemic.

Research methods. The dialectical toolkit is the basis for the knowledge of the processes and phenomena of spatial development; the monographic method is applied to the analysis of the basic principles of the formation of programs for the integrated socio-economic development of UTC; empirical observations contributed to an overall assessment of the state of the UTC response to the challenges associated with the spread of coronavirus disease; abstract-logical techniques made it possible to do scientific and applied generalizations of the material and formulate final conclusions.

Research results. It has been proven that the strategic objectives of the programs for the integrated socio-economic development of the UTC should also be a timely response to force majeure circumstances, such as the COVID-19 pandemic. Their role in protecting the life and health of the rural population should increase significantly. In addition, the focus of attention should always be the resource base for the implementation of powers through the development of agricultural production and other types of diversified activities, as well as the creation of a favorable environment for decent living conditions, all-round personal development and recreation. It is proposed to develop an analytical and statistical method for measuring the human development index (HDI) in the context of rural UTC, taking as a basis the Method for measuring regional human development (RHD), approved by the Presidium of the NAS of Ukraine and the board of the State Statistics Service of Ukraine dated 13.06.2012 No. 123.

Scientific novelty. The indicators for assessing the level of the socio-economic state of UTC in key areas have been generalized. The goals and principles that should form the basis of national programs to support balanced rural development have been clarified.

Practical significance. The applied aspects of the study can be taken into account in the formation of programs for the integrated socio-economic development of the UTC, which will increase the effectiveness of government initiatives aimed at supporting the village and increase the readiness of the rural population for force majeure threats. Tabl.: 1. Figs.: 6. Refs.: 14.

Keywords: united territorial communities; local and state programs of socio-economic development; resource potential of the territory; balanced rural development; level and quality of life of the rural population.

Khodakivska Olha Vasylivna – doctor of economic sciences, professor, corresponding member of NAAS, deputy director – head of the department of land relations and nature management, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: iae_zem@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3421-8361>

Mohylnyi Oleksii Mykolaiovych – doctor of economic sciences, professor, chief research fellow of the department of organization of scientific research and innovation development, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>

Tulush Leonid Dmytrovych – candidate of economic sciences, senior research fellow, head of the department of financial-credit and tax policy, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: tulush@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3922-5245>

Krushelnitskyi Mykola Volodymyrovych – candidate of economic sciences, senior researcher of the department of management organization, public governance and administration, National Scientific Centre «Institute of Agrarian Economics» (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: boss.krushelnitskyi@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5028-6068>

Hryshenko Olena Yuriivna – head of the sector of research information support, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: lana@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2271-3629>

Ходаковская О. В., Могильный А. Н., Тулуш Л. Д., Крушельницкий Н. В., Грищенко Е. Ю. Формирование программ комплексного социально-экономического развития объединённых территориальных общин с учетом рисков пандемии COVID-19

Цель статьи – раскрыть научно-прикладные подходы к формированию программ комплексного социально-экономического развития объединённых территориальных общин с учётом рисков распространения пандемии COVID-19.

Методика исследования. Дialectический инструментарий положен в основу познания процессов и явлений пространственного развития; монографический метод применен к анализу базовых принципов формирования программ комплексного социально-экономического развития объединённых территориальных общин; эмпирические наблюдения способствовали общему оцениванию состояния реагирования объединённых территориальных общин на вызовы, связанные с распространением коронавирусной болезни; абстрактно-логические приемы позволили сформулировать научно-прикладные обобщения материала и заключительные выводы.

Результаты исследования. Доказано, что стратегическими задачами программ комплексного социально-экономического развития объединённых территориальных общин также должно быть своевременное реагирование на

обстоятельства непреодолимой силы, подобные пандемии COVID-19. Должна существенно повыситься их роль в защите жизни и здоровья сельского населения. Кроме того, в фокусе внимания постоянно должна находиться ресурсная база для выполнения полномочий путем развития сельскохозяйственного производства и других видов диверсифицированной деятельности, а также создание благоприятной среды для достойных условий проживания, всестороннего развития личности и отдыха. Предложено разработать аналитико-статистическую методику измерения индекса человеческого развития по сельским объединённым территориальным общинам, взяв за основу Методику измерения регионального человеческого развития, утвержденную Президиумом Национальной академии наук Украины и коллегией Государственной службы статистики Украины от 13.06.2012 г. № 123.

Элементы научной новизны. Обобщены показатели оценивания уровня социально-экономического состояния объединённых территориальных общин по ключевым сферам. Уточнены цели и принципы, которые должны быть заложены в основу общегосударственных программ поддержки сбалансированного сельского развития.

Практическая значимость. Прикладные аспекты исследования могут быть учтены при формировании программ комплексного социально-экономического развития объединённых территориальных общин, что позволит повысить действенность государственных инициатив, направленных на поддержку села и повысить готовность сельского населения к форс-мажорным угрозам. Табл.: 1. Илл.: 6. Библиогр.: 14.

Ключевые слова: объединённые территориальные общины; местные и государственные программы социально-экономического развития; ресурсный потенциал территории; сбалансированное сельское развитие; уровень и качество жизни сельского населения.

Ходаковская Ольга Васильевна – доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент НААН, заместитель директора – заведующая отделом земельных отношений и природопользования, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: iae_zem@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3421-8361>

Могильный Алексей Николаевич – доктор экономических наук, профессор, главный научный сотрудник отдела организации научных исследований и инновационного развития, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>

Тулуш Леонид Дмитриевич – кандидат экономических наук, старший научный сотрудник, заведующий отделом финансово-кредитной и налоговой политики, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: tulush@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3922-5245>

Крушельницкий Николай Владимирович – кандидат экономических наук, старший научный сотрудник отдела организации менеджмента, публичного управления и администрирования, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: boss.krushelnickiy@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5028-6068>

Грищенко Елена Юрьевна – заведующая сектором информационного обеспечения исследований, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: lana@iae.kiev.ua

ORCID ID: 0000-0003-2271-3629

Стаття надійшла до редакції 14.04.2021 р.

Фахове рецензування: 21.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Ходаківська О. В., Могильний О. М., Тулуш Л. Д., Крушельницький М. В., Грищенко О. Ю. Формування програм комплексного соціально-економічного розвитку об'єднаних територіальних громад з урахуванням ризиків пандемії COVID-19. *Економіка АПК*. 2021. № 5. С. 6 — 16. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105006>

Khodakivska, O.V., Mohylnyi, O.M., Tulush, L.D., Krushelnitskyi, M.V. & Hryshenko, O. Yu. (2021). Formuvannia prohram kompleksnoho sotsialno-ekonomichnoho rozvytku ob'ednanykh terytorialnykh hromad z urakhuvanniam ryzykiv pandemii COVID-19 [Formation of programs for integrated socio-economic development of united territorial communities, taking into account the risks of the COVID-19 pandemic]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 6 — 16 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105006>

*

М. І. ГРИЦАЄНКО, кандидат економічних наук

Роль соціального капіталу аграрного підприємства в імплементації засад корпоративної соціальної відповідальності

Мета статті – надати науково-аналітичну оцінку соціальній відповідальності аграрного підприємства в проекції визначення впливу його соціального капіталу на імплементацію засад корпоративної соціальної відповідальності.

Методика дослідження. Використано діалектичні методи пізнання процесів і явищ, монографічний метод (генезис наукових доробок вітчизняних та закордонних учених щодо проблем розвитку корпоративної соціальної відповідальності аграрних підприємств), емпіричний метод (щодо комплексної оцінки сучасного стану об'єкта дослідження), порівняльного аналізу (визначено стан і проблеми впровадження принципів соціальної відповідальності бізнесу в державах світу та в Україні), абстрактно-логічний (теоретичні узагальнення та формулювання висновків).

Результати дослідження. Сформульовано у процесі вивчення питань розвитку корпоративної соціальної відповідальності авторське трактування її сутності, досліджено досвід провідних вітчизняних та іноземних компаній щодо впровадження принципів останньої як головної стратегії бізнесу, а також на основі вдосконаленої методики виконано оцінку такої для провідних вітчизняних аграрних підприємств. Визначено роль соціального капіталу у впровадженні корпоративної соціальної відповідальності, а також виокремлено інституціональні перетворення в сфері її реалізації, що впливають на формування та використання власне соціального капіталу.

Елементи наукової новизни. Набули подальшого розвитку теоретичні положення щодо формулювання сутності поняття корпоративної соціальної відповідальності. Вдосконалено методику оцінки рівня соціальної відповідальності аграрних підприємств. Визначено причинно-наслідкові зв'язки соціального капіталу та корпоративної соціальної відповідальності.

Практична значущість. Поряд з окремими позитивними зрушеннями у впровадженні корпоративної соціальної відповідальності виявлено недоліки в практиці її поширення. Внесено пропозиції щодо їх усунення шляхом акумуляції та ефективного використання соціального капіталу. Табл.: 5. Рис.: 3. Бібліогр.: 30.

Ключові слова: соціальний капітал; корпоративна соціальна відповідальність; сталий розвиток; інституційний підхід; HR-бренд компанії; інтегральний індикатор соціальної відповідальності аграрного підприємства.

Грицаєнко Микола Ігорович – кандидат економічних наук, доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності, Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного (72316, Запорізька обл., м. Мелітополь, просп. Б. Хмельницького, 18)

E-mail: nick.grytsayenko@tsatu.edu.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-2507-771X>

Постановка проблеми. Структурні перетворення аграрної сфери, що відбуваються внаслідок прискорення технологічного розвитку та поглиблення процесів глобалізації, змушують суб'єктів господарювання шукати нові підходи до забезпечення власної конкурентоспроможності та сталого розвитку. Одним із перспективних напрямів у реалізації поставлених завдань визнано імплементацію засад корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), яка передбачає побудову взаємовигідних відносин із зацікавленими особами (стейкхолдерами) на платформі розвитку соціального капіталу підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На вивчення проблем корпоративної соціальної відповідальності аграрних

підприємств спрямована значна кількість наукових публікацій закордонних учених, які паралельно працювали над дослідженнями соціальних, екологічних, економічних питань функціонування агробізнесу, зокрема F. Castilla-Polo [3], S. Fortunati [5], M. V. Lasorella [7], Z. Liao [8], G. Marotta [9] та ін. Так, F. Castilla-Polo, M. I. Sanchez-Hernandez, D. Gallardo-Vazquez (2017) проаналізували взаємозв'язок між соціальною відповідальністю та репутацією в кооперативах з виробництва оливкової олії на півдні Іспанії [3]; S. Fortunati, D. Morea, E. M. Mosconi (2020) розглянули детальну структуру того, як малі та середні підприємства італійського сільськогосподарського виробництва здатні забезпечити належний рівень комунікації, кругові стратегії та практики соціальної відповідальності [5];

М. V.Lasorella, D. Siggia (2018) висвітлили питання пріоритетності досліджень КСВ в аспекті підвищення конкурентоспроможності підприємств шляхом стійкої інтенсифікації сільського господарства, якості життя, нових вдосконалених технологій та інноваційного потенціалу з різним режимом роботи в Європі та на ринках Азії, Африки, Латинської Америки [7]; Z. Liao (2018) побудував модель взаємозв'язку інструментів екологічної політики, екологічних інновацій та корпоративної репутації [8]; G. Marotta, C. Nazzaro (2012) проаналізували соціальну відповідальність як стратегію стійкості й засіб створення вартості для сільськогосподарських підприємств та як конкурентний фактор у розвинутих економіках [9].

Серед вітчизняних досліджень питань корпоративної соціальної відповідальності варто виділити роботи О. С. Білан [14], О. В. Длугопольського і О. А. Коровицької [17], І. В. Кицюк [20] та інших науковців. Так, О. С. Білан дослідила основні аспекти КСВ, визначила її вплив на рівень капіталізації компанії, обґрунтувала напрями зниження систематичних і несистематичних ризиків [14]; О. В. Длугопольський і О. А. Коровицька розглянули особливості КСВ як передумови ефективного функціонування бізнесу в довгостроковій перспективі, а також висунули пропозиції для вітчизняних корпорацій з врахуванням національного контексту [17]; І. В. Кицюк обґрунтувала вплив КСВ на розвиток інноваційності і конкурентоспроможності бізнесу [20].

Проблеми соціальної відповідальності аграрного бізнесу стали предметом дослідження багатьох українських учених-економістів, серед яких вирізняються на працювання Т. О. Зінчук і Є. В. Левківського [18], В. В. Кужель [22], М. Й. Маліка [23-25], О. Г. Шпикуляка [23-25, 28-30], Н. М. Сіренко, Т. І. Лункіної та А. В. Бурковської [27], І. Яціва та В. Колодійчука [12], а також інших дослідників. Так, Т. О. Зінчук і Є. В. Левківський розкрили зміст поняття «корпоративна соціальна відповідальність структур аграрного бізнесу» і обґрунтували підходи до її реалізації [18]; В. В. Кужель проаналізувала та обґрунтувала вплив механізму соціального маркетингу на посилення соціальної відповідальності бізнесу в підприємствах агропродовольчої сфери [22].

Такі вчені, як М. Й. Малік, В. А. Мамчур і О. Г. Шпикуляк надали науково-аналітичну оцінку сучасних практик забезпечення соціальної відповідальності суб'єктів аграрного підприємництва, зокрема великих інтегрованих агроформувань з точки зору оцінки рівня їхньої соціальної відповідальності в суспільстві. Дослідниками була встановлена важливість формування методики оцінки рівня соціальної відповідальності малого та середнього бізнесу для порівнянної оцінки рівня розвитку соціальної відповідальності всіх організаційно-правових форм господарювання з подальшим формуванням відповідних рейтингів [23]. Досліджуючи розвиток аграрного підприємництва, М. Й. Малік і О. Г. Шпикуляк визначають його економічний контекст як комбінацію ресурсів, яка є «... інструментальною системою творення благ для задоволення суспільних потреб, яка функціонує у певних інституціональних умовах» [24, с. 8], тобто окреслюють інституціональний аспект соціальної відповідальності агробізнесу. При цьому О. Г. Шпикуляк і О. М. Саковська, поглиблюючи дослідження цієї проблематики, підкреслюють необхідність загальнодержавних заходів формування інституціонального механізму регулювання підприємництва задля задоволення індивідуальних та суспільних цілей у системі виробництва й обміну товарами [11].

Окремо варто виділити праці О. Г. Шпикуляка, в яких розглянуто аспекти реалізації принципів сталого розвитку аграрного сектору, які по суті й визначають зміст соціальної відповідальності підприємства [25, 28, 29].

Також Н. М. Сіренко, Т. І. Лункіна та А. В. Бурковська дослідили стратегічний підхід до формування соціальної відповідальності суб'єктів аграрного сектору економіки України, розробили стратегії соціальної відповідальності на різних рівнях функціонування [27]; І. Яців та В. Колодійчук запропонували інструменти оцінки соціальної відповідальності сільськогосподарських підприємств, описали особливості й тенденції формування та розвитку соціальної відповідальності великих сільськогосподарських землекористувачів на основі таких інструментів [12].

Незважаючи на наявність досліджень вітчизняних і закордонних науковців та практиків, що відзначають значущість КСВ для досягнення довгострокових цілей функціонування аграрного підприємства, недостат-

ня увага приділяється одному з головних факторів, що впливає на вбудовування КСВ у корпоративну і бізнес-стратегію аграрного підприємства – його соціальному капіталу.

Мета статті – надати науково-аналітичну оцінку соціальній відповідальності аграрного підприємства в проєкції визначення впливу його соціального капіталу на імплементацію засад корпоративної соціальної відповідальності.

Виклад основних результатів дослідження. Для проведення дослідження була сформульована гіпотеза, за якою необхідною умовою впровадження принципів КСВ стає наявність соціального капіталу аграрного підприємства. Для підтвердження гіпотези визначено наступні етапи проведення дослідження:

формулювання теоретичної сутності поняття «корпоративна соціальна відповідальність» (КСВ);

вивчення досвіду передових компаній у впровадженні КСВ та оцінка рівня соціальної відповідальності аграрних підприємств;

визначення ролі соціального капіталу аграрного підприємства в імплементації принципів КСВ.

Ще в античні часи допитливих дослідників турбували питання відповідальності – насамперед людини перед суспільством за власні вчинки. Так, Платон визначав мотиви вчинків людини через зв'язок добровільного та примусового, свідомого та несвідомого, об'єктивного та суб'єктивного, вільного та необхідного [26, с. 447-453].

Свій погляд на проблему відповідальності мав автор етичного твору «Нікомахова етика» Аристотель. Філософ побудував теорію етики, в основі якої виховання доброчесного, відповідального громадянина, без якого неможливе функціонування держави [13, с. 99].

У 1953 р. вийшла друком перша фундаментальна праця з проблеми відповідальності – монографія «Соціальна відповідальність бізнесмена» Howard R. Bowen, де автор визначив, яким чином «концепція соціальної відповідальності може бути застосована в бізнесі, а розуміння більш широких соціальних цілей при прийнятті рішень можуть приносити соціальні та економічні вигоди для суспільства» [2, с. 45].

Подальший розвиток концепція соціальної відповідальності бізнесу знайшла у роботах американського науковця К. Девіса (1960), який висунув «комплексний підхід до аналізу зовнішніх сил, які детермінують соціальну активність компаній» [4].

Безпосередньо термін «корпоративна соціальна діяльність» у науковому обігу з'явився у 1975 р. завдяки S. P. Sethi, який запропонував її комплексну модель, де корпоративну соціальну діяльність визначав за допомогою категорії «корпоративна поведінка» [10].

При вивченні теоретичних засад корпоративної соціальної відповідальності привертає увагу робота американо-німецького науковця Г. Йонаса, який розробив концепцію відповідальності з головною увагою до техногенної небезпеки, що загрожує суспільству. Автор підкреслив, що відповідальність – це етична категорія, спрямована у майбутнє та проголошена найвищою моральною цінністю XXI століття. На його думку, в умовах глобалізації на зміну «людині розумній» має прийти «людина відповідальна» [19, с. 26].

Сучасний період дослідження поняття корпоративної соціальної відповідальності вітчизняними науковцями характеризується різноманітним трактуванням (табл. 1).

Так, О. С. Білан практично ототожнює КСВ з соціальними інвестиціями [14], О. В. Длугопольський і О. А. Коровицька наполягають на інституційному підході до визначення цього поняття [17].

1. Трактування сутності поняття «корпоративна соціальна відповідальність»

Автор	Сутність поняття
КСВ як соціальна інвестиція	
Білан О. С. [14, с. 75]	... корпоративна соціальна відповідальність є своєрідною соціальною інвестицією, тим методом управління, який дозволяє підвищити рівень капіталізації без значних капітальних вкладень
інституційний підхід до визначення КСВ	
Длугопольський О. В., Коровицька О. А. [17, с. 55]	... одним із найважливіших інститутів цивілізованої ринкової економіки стає соціальна відповідальність, яка включає у себе відповідальність компанії у взаємовідносинах із партнерами та споживачами, а також відповідальну політику щодо працівників, екологічну відповідальність і сприяння розвитку бізнесу для сталого розвитку суспільства

КСВ як свідомий підхід до ведення бізнесу	
Зінчук Т. О., Левківський Є. В. [18, с. 45]	... КСВ аграрних бізнес-структур – це ефективна, інноваційно розвинена та високоприбуткова діяльність компанії, заснована на добровільних/обов'язкових ініціативах, спрямованих на реалізацію неприбуткових заходів з метою якісних соціоекономічних та екологічних змін у довгостроковій перспективі при високій відповідальності перед суспільством
Кицюк І. В. [20, с. 17]	корпоративна відповідальність – це спосіб, завдяки якому компанії можуть працювати з користю для суспільства і навколишнього середовища та забезпечувати довгостроковий успіх свого бізнесу
Котлер Ф., Лі Н. [21]	вільний вибір компанії на користь зобов'язання підвищувати добробут суспільства, реалізуючи відповідні підходи до ведення бізнесу і виділяючи корпоративні ресурси
Кужель В. В. [22, с. 41]	Корпоративна соціальна відповідальність реалізується на основі соціально-етичного маркетингу, постійної взаємодії із заінтересованими сторонами і спрямована на зниження фінансових ризиків, довгострокове поліпшення іміджу й ділової репутації компанії
Малік М. Й., Мамчур В. А., Шпикуляк О. Г. [23, с. 7]	... з одного боку, соціальна відповідальність – це виконання підприємством соціальних зобов'язань, передбачених законодавством, через добровільне здійснення витрат на соціальні проекти, з іншого – понад встановлені податковим, трудовим, екологічним та іншим законодавством, виходячи не з вимог закону, а з моральних, етичних міркувань. Загалом, соціальна відповідальність – це стійкий соціальний розвиток суспільства через формування відповідних складових
Міжнародний стандарт ISO 26000:2010 [6]	соціальна відповідальність організації за вплив її рішень та діяльності на суспільство та навколишнє середовище через прозору та етичну поведінку, що - сприяє сталому розвитку, включаючи здоров'я та добробут суспільства; - враховує очікування зацікавлених сторін; - відповідає чинному законодавству та відповідає міжнародним нормам поведінки; - інтегрується в організації і практикується у її взаємовідносинах
Сіренко Н. М., Лункіна Т. І., Бурковська А. В. [27, с. 64]	... стратегія соціальної відповідальності суб'єктів аграрного сектору трактується як сукупність дій на основі опрацьованого плану заходів, необхідного для досягнення поставлених цілей соціального та економічного спрямування, розроблення позитивних напрямів, дій щодо усунення негативних факторів впливу на формування соціальної відповідальності в аграрному секторі економіки країни

Джерело: Складено на основі опрацювання літературних джерел.

При цьому Т. О. Зінчук і Є. В. Левківський [18], І. В. Кицюк [20], Ф. Котлер і Н. Лі [21], В. В. Кужель [22], М. Й. Малік, В. А. Мамчур і О. Г. Шпикуляк [23], Н. М. Сіренко, Т. І. Лункіна і А. В. Бурковська [27], а також Міжнародний стандарт ISO 26000:2010 [6] визначають КСВ здебільшого як свідомий підхід до ведення бізнесу. Безумовно, кожна з наведених дефініцій по своєму розкриває сутність цього багатогранного, міждисциплінарного поняття.

Дослідження літературних джерел дозволяє стверджувати, що найбільш обґрунтований інституційний підхід, на підставі якого пропонується визначати корпоративну соціальну відповідальність як інститут ста-

лого розвитку економіки на основі закріплення законодавчих і соціальних норм впливу бізнесу на суспільство та навколишнє середовище.

Досвід закордонних і вітчизняних підприємств свідчить про те, що КСВ цікавить не тільки дослідників як теоретичне підґрунтя розвитку підприємств, а й активно впроваджується безпосередньо в практичну діяльність власне підприємств як головна стратегія розвитку бізнесу. Так, міжнародна організація CorporateRegister оприлюднює дані про кількість підприємств світу, які офіційно подають звіти з корпоративної відповідальності (табл. 2).

2. Динаміка кількості офіційно поданих звітів про корпоративну відповідальність у деяких країнах світу

Країна	Кількість компаній, які подали звіти з КСВ за 2016-2020 рр.	Кількість звітів з КСВ за 2016-2020 рр.	2016	2017	2018	2019	2020
США	2579	15308	1078	1046	1018	1187	1540
Великобританія	1682	12093	815	788	684	723	763
Німеччина	1444	8991	673	645	680	757	734
Іспанія	954	6591	519	531	512	540	492
Італія	914	5837	370	389	488	526	529
Франція	868	6507	580	586	559	618	565
Китай	798	3560	110	494	592	655	667
Японія	746	8473	563	589	578	611	576
Канада	690	5045	349	338	300	334	405
Польща	109	623	47	51	59	50	54
Україна	22	114	9	14	10	10	9

Джерело: Сформовано за даними CorporateRegister.

У розвинених країнах кількість підприємств, які подають звіти з КСВ, і власне поданих звітів мають тенденцію до збільшення. Разом із тим, в Україні за 2016-2020 рр. кількість офіційно поданих звітів про корпоративну відповідальність становить лише 114 одиниць від 22 компаній, що вказує на недостатній розвиток КСВ як елемента стратегії розвитку бізнесу.

Так, світова організація ZBL Media, починаючи з 2009 р. визначає рейтинг провідних

соціально відповідальних компаній світу, який враховує відносини в трудовому колективі, зусилля компанії з охорони навколишнього середовища, запобігання зміні клімату, підтримку місцевого населення, захист прав людини, дієвість заходів соціальної відповідальності, корпоративне управління, а також фінансові результати. Про це свідчать дані соціально відповідальних компаній світу, які увійшли до переліку кращих десяти за відповідним рейтингом у 2020 р. (табл. 3).

3. Кращі соціально відповідальні компанії, 2020 р.

Індекс/субіндекси	Owens Corning	Citi	General Mills	Cisco	HP	Intel	Ecolab	General Motors	Hess	Accenture
Загальний рейтинг	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Загальна зважена оцінка	88,36	85,07	84,92	81,83	81,48	81,47	80,96	80,81	80,36	80,30
У т.ч.:										
відносини з трудовим колективом	70	108	7	161	87	43	44	39	112	56
навколишнє середовище	22	3	116	11	100	9	42	52	43	8
зміна клімату	7	48	11	1	3	22	196	27	33	12
стосунки із суспільством	12	5	1	49	39	6	13	19	14	121
права людини	1	3	14	43	102	88	13	19	60	103
продуктивність ESG (Environmental. Social. Governance)	1	191	150	53	54	151	73	192	74	152
управління	216	501	510	388	44	389	390	865	304	244
фінанси	103	75	98	444	182	24	616	116	171	193

Джерело: Складено за даними ZBL Media.

Очолює рейтинг другий рік поспіль компанія Owens Corning. Щороку, починаючи з 2009-го, в рейтинг потрапляли лише 19 компаній: 3M, Abbott, Accenture, Baxter, Bristol Myers-Squibb, Cisco, Colgate-Palmolive, Eaton, General Mills, Hess, IBM, Johnson Controls, Intel, Microsoft, Nike, PepsiCo, Gap, Weyerhaeuser та Xerox.

Досвід компаній, які власну діяльність будують на засадах соціальної відповідальності, підтверджує, що КСВ сприяє підвищенню їхньої глобальної конкурентоспроможності, в тому числі у результаті створення HR-бренду компанії – тобто, формування образу компанії як роботодавця серед наявних і потенційних працівників, місцевої громади та суспільства в цілому.

На основі авторського наукового пошуку встановлено, що формування HR-бренду компанії має два головних напрями:

- **зовнішній** (створення на ринку праці, у місцевої громади та в суспільстві позитивного уявлення про компанію як про пріоритетне місце роботи);
- **внутрішній** (підвищення умотивованості та добробуту існуючого штату компанії, дотримання стандартів корпоративної етики, створення умов для формування в колективі взаємних поваги та довіри).

Безумовно, саме внутрішній напрям формування HR-бренду компанії повинен бути пріоритетним, хоча найвигідніша тут стратегія одночасного розвитку обох напрямів. На це вказує досвід світових лідерів соціально відповідальних компаній.

Серед компаній, які за рейтингом світової організації ZBL Media в 2020 р. потрапили до 100 провідних соціально відповідальних компаній, п'ятірку найкращих за відносинами з трудовим колективом сформували «DXC Technology», «Alcoa», «Arconic», «Republic Services», «Stanley Black & Decker». П'ять найвищих позицій за стосунками зі стейкхолдерами та суспільством мали «DXC Technology», «Kimberly-Clark», «Dell», «ManpowerGroup», «Welltower». Заслужує на увагу той факт, що компанія «DXC Technology» одночасно потрапила до п'ятірки кращих як за відносинами з трудовим колективом, так і за стосунками зі стейкхолдерами та суспільством. Компанія «Dell», яка була третьою в п'ятірці кращих соціально відповідальних компаній за стосунками зі стейкхолдерами та суспільством, посіла друге місце за фінансовим субіндексом.

Переконливими прикладами формування брендів роботодавця стала діяльність агрохолдингів, які функціонують на українському ринку (табл. 4, 5).

4. Динаміка показників, що спрямовані на формування HR-бренду компанії ASTARTA Holding N.V.

Показник	2017	2018	2019	2020	2020 до 2017, %
Внутрішнє спрямування					
Чисельність працівників, осіб	9203	7041	5470	5027	54,6
Витрати на навчання, млн євро	0,14	0,16	0,17	0,10	71,4
Зовнішнє спрямування					
Сплачено податків/зборів до бюджету, млн грн	1317	1607	1024	1454	110,4
Соціальні інвестиції, всього, тис. євро	1333	1403	1154	1600	120,0
У т.ч.:					
інфраструктура та благоустрій	237	360	280	192	81,0
освіта	413	277	243	96	23,2
культура та спорт	218	160	135	80	36,7
охорона здоров'я	150	45	53	896	597,3
інше	316	560	443	336	106,3

Джерело: Сформовано на основі нефінансових звітів компанії.

У компанії ASTARTA Holding N.V. у 2020 р. порівняно з 2017-м чисельність працівників скоротилася на 45,4%, при цьому витрати на навчання, які можна віднести до заходів формування HR-бренду внутрішнього спрямування, зменшилися лише на 28,6%.

До заходів формування HR-бренду зовнішнього спрямування можна віднести обсяги

сплачених податків і зборів до бюджету, а також соціальні інвестиції. У 2020 р. порівняно з 2017-м вони зросли відповідно на 10,4 та 20,0%. При цьому соціальні інвестиції в охорону здоров'я зросли майже у 6 разів.

В Агроіндустріальному холдингу «МХП» у 2020 р. чисельність працівників порівняно з

2017-м скоротилася на 3%, проте кількість годин навчання з охорони праці та витрати на охорону праці (заходи формування HR-

бренду внутрішнього спрямування) зросли на 35,9 та 25%.

5. Динаміка показників, що спрямовані на формування HR-бренду компанії Агроіндустріальний холдинг «МХП»

Показник	2017	2018	2019	2020	2020 до 2017, %
Внутрішнє спрямування					
Чисельність працівників, осіб	27589	28703	27731	26766	97,0
Навчання з охорони праці, год	1202	1752	1507	1633	135,9
Кількість працівників, які беруть участь у навчанні з охорони праці, осіб	10401	8453	11072	9783	94,1
Витрати на охорону праці, млн дол. США	1,966	2,121	2,323	2,457	125,0
Зовнішнє спрямування					
Сплачені податки, млрд грн	1,83	2,04	2,44	3,01	164,5
Соціальні інвестиції, млн грн	66	203	198	202	306,1
Використання відновлених матеріалів, %	90	90	92	93	103,3
Виробництво біогазу, МВт	93550,6	109631,4	91585,3	272039,0	290,8
Виробництво електроенергії, МВт	38256,7	44948,9	37550,0	111536,0	291,5
Виробництво теплоенергії, МВт	39256,7	45998,6	38465,8	114202,0	290,9

Джерело: Сформовано на основі нефінансових звітів компанії.

При цьому обсяги сплачених податків зросли майже в 1,7 раза, соціальні інвестиції – у понад 3 рази, використання відновлюваних матеріалів – на 3,3%. Компанія для потреб громади в 2020 р. порівняно з 2017-м виробила майже втричі більше біогазу, електричної та теплової енергії.

Для проведення комплексної оцінки соціальної відповідальності аграрних підприємств пропонується використовувати методичний підхід, в основу якого доцільно покласти інституціональний аналіз, зосередивши увагу на економічних індикаторах [30, с. 75]. Вважаємо обґрунтованою методику розрахунку її інтегральних індикаторів [23], проте для повнішого відображення заходів формування HR-бренду зовнішнього спрямування пропонується додати у формулу індикатори зміни податків/зборів до бюджету, а також соціальних інвестицій:

$$I_{c.v.} = I_{v.p.} \cdot I_{п.} \cdot I_{ч.п.} \cdot I_{з.п.} \cdot I_{c.i.}, (1)$$

де $I_{c.v.}$ – інтегральний індикатор соціальної відповідальності аграрного підприємства;

$I_{v.p.}$ – індикатор зміни валового прибутку;

$I_{п.}$ – індикатор зміни податків/зборів до бюджету;

$I_{ч.п.}$ – індикатор зміни чисельності працівників;

$I_{з.п.}$ – індикатор зміни середньої заробітної плати;

$I_{c.i.}$ – індикатор зміни соціальних інвестицій.

Ґрунтуючись на обраній методиці, проведено розрахунки інтегральних індикаторів соціальної відповідальності розглянутих раніше аграрних підприємств (рис. 1).

За результатами оцінки встановлено, що найвище значення інтегрального індикатора соціальної відповідальності було в Агроіндустріального холдинга «МХП» у 2018 р. – 5,35. Це пояснюється насамперед нарощуванням соціальних інвестицій порівняно з попереднім роком у більш як утричі.

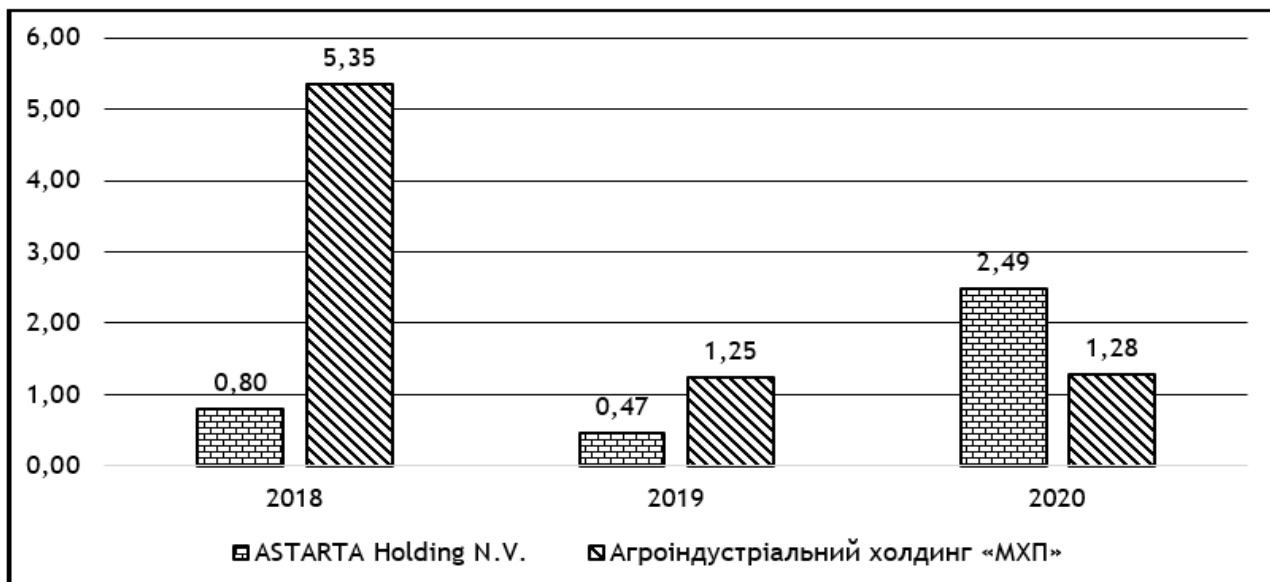

Рис. 1. Інтегральний індикатор соціальної відповідальності аграрних холдингів за 2018-2020 рр.

Джерело: Сформовано на основі фінансових звітів компаній.

В ASTARTA Holding N.V. інтегральний індикатор соціальної відповідальності найбільшого значення за 2018-2020 рр. досягнув у 2020-му – 2,49. При цьому інтегральні індикатори соціальної відповідальності ASTARTA Holding N.V. та Агроіндустріального холдингу «МХП» за 2018-2020 рр. найнижчого значення набули в 2019 р. – відповідно 0,47 та 1,25.

У середньому за три роки рівень соціальної відповідальності Агроіндустріального холдингу «МХП» (2,63) перевищував аналогічний показник ASTARTA Holding N.V. (1,26), що відповідає тенденціям основних показників (див. табл. 4, 5). Вважаємо, що запропоновану вдосконалену методику оцінки соціальної відповідальності доцільно використовувати для порівняння та подальшого коригування відповідної діяльності аграрних підприємств.

У наукових публікаціях знаходимо спроби пов'язати корпоративну соціальну відповідальність із соціальним капіталом підприємства. До прикладу, В. Базилевич, Н. Гражевська, А. Мостепанюк та В. Вірченко зазначають, що «...основним результатом соціальної відповідальності бізнесу є нагромадження соціального капіталу, що проявляється як окремий ресурс та як засіб мобілізації необхідних ресурсів» [1]. На наш погляд, у подібному підході порушується причинно-наслідковий зв'язок між цими поняттями. Вважаємо, що саме наявність соціального капіталу, який розглядається нами

як «...сукупність здатних забезпечувати дохід зв'язків та соціально-економічних відносин, які виникають у певній соціальній мережі на основі існуючих норм та довіри» [15, с. 61], виступає першоосновою для імплементації засад соціальної відповідальності бізнесу (рис. 2).

Тобто слідування законодавчим і соціальним нормам, що сприяє встановленню та укріпленню довірчих стосунків між усіма зацікавленими сторонами (стейкхолдерами), внаслідок чого відбувається посилення персональних зв'язків і, як результат, формування соціальних мереж, це процес акумуляції соціального капіталу.

Наявність такого визначатиме як очікування спільної вигоди від впровадження КСВ, так і механізм мобілізації потрібних для цього ресурсів. Разом із тим необхідно підкреслити, що «... формування соціального капіталу можливо завдяки прямим інвестиціям в програми адаптації, спільного навчання, наставництва, що сприятиме формуванню розвиненої соціальної мережі, підвищенню рівня довіри в трудовому колективі і, як наслідок, накопиченню соціального капіталу підприємства» [16, с. 187].

Незважаючи на те, що наявність соціального капіталу підприємства становить необхідну умову для впровадження КСВ, інституційні перетворення у сфері її реалізації виявляють суттєвий вплив на його формування та функціонування (рис. 3).

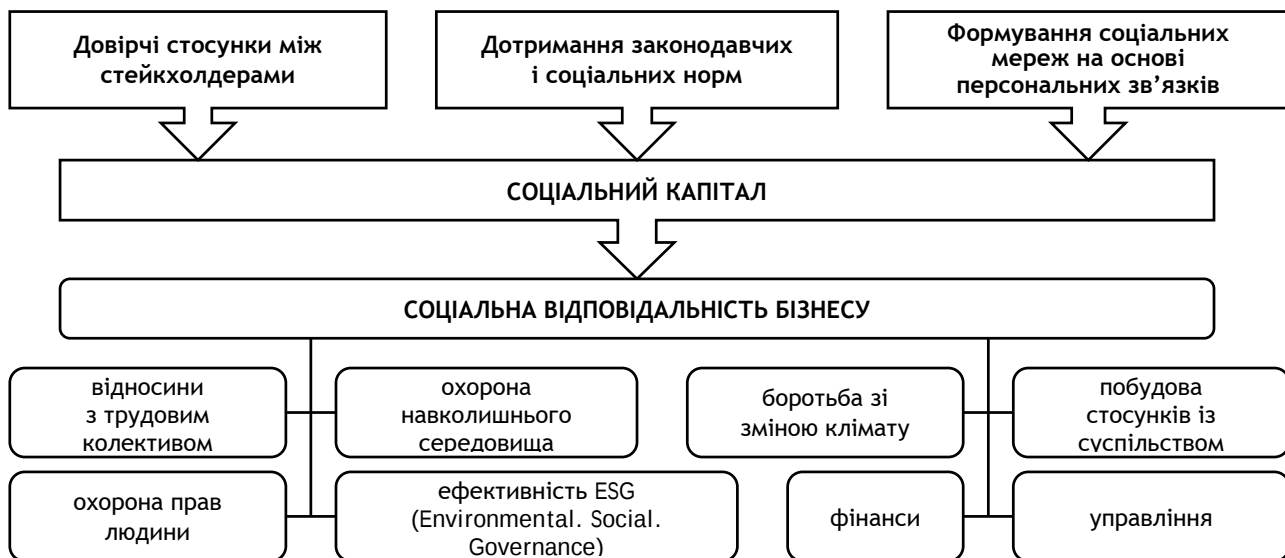

Рис. 2. Соціальна відповідальність бізнесу як результат функціонування соціального капіталу

Джерело: Сформовано автором на основі дослідження та узагальнення літературних джерел.

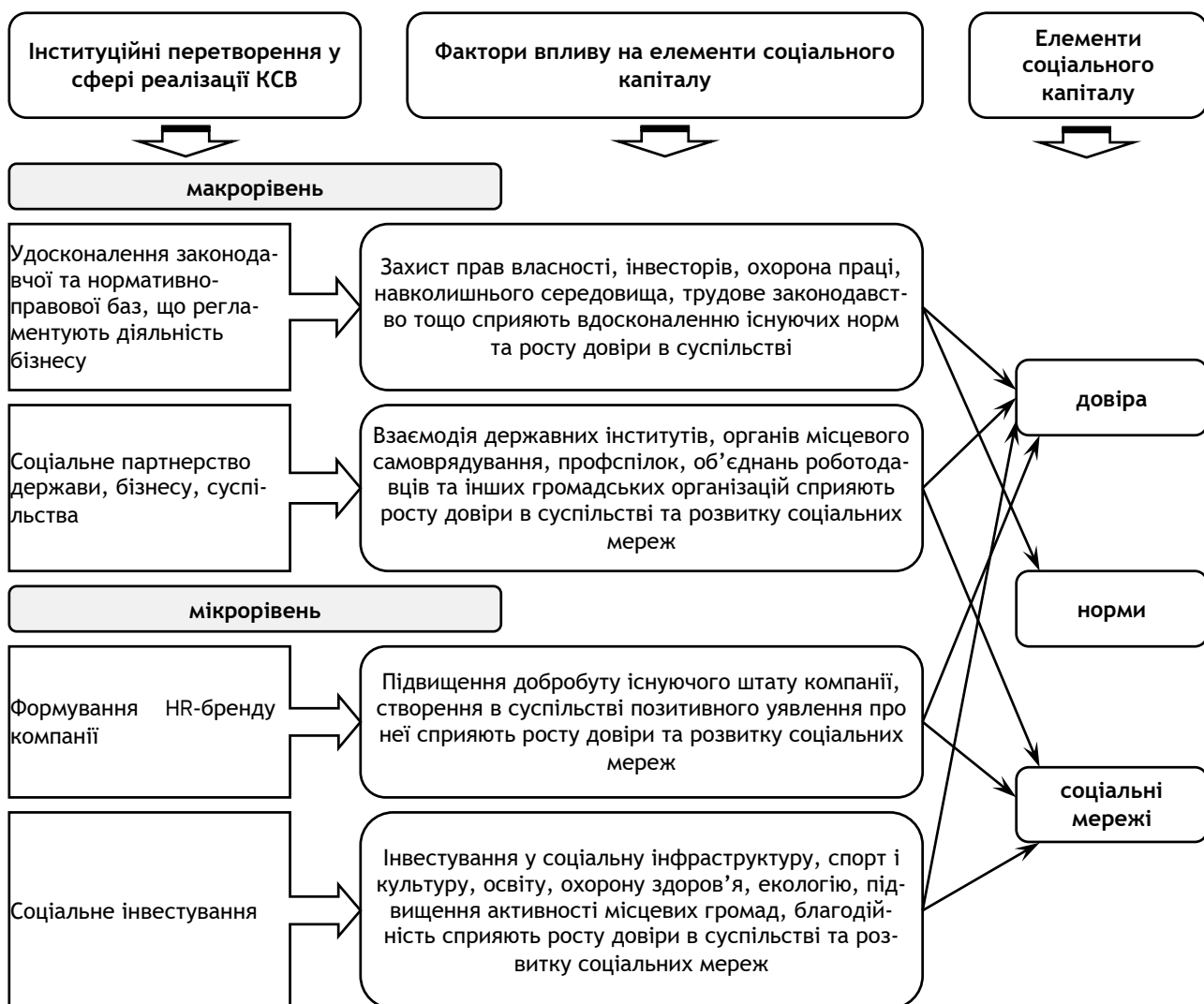

Рис. 3. Інституційні перетворення у сфері реалізації КСВ як фактори впливу на елементи соціального капіталу

Джерело: Сформовано автором на основі власних досліджень.

Вважаємо, що доцільно розглядати інституційні перетворення у сфері реалізації КСВ як на макрорівні (удосконалення законодавчої та нормативно-правової баз, що регламентують діяльність бізнесу, а також соціальне партнерство держави, бізнесу, суспільства), так і на мікрорівні (формування HR-бренду компанії, соціальне інвестування). При цьому вдосконалення законодавчої і нормативно-правової баз, що регламентують діяльність бізнесу, забезпечуватиме захист прав власності, інвесторів, охорону праці та навколишнього середовища, а це у свою чергу сприятиме вдосконаленню існуючих норм та зростанню довіри в суспільстві.

Соціальне партнерство держави, бізнесу, суспільства як взаємовигідна взаємодія державних інститутів, органів місцевого самоврядування, профспілок, об'єднань роботодавців та інших громадських організацій слугуватиме підґрунтям зростанню довіри в суспільстві й розвитку соціальних мереж.

Формування HR-бренду компанії буде підвищувати добробут існуючого штату компанії, створювати в суспільстві позитивне уявлення про неї, що також сприятливо вплине на збільшення рівня довіри та розвиток соціальних мереж. До таких самих результатів приведе соціальне інвестування в соціальну інфраструктуру, спорт і культуру, освіту, охорону здоров'я, екологію, підвищення активності місцевих громад, благодійність.

Висновки. Ключовим фактором успіху в конкурентній боротьбі й подальшого розвитку бізнесу виступає корпоративна соціальна відповідальність. Авторське бачення її теоретичної сутності базується на інституціональному підході, який дозволяє трактувати КСВ як один з інститутів сталого розвитку економіки.

Досвід закордонних підприємств свідчить про активізацію впровадження КСВ у практичну діяльність як головну стратегію розвитку бізнесу. Однак серед вітчизняних підприємств на сьогодні ця практика хоча й існує, проте не набула поширення.

КСВ сприяє підвищенню глобальної конкурентоспроможності підприємств, у тому числі за створення HR-бренду компанії, формування якого має два головних напрями – зовнішній та внутрішній. Вважаємо пріоритетним саме внутрішній напрям, але на прикладі діяльності вітчизняних аграрних підприємств підкреслюємо вигідність одночасного розвитку обох спрямувань.

Для комплексної оцінки соціальної відповідальності аграрних підприємств запропоновано методичний підхід на основі інституціонального аналізу, а за скоригованою методикою проведено розрахунки інтегральних індикаторів для провідних вітчизняних агрохолдингів. Отримані результати підтверджують доцільність її використання для порівняння та подальшого коригування відповідної діяльності аграрних підприємств.

При цьому, використовуючи власне авторське бачення засад впровадження КСВ, зазначаємо, що першооснову для їх імплементації становить наявність соціального капіталу. Наявність такого визначає не тільки очікування можливої спільної вигоди від впровадження КСВ, а й зумовлює механізм мобілізації необхідних для цього ресурсів.

Водночас інституційні перетворення у сфері реалізації КСВ суттєво впливають на акумуляцію та використання власне соціального капіталу, що мотивує до подальших досліджень основ його формування і розвитку.

Список бібліографічних посилань

1. Bazylevych V. D. et al. Accumulation of social capital as a positive externality of corporate social responsibility development in transition economies. *Scientific Bulletin of National Mining University*. 2019. Vol. 1. P. 132-139.
2. Bowen Howard R. Social Responsibilities of the Businessman. N.Y.: Harper & Row, 1953. 298 p.
3. Castilla-Polo F., Sanchez-Hernandez M. I., Gallardo-Vazquez D. Assessing the Influence of Social Responsibility on Reputation: An Empirical Case-Study in Agricultural Cooperatives in Spain. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*. 2017. Vol. 30, № 1, Pp. 99-120.
4. Davis K. Can business afford to ignore social responsibilities? *California Management Review*. 1960. Vol. 2, № 3. P.71.
5. Fortunati S., Morea D., Mosconi E. M. Circular economy and corporate social responsibility in the agricultural system: Cases study of the Italian agri-food industry. *Agricultural Economics (Czech Republic)*. 2020. Vol. 66. № 11. P. 489-498.

References

1. Bazylevych, V.D., et al. (2019). Accumulation of social capital as a positive externality of corporate social responsibility development in transition economies. *Scientific Bulletin of National Mining University*, 1, pp. 132-139 [In English].
2. Bowen Howard, R. (1953). Social Responsibilities of the Businessman. N.Y.: Harper & Row [In English].
3. Castilla-Polo, F., Sanchez-Hernandez, M.I. & Gallardo-Vazquez, D. (2017). Assessing the Influence of Social Responsibility on Reputation: An Empirical Case-Study in Agricultural Cooperatives in Spain. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 30(1), pp. 99-120 [In English].
4. Davis, K. (1960). Can business afford to ignore social responsibilities? *California Management Review*, 2(3), P. 71 [In English].
5. Fortunati, S., Morea, D. & Mosconi, E.M. (2020). Circular economy and corporate social responsibility in the agricultural system: Cases study of the Italian agri-food industry. *Agricultural Economics (Czech Republic)*, 66 (11), pp. 489-498 [In English].

6. ISO 26000:2010(en) Guidance on social responsibility. ISO : веб-сайт. URL : <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:26000:ed-1:v1:en>.
7. Lasorella M. V., Siggia D. Sustainable solutions to food insecurity: Europe and emerging markets. *Quality – Access to Success*. 2018. Vol. 19. № 163. P. 140-147.
8. Liao Z. Environmental policy instruments, environmental innovation and the reputation of enterprises. *Journal of Cleaner Production*. 2018. Vol. 171. P. 1111-1117.
9. Marotta G., Nazzaro C. Social responsibility and value creation in agri-food enterprises: New research frontiers. *Economia Agro-Alimentare*. 2012. Vol. 14. № 1. P. 13-54.
10. Sethi S. P. Dimensions of corporate social performance an analytical framework. *California Management Review*, 1975. Vol. 17. № 3. P. 58-64.
11. Shpykuliak O., Sakovska O. Agricultural cooperation as an innovation for rural development. *Baltic Journal of Economic Studies*, 2020. № 6(3). P. 183-189. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2020-6-3-183-189>.
12. Yatsiv I., Kolodiyshuk V. Formation of social responsibility of large agricultural land users in Ukraine. *Economic Annals-XXI*. 2017. Vol. 168. № 11-12. P. 48-52.
13. Аристотель. Нікомахова етика / пер. В. Ставнюка. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
14. Білан О. С. Корпоративна соціальна відповідальність як чинник підвищення вартості компанії. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 54. С. 75-79.
15. Грицаєнко М. І. Сутність соціального капіталу та його особливості в аграрній сфері. *Економіка АПК*. 2018. № 1. С. 60-65.
16. Грицаєнко М. Інвестиції в соціальний капітал як інструмент реалізації соціальної відповідальності бізнесу. *Socially competent management of corporations in a behavioral economy: Collection of scientific papers*. Podhájka: European institute of further education, 2021. Chapter II, 187-188.
17. Длугопольський О. В., Коровицька О. А. Емпіричні критерії оцінки політики соціальної відповідальності корпорацій. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2020. Вип. 1 (24). С. 54-63.
18. Зінчук Т. О., Левківський Є. В. Корпоративна соціальна відповідальність вертикально інтегрованих структур аграрного бізнесу як умова сталого розвитку. *Економіка АПК*. 2019. № 1. С. 39-49.
19. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
20. Кицюк І. В. Корпоративна соціальна відповідальність та конкурентні переваги бізнесу в глобальному економічному середовищі. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2020. № 2 (113). С. 15-20.
21. Котлер Ф., Лі Н. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / пер. з англ. С. Яринич. Київ : Стандарт, 2005. 302 с.
22. Кужель В. В. Маркетинг у підвищенні соціальної відповідальності аграрних підприємств. *Економіка АПК*. 2015. № 4. С. 41-46.
23. Малік М. Й., Мамчур В. А., Шпикуляк О. Г. Інституціональне середовище та формування соціальної відповідальності аграрних підприємств. *Економіка АПК*. 2017. № 12. С. 5-13.
24. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Розвиток аграрного підприємництва в умовах інституціональних трансформацій. *Економіка АПК*. 2017. № 2. С. 5-16.
25. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Мамчур В. А. Реалізація цілей сталого розвитку України в контексті трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. 2020. № 8(27). С. 21-31.
26. Платон. Государство. Сочинения : в 3 т. Москва : Мысль, 1991. Т. 1. 860 с.
27. Сіренко Н. М., Лункіна Т. І., Бурковська А. В. Стратегічний підхід до формування соціальної відповідальності суб'єктів аграрного сектору економіки України. *Економіка АПК*. 2020. № 10. С. 62-70.
28. Ходаківська О. В., Шпикуляк О. Г., Супрун О. М. Інститут «зеленої економіки» у забезпеченні сталого розвитку агросектора: теоретичний вимір. *Бізнес Інформ*. 2017. № 7. С. 13-18.
6. ISO 26000:2010(en) Guidance on social responsibility. Retrieved from: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:26000:ed-1:v1:en> [In English].
7. Lasorella, M.V. & Siggia, D. (2018). Sustainable solutions to food insecurity: Europe and emerging markets. *Quality – Access to Success*, 19 (163), pp. 140-147 [In English].
8. Liao, Z. (2018). Environmental policy instruments, environmental innovation and the reputation of enterprises. *Journal of Cleaner Production*, 171, pp. 1111-1117 [In English].
9. Marotta, G. & Nazzaro, C. (2012). Social responsibility and value creation in agri-food enterprises: New research frontiers. *Economia Agro-Alimentare*, 14(1), pp. 13-54 [In English].
10. Sethi, S.P. (1975). Dimensions of corporate social performance an analytical framework. *California Management Review*, 17(3), pp. 58-64 [In English].
11. Shpykuliak, O. & Sakovska, O. (2020). Agricultural cooperation as an innovation for rural development. *Baltic Journal of Economic Studies*, 6(3), pp. 183-189 [In English].
12. Yatsiv, I., & Kolodiyshuk, V. (2017). Formation of social responsibility of large agricultural land users in Ukraine. *Economic Annals-XXI*, 168 (11-12), pp. 48-52 [In English].
13. Arystotel (2002). Nikomakhova etyka [Nicomachean ethics]. (V. Staviukm Trans) . Kyiv : Akvilon-Plus [In Ukrainian].
14. Bilan, O.S. (2020). Korporatyvna sotsialna vidpovidalnist yak chynnyk pidvyshchennia vartosti kompanii [Corporate social responsibility as a factor in increasing the value of the company]. *Prychornomorski ekonomichni studii*, 54, pp. 75-79 [In Ukrainian].
15. Hrytsaienko, M.I. (2018). Sutnist sotsialnoho kapitalu ta yoho osoblyvosti v ahrarnii sferi [The essence of social capital and its features in the agricultural sector]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 60-65 [In Ukrainian].
16. Hrytsaienko M. (2021). Investytsii v sotsialnyi kapital yak instrument realizatsii sotsialnoi vidpovidalnosti biznesu. *Socially competent management of corporations in a behavioral economy: Collection of scientific papers*. Podhájka: European institute of further education. (pp. 187-188) [In Ukrainian].
17. Dluhopolskyi, O.V. & Korovytska, O.A. (2020). Empirychni kryterii otsinky polityky sotsialnoi vidpovidalnosti korporatsii [Empirical criteria for evaluating corporate social responsibility policy]. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia*, 1 (24), pp. 54-63 [In Ukrainian].
18. Zinchuk, T.O. & Levkivskyi, Ye.V. (2019). Korporatyvna sotsialna vidpovidalnist vertykalno intehrovanykh struktur ahrarnoho biznesu yak umova staloho rozvytku [Corporate social responsibility of vertically integrated structures of agrarian business as a condition of sustainable development]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 39-49 [In Ukrainian].
19. Yonas, H. (2001). Pryntsyp vidpovidalnosti. U poshukakh etyky dlia tekhnolohichnoi tsyvilizatsii [The principle of responsibility. In search of ethics for technological civilization]. Kyiv : Libra [In Ukrainian].
20. Kytsiuk, I.V. (2020) Korporatyvna sotsialna vidpovidalnist ta konkurentni perevahy biznesu v hlobalnomu ekonomichnomu seredovyshchi [Corporate social responsibility and competitive advantages of business in the global economic environment]. *Derzhava ta rehiony. Serii: Ekonomika ta pidpriemnytstvo*, 2 (113), pp. 15-20 [In Ukrainian].
21. Kotler, F. & Li, N. (2005). Korporatyvna sotsialna vidpovidalnist. Yak zrobyty yakomoha bilshe dobra dlia vashoi kompanii ta suspilstva [Corporate social responsibility. How to do as much good as possible for your company and society]. (S. Yarynych, Trans). Kyiv : Standart [In Ukrainian].
22. Kuzhel, V.V. (2015). Marketynh u pidvyshchenni sotsialnoi vidpovidalnosti ahrarnykh pidpriemstv [Marketing in increasing the social responsibility of agricultural enterprises]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 41-46 [In Ukrainian].
23. Malik, M.Yo., Mamchur, V.A. & Shpykuliak, O.H. (2017). Instytutsionalne seredovyshche ta formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti ahrarnykh pidpriemstv [Institutional environment and formation of social responsibility of agricultural enterprises]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 5-13 [In Ukrainian].

29. Шпикуляк О. Г., Іванченко В. О. Формування індексів та індикаторів сталого розвитку підприємництва в сільському господарстві: теоретико-методичні підходи. *Економіка АПК*. 2020. № 9. С. 114-122.

30. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Інституціональний аналіз розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки: методичний аспект. *Економіка АПК*. 2019. № 6. С. 73-82.

24. Malik, M.Yo. & Shpykuliak, O.H. (2017). Rozvytok ah-rarnoho pidpriemnytstva v umovakh instytutsionalnykh trans-formatsii [Development of agrarian entrepreneurship in the conditions of institutional transformations]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 5-16 [In Ukrainian].

25. Malik, M.Yo., Shpykuliak, O.H., Mamchur, V.A. (2020). Realizatsiia tsilei staloho rozvytku Ukrainy v konteksti trans-formatsii osobystykh selianskykh hospodarstv u simeini fermer-ski [Realization of the goals of sustainable development of Ukraine in the context of transformation of personal peasant farms into family farms]. *Ekonomika pryrodokorystuvannia i stalyy rozvytok*, 8 (27), pp. 21-31 [In Ukrainian].

26. Platon (1991). Gosudarstvo [State]. Sochineniya : v 3 t. Moskva : Mysl', T. 1. [In Russian].

27. Sirenko, N.M., Lunkina, T.I. & Burkovska, A.V. (2020). Stratehichniy pidkhid do formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti sub'iektiv ah-rarnoho sektoru ekonomiky Ukrainy [Strategic approach to the formation of social responsibility of the agricultural sector of Ukraine]. *Ekonomika APK*, 10, pp. 62-70 [In Ukrainian].

28. Khodakivska, O.V., Shpykuliak, O.H., Suprun, O.M. (2017). Instytuty «zelenoi ekonomiky» u zabezpechenni staloho rozvytku ah-rosektora: teoretychnyi vymir. *Biznes Inform*, 7, pp. 13-18 [In Ukrainian].

29. Shpykuliak, O.H. & Ivanchenko, V.O. (2020). Formuvan-nia indeksiv ta indykatoriv staloho rozvytku pidpriemnytstva v sil'skomu hospodarstvi: teoretyko-metodychni pidkhody [For-mation of indices and indicators of sustainable development of entrepreneurship in agriculture: theoretical and methodological approaches]. *Ekonomika APK*, 9, pp. 114-122 [In Ukrainian].

30. Shpykuliak, O.H. & Malik, M.Yo. (2019). Instytutsionalnyi analiz rozvytku pidpriemnytstva v ah-rarnomu sektori ekonomiky: metodychnyi aspekt [Institutional analysis of busi-ness development in the agricultural sector of the economy: methodological aspect]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 73-82 [In Ukrainian].

Hrytsaienko M. I. The role of social capital of the agricultural enterprise in the implementation of the principles of corporate social responsibility

The purpose of the article is to provide a scientific and analytical assessment of the social responsibility of an agricultural enterprise in the projection of determining the impact of its social capital on the implementation of the principles of corporate social responsibility.

Research methods. The research used dialectical methods of cognition of processes and phenomena, monographic method (genesis of scientific achievements of domestic and foreign scientists on the problems of corporate social responsibility of agricultural enterprises), empirical method (on a comprehensive assessment of the current state of the object of study), comparative analysis and problems of implementation of the principles of social responsibility of business in the countries of the world and in Ukraine), abstract-logical (theoretical generalizations and formulation of conclusions).

Research results. In the process of studying the development of corporate social responsibility the author's interpretation of its essence is formulated, the experience of advanced domestic and foreign companies on the implementation of its principles as the main business strategy is studied, its assessment for advanced domestic agricultural enterprises is made on the basis of improved methodology. The role of social capital in the implementation of corporate social responsibility is determined, as well as the institutional transformations in the field of its implementation, which affect the formation and use of social capital itself.

Scientific novelty. Theoretical provisions for formulating the essence of the concept of corporate social responsibility have been further developed. Improved methods for assessing the level of social responsibility of agricultural enterprises. The causal links between social capital and corporate social responsibility are identified.

Practical significance. Along with some positive developments in the implementation of corporate social responsibility, shortcomings in the practice of its dissemination have been identified. Proposals have been made to eliminate them through the accumulation and efficient use of social capital. Tabl.: 5. Figs.: 3. Refs.: 30.

Keywords: social capital; corporate social responsibility; sustainable development; institutional approach; HR-brand of the company; integrated indicator of social responsibility of an agricultural enterprise.

Hrytsaienko Mykola Ihorovych – candidate of economic sciences, associate professor (docent) of the department of entrepreneurship, trade and exchange activities, Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University (18, B. Khmelnytskyi Ave, Melitopol, Zaporizka oblast, 72316)
E-mail: nick.grytsayenko@tsatu.edu.ua
ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-2507-771X>

Грицаенко Н. И. Роль социального капитала аграрного предприятия в имплементации основ корпоративной социальной ответственности

Цель статьи – дать научно-аналитическую оценку социальной ответственности аграрного предприятия в проекции определения влияния его социального капитала на имплементацию положений корпоративной социальной ответственности.

Методика исследования. Использованы диалектические методы познания процессов и явлений, монографический метод (генезис научных разработок отечественных и зарубежных ученых по проблемам развития корпоративной социальной ответственности аграрных предприятий), эмпирический метод (по комплексной оценке современного состояния объекта исследования), сравнительного анализа (определено состояние и проблемы внедрения принципов социальной ответ-

ственности бизнеса в странах мира и в Украине), абстрактно-логический (теоретические обобщения и формулирование выводов).

Результаты исследования. Сформулирована в процессе изучения вопросов развития корпоративной социальной ответственности авторская трактовка её сущности, исследован опыт ведущих отечественных и иностранных компаний по внедрению принципов последней как главной стратегии бизнеса, а также на основе усовершенствованной методики выполнена оценка таковой для ведущих отечественных аграрных предприятий. Определена роль социального капитала во внедрении корпоративной социальной ответственности, а также выделены институциональные преобразования в сфере её реализации, что влияют на формирование и использование собственного социального капитала.

Элементы научной новизны. Получили дальнейшее развитие теоретические положения относительно формулировки сущности понятия корпоративной социальной ответственности. Усовершенствована методика оценки уровня социальной ответственности аграрных предприятий. Определены причинно-следственные связи социального капитала и корпоративной социальной ответственности.

Практическая значимость. Наряду с отдельными положительными сдвигами во внедрении корпоративной социальной ответственности выявлены недостатки в практике её распространения. Внесены предложения по их устранению путем аккумуляции и использования социального капитала. Табл.: 5. Илл.: 3. Библиогр.: 30.

Ключевые слова: социальный капитал; корпоративная социальная ответственность; устойчивое развитие; институциональный подход; HR-бренд компании; интегральный индикатор социальной ответственности аграрного предприятия.

Грицаенко Николай Игоревич – кандидат экономических наук, доцент кафедры предпринимательства, торговли и биржевой деятельности, Таврический государственный агротехнологический университет имени Дмитрия Моторного (72316, Запорожская обл., г. Мелитополь, просп. Б. Хмельницкого, 18)

E-mail: nick.grytsayenko@tsatu.edu.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-2507-771X>

Стаття надійшла до редакції 15.04.2021 р.

Фахове рецензування: 19.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Грицаенко М. І. Роль соціального капіталу аграрного підприємства в імплементації засад корпоративної соціальної відповідальності. *Економіка АПК*. 2021. № 5. С. 17 — 29. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105017>

Hrytsaienko, M.I. (2021). Rol sotsialnoho kapitalu ahrarnoho pidpriemstva v implementatsii zasad korporatyvnoi sotsialnoi vidpovidalnosti [The role of social capital of the agricultural enterprise in the implementation of the principles of corporate social responsibility]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 17 — 29 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105017>

* * *

Новини АПК

Найпопулярніші в Україні сорти сої - Олександр Захарчук інтернет-ресурсу AgroTimes

Щороку ринок репрезентує аграріям нові сорти сої, які добре себе зарекомендували себе під час проведення державної кваліфікаційної експертизи й мають високу посухостійкість і стійкість до шкідників та хвороб. Рейтинг сортів сої (за обсягами реалізації насіннєвого матеріалу) AgroTimes репрезентував завідувач відділу інвестиційного та матеріально-технічного забезпечення ННЦ «Інститут аграрної економіки», д. е. н. Олександр Захарчук.

За даними науковця, у рейтингу сортів сої вітчизняної селекції першість (635 т реалізовано торік) утримує Алмаз полтавського селекціонера Людмили Білявської, друге у сорту Муза (342 т) ННЦ «Інститут землеробства НААН України», третє – у сорту Сіверка (338 т) теж цього наукового центру. Також популярний в аграріїв сорт Оріана (101 т) виробництва Інституту кормів та сільського господарства Поділля НААН України.

Першість серед сортів сої іноземної селекції у ЕС Ментор (1381 т) від Євраліс Семанс, ОАЦ Страйв (1017 т) Гурон Коммодітіс Інк., а також Кофу (928 т) та Асука (818 т) від Семенс Прогрейс ІНК.

Також аграрії придбали 777 т сорту Абеліна виробництва ЗААТБАУ ЛІНЦ еГен, 629 т сорту Амадеа від Заатцухт Донау Гес.м.б.Х. & КоКГ, 591 т сорту Віола від Пробстдорфер Заатцухт Гез.м.б.Х. енд Ко КГ. Був попит і на сорти ЕС Тенор (525 т) та ЕС Навігатор (511 т) від Євраліс Семанс та сорт Стайн 07Ж22 (519 т) Мертек ЛТД.

Джерело: AgroTimes

УДК 338.439:633.1(477)

JEL Classification: Q10

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105030>

Е. Н. СИМОНЯН, кандидатка сільськогосподарських наук
Н. І. НЕРУБАЙСЬКА
М. В. ПУХЛЯКОВА
М. О. ЯНДОЛА

Перспективи розвитку зерновиробництва в Кіровоградській області

Мета статті – дослідити перспективи розвитку зерновиробництва в Кіровоградській області.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано діалектичні методи пізнання, системний підхід до вивчення економічних явищ, монографічний (при узагальненні вітчизняного і зарубіжного досвіду у визначенні економічної сутності продовольчої безпеки), аналізу і синтезу (при дослідженні рівнів виробництва зернових і зернобобових культур та рівень забезпеченості населення зерном), статистичних угруповань (при виявленні місця регіонів у загальнонаціональному обсязі виробництва зернових культур), економіко-статистичний (при обробці масових статистичних даних), абстрактно-логічний (при обґрунтуванні теоретичних узагальнень і формуванні висновків).

Результати дослідження. Розглянуто потенціал розвитку зерновиробництва в Кіровоградській області. Проведено аналіз на основі статистичних даних галузі рослинництва. Виявлено проблеми розвитку галузі та запропоновано шляхи рішень.

Елементи наукової новизни. Аналіз рівня розвитку рослинництва в Кіровоградській області в аспекті використання новітніх технологій і моніторингу врожайності.

Практична значущість. Поряд з окремими позитивними змінами в зерновиробництві області виявлено перешкоди на шляху їх розвитку. Внесено пропозиції щодо їх усунення активними інвестиціями та програмами державної підтримки аграрного сектору області. Табл.: 4. Рис.: 1. Бібліогр.: 18.

Ключові слова: зерновиробництво; чисельність населення; площі зернових; валовий збір; урожайність; забезпеченість зерном; зернові культури; пшениця; ячмінь; кукурудза.

Симонян Емма Наполеонівна – кандидатка сільськогосподарських наук, в.о. директора Луганського науково-дослідного центру продуктивності агропромислового комплексу (93406, Луганська обл., м. Сєвєродонецьк, вул. Гагаріна, 93)

E-mail: luganskndc@i.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3190-8324>

Нерубайська Наталія Іванівна – в.о. директора Кіровоградського науково-дослідного центру продуктивності агропромислового комплексу (25006, Кіровоградська обл., м. Кропивницький, вул. Архітектора Паученка, 64/53)

E-mail: agr.kr@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1879-3868>

Пухлякова Марина Віталіївна – старша наукова співробітниця, Кіровоградський науково-дослідний центр продуктивності агропромислового комплексу (25006 Кіровоградська обл., м. Кропивницький, вул. Архітектора Паученка, 64/53)

E-mail: mp51@chool6kr.org.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-9691-3258>

Яндола Максим Олександрович – науковий співробітник, Луганський науково-дослідний центр продуктивності агропромислового комплексу (93406, Луганська обл., м. Сєвєродонецьк, вул. Гагаріна, 93)

E-mail: luganskndc@i.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5943-6819>

Постановка проблеми. Сільське господарство являє собою один з головних чинників економічного розвитку країни. Аграрний сектор не тільки забезпечує населення продук-

тами харчування, а й постачає сировину в не сільськогосподарські сектори економіки та за рахунок експорту сільськогосподарської продукції поповнює золотовалютний фонд країни. Вирощування зернових культур слугує основою забезпечення людства їжею, худоби – кормами, промисловість – сировиною. Нині Україна знаходиться серед провідних

© Е. Н. Симонян, Н. І. Нерубайська,
М. В. Пухлякова, М. О. Яндола, 2021

світових експортерів пшениці. Згідно з прогнозом, оприлюдненим Організацією економічного співробітництва та розвитку, а також Світовою продовольчою програмою, в найближчі 10 років (2020-2029) Україна й надалі залишатиметься серед лідерів і поліпшуватиме свої позиції на світовому ринку зерна за потенційної можливості увійти в перелік найбільших країн-експортерів такого, довівши свою частку майже до 14% [13]. Зважаючи на теперішню ситуацію та наведене вище, видається доречним проведення аналізу перспектив розвитку внутрішнього і зовнішнього ринку зерна, вивчивши динаміку виробництва пшениці в Кіровоградській області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тенденції розвитку зерновиробництва в Україні та регіонах ставали предметом вивчення, розгляду, аналізу відомих вітчизняних учених. Адже кожен регіон, область вирізняються своїми кліматичними умовами, економічним потенціалом та проблемами. Серед таких: Г. Атамась [1]; В. М. Жук [5]; Л. В. Забуранна [6]; С. В. Кучер [8]; В. С. Кушнірук [9]; М. Й. Малік [10]; Г.М. Христенко [14]; О. М. Шпичак, Ю. П. Воскобійник, О. Г. Шпикуляк [2] та ін.

Мета статті – дослідити перспективи розвитку зерновиробництва в Кіровоградській області.

Виклад основних результатів дослідження. Кіровоградська область розташована у центральній частині України, на півдні Придніпровської височини, у межиріччі Дніпра та Південного Бугу, на межі Лісостепу та Степу. Область відведена під посівні площі. Клімат – помірно континентальний. По території області протікають 438 річок,

найбільші з них: Інгулець, Інгул, Синюха, Дніпро. Межує з областями: Вінницькою, Дніпропетровською, Миколаївською, Одеською, Полтавською, Черкаською. Під посівами області знаходиться 71,8% сільськогосподарських угідь. Це найвищий показник у країні. При цьому площа Кіровоградської області – 24 588 кв. км, що становить тільки 4,1% території України. Для порівняння: найбільша в країні Одеська область не входить до цього рейтингу, оскільки на посівні площі тут припадає лише 52% загальної території регіону.

Виробничу діяльність здійснюють 3855 агропромислових формувань, з яких: державні підприємства – 8 од.; кооперативи – 47 од.; приватні підприємства – 303 од.; господарські товариства – 691 од.; фермерські господарства – 2740 од.; інші суб'єкти господарювання – 66 од. [12].

Зернові вирощуються по всій країні, проте центральна та південно-центральна частина України вважаються ключовими зонами виробництва. За аналізом обсягів вирощування зернових і зернобобових культур у Кіровоградській області за останні 10 років зернові культури охоплюють більше половини засіяних площ (від 55,3 до 60,9%).

Посівні площі під зерновими і зернобобовими культурами за останні 10 років в області коливалися від 798,9 до 863,8 тис. га. (табл. 1) Аналіз змін виробництва зернових вказує на відсутність стійких динамічних закономірностей розвитку галузі та високу залежність від кліматичних факторів. За наведеними даними можна виділити роки із задовільним забезпеченням опадами та роки із несприятливим вологозабезпеченням.

1. Виробництво зернових і зернобобових культур у Кіровоградській області за останні 10 років

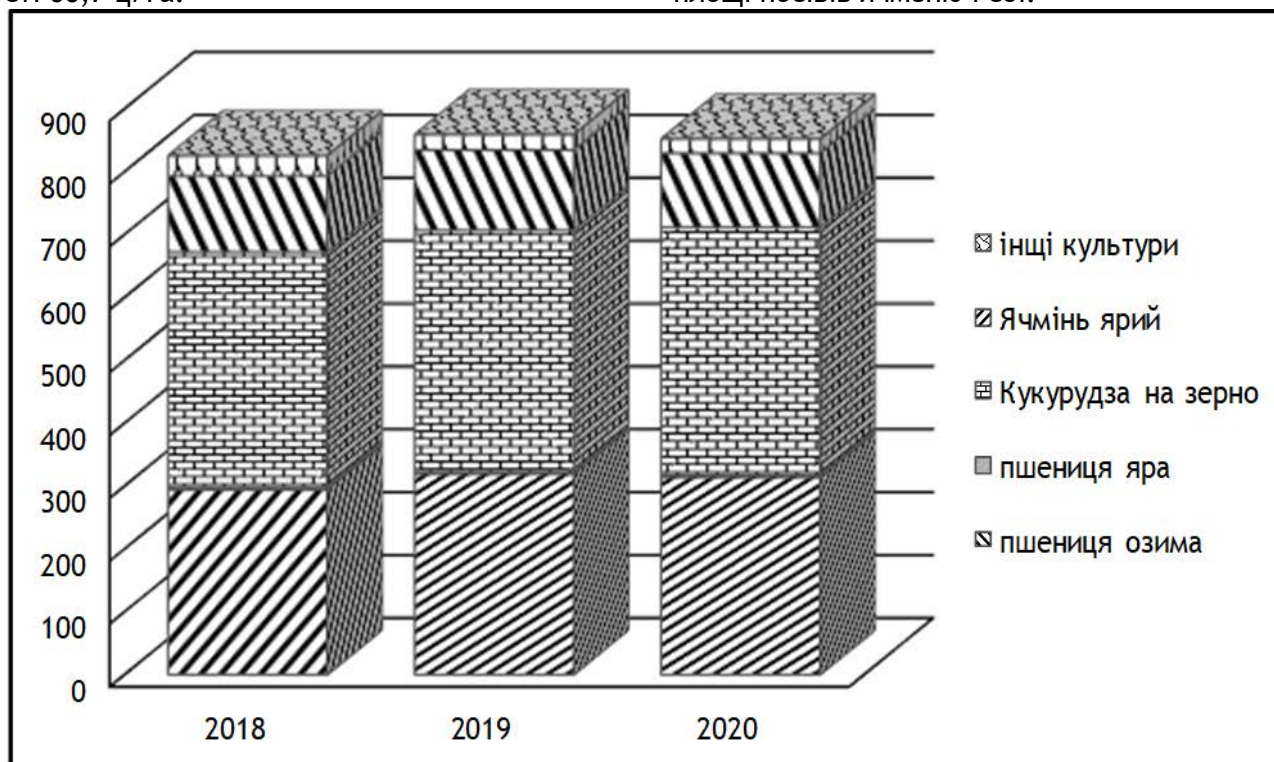
Рік	Посівна площа, тис. га	Виробництво, тис. ц	Урожайність, ц з 1 га
2011	859,8	34649,3	40,9
2012	823,5	23394,5	29,6
2013	863,8	37813,7	44,2
2014	798,9	34690,9	43,6
2015	811,7	33139,0	41,0
2016	813,2	37258,0	46,1
2017	818,0	28580,0	35,2
2018	832,1	37631,7	45,3
2019	863,6	43466,0	50,4
2020	861,7	26890,8	31,4
2020 р. до 2011 р., %	100,2	77,6	76,7
2020 р. до 2019 р., %	99,8	61,9	62,3

Джерело: Опрацьовано за даними Державної служби статистики України.

Так, несприятливі погодні умови, а саме весняні заморозки й посуха у період формування і наливу зерна, спричиняли великі втрати і недобори врожаю у 2012-му, 2017-му і 2020 р. У сприятливий для ведення землеробства 2019 р. сільськогосподарськими підприємствами Кіровоградської області за рахунок підвищення врожайності до середньосвітового рівня (50,4 ц/га) отримано рекордний врожай зернових і зернобобових культур (43466 тис. т). Такі показники досягнуто завдяки значному зростанню виробництва кукурудзи на зерно у загальному валовому зборі зерна (44-46%) та врожайності 66,7 ц/га.

За показниками Головного управління статистики України в Кіровоградській області, за останні три роки більшість сільгоспвиробників віддають перевагу вирощуванню кукурудзи на зерно та озимої пшениці: 45,2% посівів зернових і зернобобових культур становила кукурудза на зерно, 36,3% – пшениця (рис.). Низькі показники врожайності ярих культур у регіоні стають основною причиною для аграріїв зменшувати обсяги їх виробництва.

У цілому за останні 10 років посіви під кукурудзою збільшено на 38%, під пшеницею – на 8%, проте практично вдвічі зменшено площі посівів ячменю і сої.

Структура виробництва зернових культур у Кіровоградській області

Джерело: Опрацьовано за даними Державної служби статистики України.

Більшу частину (75%) виробництва кукурудзи та пшениці (81%) забезпечують сільськогосподарські підприємства (табл. 2). Пояснюється це насамперед швидкою оборотністю інвестицій, що спостерігається в рослинницькій галузі великих аграрних підприємств, а висока прибутковість зернових культур, особливо за останні роки, дає можливість застосувати інтенсивні технології та отримати доступ до зовнішнього ринку продовольства. Підприємства застосовують

різні пакети технологій, інтегрують взаємодоповнюючі технології, проводять картографування ґрунтів і моніторинг врожайності по роках для впровадження найбільш ефективних технологій [15]. При цьому дослідники відзначають позитивні переваги технічної ефективності, пов'язаної із впровадженням сільськогосподарських технологій [16, 17]. Однак у деяких випадках позитивні зміни ефективності можуть бути зумовлені великими масштабами виробництва.

2. Виробництво зернових і зернобобових культур у масі після доробки в Кіровоградській області

Рік	Господарства усіх категорій			Підприємства			Господарства населення		
	площа зібрана, тис. га	обсяг виробництва, тис. ц	ц з 1 га	площа зібрана, тис. га	обсяг виробництва, тис. ц	ц з 1 га	площа зібрана, тис. га	обсяг виробництва, тис. ц	ц з 1 га, ц
Культури зернові та зернобобові									
2018	830,2	37631,7	45,3	633,5	30376,3	48,0	196,7	7255,4	36,9
2019	862,5	43466,0	50,4	651,5	34577,5	53,1	211,0	8888,5	42,1
2020	855,4	26890,8	31,4	644,3	20518,0	31,8	211,1	6372,8	30,2
Пшениця озима									
2018	294,0	10682,4	36,3	242,2	8917,8	36,8	51,8	1764,6	34,1
2019	319,0	14024,1	43,9	254,5	11571,7	45,5	64,5	2452,4	38,0
2020	313,8	11323,9	36,1	250,1	9249,4	37,0	63,7	2074,5	32,6
Пшениця яра									
2018	4,8	145,3	30,2	4,0	125,1	31,4	0,8	20,2	24,5
2019	3,4	108,4	31,7	2,6	86,0	32,9	0,8	22,4	28,1
2020	3,5	101,2	28,7	2,7	82,1	30,0	0,8	19,1	24,1
Кукурудза на зерно									
2018	373,3	22687,0	60,8	283,3	18531,8	65,4	90,0	4155,2	46,1
2019	384,4	24190,8	62,9	290,0	19329,8	66,7	94,4	4861,0	51,5
2020	394,2	10885,6	27,6	297,0	8005,1	27,0	97,2	2880,5	29,6
Ячмінь ярий									
2018	120,6	3245,2	26,9	70,0	1988,3	28,4	50,6	1256,9	24,8
2019	127,5	4326,6	33,9	79,5	2833,4	35,7	48,0	1493,2	31,1
2020	117,6	3955,2	33,6	71,4	2616,9	36,6	46,2	1338,3	29,0

Джерело: Показники Головного управління статистики у Кіровоградській області.

Наведені дані підтверджують, що різні зернові культури різняться між собою і неоднаковими рівнями урожайності. Згідно з дослідженнями мінімально допустимий рівень урожайності зернових і зернобобових культур для ефективного виробництва має становити не менше 30 ц з 1 га. Такі показники врожайності спостерігаються стосовно ярої пшениці та ярого ячменю в господарствах населення, що пояснюється низькою культурою землеробства та кліматичними особливостями місцевості. Щодо підприємств, то недобір до 30 ц/га внаслідок несприятливих погодних умов спостерігався по кукурудзі на зерно в 2020 р. Для збільшення обсягів виробництва зерна за рахунок найважливішого показника ефективності – врожайності сільськогосподарських культур – виробникам треба підняти рівень інтенсивності, впровадити новітні досягнення, дотримувати вимог технології. Водночас одними з найважливіших факторів впливу на врожайність зернових залишаються родючість ґрунтів і кліматичні умови.

У соціальному аспекті потенціал регіону – це можливості його розвитку при викорис-

танні комплексу територіальних ресурсів, особливостей існуючої та перспективної структури його господарства, географічного положення та інших параметрів в інтересах підвищення якості життя населення регіону [7].

Кіровоградська область виробляє всього 5,13% обсягу виробництва зернових по країні, при цьому обсяги виробництва зерна в області у понад 7 разів перевищують потреби місцевого населення:

$$P_{\text{заб}} = \frac{ВПр}{Пр} \cdot 100,$$

де $P_{\text{заб}}$ – рівень забезпеченості власним зерном, %;

$ВПр$ – валове виробництво зерна в регіоні, ц;

$Пр$ – потреба регіону в зерні, ц [14].

За три останні роки в області вироблено в середньому 35 996 170 ц зерна. На 1 січня 2021 р. в області чисельність постійного населення становила 920 128 осіб. Потребу зазначеної кількості населення в зерні можна визначити добутком вказаної чисельності

на 5,23 ц – середній обсяг внутрішнього споживання зерна по Україні на одну особу [4].

$$P_{заб} = \frac{3596170}{920128 \cdot 5,23} \cdot 100 = 748,0\%.$$

* Середнє значення за 2018-2020 рр.

З огляду на той факт, що кількість населення в області за останні 10 років має тенденцію до скорочення, звідси стає зрозуміло, що збільшення попиту на продукти харчування в ній навряд чи відбудеться. Пов-

ноцінний внутрішній ринок зерна і продуктів його переробки створює можливості для розширення участі області та країни на зовнішніх ринках. Протягом останніх років у сільськогосподарських підприємствах Кіровоградської області нарощування виробництва зерна зумовлено певною мірою збільшенням обсягів застосування добрив, техніки точного висіву та інноваційних засухостійких сортів (табл. 3).

3. Виробнича собівартість продукції рослинництва за видами в підприємствах Кіровоградської області у 2019 р., тис. грн

Продукція рослинництва	Витрати, усього	Прямі матеріальні витрати, усього	У тому числі				Прямі витрати на оплату праці
			насіння та посівний матеріал	мінеральні добрива	пальне і мастильні матеріали	решта матеріальних витрат	
Культури зернові та зернобобові	8352131,6	4457225,2	923092,2	1587086,1	856237,5	1090809,4	580812,8
Пшениця	3088595,6	1652424,3	244332,3	689381,8	295684,1	423026,1	215026,8
Кукурудза на зерно	4282341,0	2278105,2	582739,5	718742,0	450969,7	525654,0	283759,2
Ячмінь	718329,0	386436,5	66143,6	144793,0	76070,3	99429,6	58635,9
Жито	2289,2	1170,6	171,1	393,6	371,9	234,0	162,1

Джерело: Показники Головного управління статистики у Кіровоградській області.

У прямих матеріальних витратах на вирощування зернових і зернобобових культур 20,7% – це витрати на насіння, 35,6% – мінеральні добрива, 19,2% – пальне. Незважаючи на те, що насіння кукурудзи коштує дорожче, ніж пшениці, на вирощування останньої витрачатиметься більше добрив, у результаті чого сума витрат на посівний матеріал і мінеральні добрива за цими культурами однакові. З огляду на те, що собівартість 1 т пшениці на 13,6% нижча, ніж собівартість 1 т кукурудзи, а середня ціна реалізації кукурудзи на 11,4% більша, ніж ціна пшениці, можна стверджувати, що в Кіровоградській області за сприятливих погодних умов зга-

дані зернові культури вирощувати однаково вигідно.

Зернове виробництво в Кіровоградській області прибуткове. Так, згідно з показниками Головного управління статистики у Кіровоградській області рівень рентабельності зернових і зернобобових культур коливається від 14,2% (2018 р.) до 50,7% (2015 р.) Незважаючи на високі обсяги виробництва продукту рівень рентабельності зернових і зернобобових культур у 2019 р. становив лише 14,1%, що пояснюється збільшенням витрат на насіння, мінеральні добрива, пальне і т. ін. (табл. 4).

4. Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції сільського господарства у підприємствах Кіровоградської області, %

Рік	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Культури зернові та зернобобові	26,3	50,7	46,4	22,3	20,5	14,1	16,2

Джерело: Показники Головного управління статистики у Кіровоградській області.

Для підвищення рівня рентабельності вирощування зернових і зернобобових культур важливо використовувати сучасну ресурсозберігаючу сільськогосподарську техніку. Однак сільськогосподарський сектор області недостатньо оснащений, а значна частина наявної сільськогосподарської техніки

застаріла. За даними фахівців ННЦ «Інститут аграрної економіки», капітальні вкладення становлять орієнтовно 250 дол. США на 1 га сільськогосподарських угідь, або близько 20% фактичної потреби. Найобнадійливіші перспективи включають придбання тракторів, комбайнів, землеробної і посівної

техніки, а також обприскувачів та обладнання для внесення добрив. Окрім оновлення сільськогосподарської техніки, що використовується для вирощування рослин, перспективне створення іригаційної інфраструктури, а також розвиток такої підгалузі агробізнесу, як зберігання та обробка зерна.

Кіровоградська область має великий потенціал розвитку в галузі зерновиробництва, тому нарощування обсягів виробництва за рахунок підвищення врожайності культур визнано перспективним напрямом розвитку сільського господарства області. Цього можна досягти шляхом інтенсифікації виробництва, а саме: удосконаленням культури землеробства, використанням інноваційних засухостійких сортів та техніки точного висіву, застосування науково обґрунтованих норм внесення добрив у системі сівозмін та сучасного захисту сільськогосподарських культур. Інтенсифікація виробництва пом'якшує наслідки негативних кліматичних явищ, дозволяє звести до мінімуму собівартість продукції і підняти рентабельність виробництва.

Основними складовими інноваційного розвитку зерновиробництва в Кіровоградському регіоні має стати використання технологій інноваційного типу, що потребує значних інвестицій у вигляді державних програм розвитку сільського господарства.

Висновки. Однією з найголовніших галузей сільського господарства як України в

цілому, так і Кіровоградської області визнано зернову, яка насамперед забезпечує економічну безпеку країни. У процесі дослідження з'ясовано, що за останні 10 років валовий збір зерна в Кіровоградській області зменшується в основному через несприятливі кліматичні умови окремих років. Перспектива розвитку зерновиробництва області полягає в нарощуванні обсягів виробництва зерна шляхом підвищення рівня врожайності, що потребує підвищення культури землеробства, інтенсифікації виробництва. Основними складовими інноваційного розвитку зерновиробництва в Кіровоградській області мають стати:

- застосування науково обґрунтованих сівозмін;
- освоєння прогресивних технологій вирощування зерна;
- технічне переоснащення технологій у рослинництві;
- нові технології живлення культур;
- використання сортів-інновацій.

Для цього потрібні активні інвестиції та використання програм державної підтримки аграрного сектору регіону. Кожне сільськогосподарське підприємство має врахувати вимоги ринку та кліматичні особливості місцевості, застосовувати прогресивні технології вирощування зерна та інноваційні сорти, створювати іригаційну інфраструктуру, розвивати можливості зберігання та обробки зерна.

Список бібліографічних посилань

1. Атамас Г. Аналітичне дослідження розвитку зерновиробництва в Одеській області України. *Аграрний вісник Причорномор'я*. 2019. № 95. С. 132-137.
2. Витрати на ефективність виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах (моніторинг) / [Шпичак О. М., Воскобіїник Ю. П., Шпикун О. Г. та ін.]; за ред. Ю. П. Воскобіїника. Київ : ННЦ ІАЕ, 2013. С. 440.
3. Витрати підприємств на виробництво продукції сільського господарства по Кіровоградській області у 2019 році. URL : file:///C:/Documents%20and%20Settings/User/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/%D0%91%D1%8E%D0%BB_50_%D1%81%D0%B3_2019_%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD.pdf.
4. Довченко Я. О. Статистичний аналіз динаміки споживання зерна та забезпечення попиту. *Наукові праці КНТУ. Серія: Економічні науки*. 2010. Вип. 17. С. 401-407.
5. Жук В. М., Сичевський М. П. Розвиток зернового ринку. *Наукове обґрунтування інтенсифікації виробництва зерна в Україні : виступи науковців на засіданні Президії Національної академії аграрних наук України 27 липня 2011 р.* Київ : Аграрна наука, 2011. С. 92-101.
6. Забування Л. В. Економічна ефективність виробництва зерна та шляхи її підвищення в сільськогосподарських підприємствах. *Економіка АПК*. 2014. № 3. С. 55-61.
7. Колесникова Н. А. Финансовый и имущественный потенциал региона : опыт регионального менеджмента. Москва : Финансы и статистика, 2000. 240 с.

References

1. Atamas, H. (2019). Analitichne doslidzhennia rozvytku zernovyrobnystva v Odeskii oblasti Ukrainy [Analytical study of the development of grain production in the Odessa region of Ukraine]. *Ahrarnyi visnyk Prychornomor'ia*, 95, pp. 132-137 [In Ukrainian].
2. Shpychak, O.M., Voskobiinyk, Yu.P. & Shpykuliak, O.H., et al. (2013). Vytraty na efektyvnist vyrobnytstva produktsii v silskohospodarskykh pidpriemstvakh (monitorynh) [Costs of production efficiency in agricultural enterprises (monitoring)]. Yu. P. Voskobiinyk (Ed.). Kyiv : NNTs IAE [In Ukrainian].
3. Vytraty pidpriemstv na vyrobnytstvo produktsii silskoho hospodarstva po Kirovohradskii oblasti u 2019 rotsi [Expenses of enterprises for the production of agricultural products in the Kirovohrad region in 2019]. Retrieved from: file:///C:/Documents%20and%20Settings/User/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/%D0%91%D1%8E%D0%BB_50_%D1%81%D0%B3_2019_%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD.pdf [In Ukrainian].
4. Dovhenko, Ya.O. (2010). Statystychnyi analiz dynamiky spozhyvannia zerna ta zabezpechennia popytu [Statistical analysis of the dynamics of grain consumption and supply]. *Naukovi pratsi KNTU. Seriya: Ekonomichni nauky*, 17, pp. 401-407 [In Ukrainian].
5. Zhuk, V.M. & Sychevskiy, M.P. (2011). Rozvytok zernovoho rynku [Grain market development]. *Naukove obgruntuvannia intensyfikatsii vyrobnytstva zerna v Ukraini : vystupy naukovtsiv na zasidanni Prezidii Natsionalnoi akademii ahrarnykh nauk Ukrainy 27 lypnia 2011 r.* Kyiv : Ahrarna nauka (pp. 92-101) [In Ukrainian].

8. Кучер С. В. Фактори впливу на стан ефективності зернового господарства в Україні. *Економіка АПК*. 2004. № 1. С. 114-118.
9. Кушнірук В. С., Толмач О. В. Розвиток та ефективність зерновиробництва в аграрних підприємствах Новоодецького району. URL : <http://global-national.in.ua/archive/13-2016/60.pdf>.
10. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Інституціоналізація аграрного підприємства: трансформація та ефективність. *Економіка АПК*. 2010. № 7. С. 132-139.
11. Организация производства, хранения и переработки сельскохозяйственной продукции / сост. А. В. Марченко, А. Ф. Меньщикова, В. М. Троценко, М. К. Юшкова; Пермь : ИПЦ «Прокростъ», 2017. 75 с.
12. Паспорт Кіровоградської області 2020. URL : <http://invest.kr-admin.gov.ua/index.php/uk/pro-oblast/pasport-oblasti>.
13. Україна увійде до ТОП-5 країн-експортерів зерна. URL : https://ucab.ua/en/pres_sluzhba/novosti/ukraina_vviyde_v_top5_kraineksporativ_zerna.
14. Христенко Г. М. Розвиток та напрями підвищення ефективності зернової галузі. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2013. № 53(1026). С. 182-188. URL : http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/7663/1/vestnik_HPI_2013_53_Khrystenko_Rozvytok.pdf.
15. Chen Z., Huffman W. E., Rozelle S. Farm technology and technical efficiency: Evidence from four regions in China. *China Economic Review*. 2009. Vol. 20. P. 153-161.
16. Mayen C. D., Balagtas J. V., Alexander C. E. Technology adoption and technical efficiency: Organic and conventional dairy farms in the United States. *American Journal of Agricultural Economics*. 2010. Vol. 92(1). P. 181-195.
17. Nathan D. DeLay Precision agriculture technology adoption and technical efficiency. 2021. URL : <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1477-9552.12440>.
18. Schimmelpfennig D., Ebel R. Sequential adoption and cost savings from precision agriculture. *Journal of Agricultural and Resource Economics*. 2016. Vol. 41(1). P. 97-115. URL : <http://cel.webofknowledge.com/InboundService.do?customersID=atyponcel&smartRedirect=yes&mode=FullRecord&IsProductCode=Yes&product=CEL&Init=Yes&Func=Frame&action=retrieve&SrcApp=literatum&SrcAuth=atyponcel&SID=F1dqZ7CkrGjm7JKsYWa&UT=WOS%3A000387305600006>.

6. Ziburanna, L.V. (2014). Ekonomichna efektyvnist vyrobnytstva zerna ta shliakhy yii pidvyshchennia v silskohospodarskykh pidpriemstvakh [Economic efficiency of grain production and ways to increase it in agricultural enterprises]. *Ekonomika APK*, 3, pp. 55-61 [In Ukrainian].
7. Kolesnikova, N.A. (2000). Finansovyj i imushchestvennyj potencial regiona : opyt regional'nogo menedzhmenta [Financial and property potential of the region: the experience of regional management]. Moskva : Finansy i statistika [In Russian].
8. Kucher, S.V. (2004). Faktory vplyvu na stan efektyvnosti zernovoho hospodarstva v Ukrainy [Factors influencing the state of efficiency of grain farming in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 114-118 [In Ukrainian].
9. Kushniruk, V.S. & Tolmach, O.V. (2016). Rozvytok ta efektyvnist zernovyrobnytstva v ahrarykh pidpriemstvakh Novoodeskooho raionu [Development and efficiency of grain production in agricultural enterprises of Novoodeskyi district]. Retrieved from: <http://global-national.in.ua/archive/13-2016/60.pdf> [In Ukrainian].
10. Malik, M.Yo. & Shpykuliak, O.H. (2010). Instytutsionalizatsiia ahrarykh pidpriemstva: transformatsiia ta efektyvnist [Institutionalization of the agricultural enterprise: transformation and efficiency]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 132-139 [In Ukrainian].
11. Marchenko, A.V., Men'shchikova, A.F., Trocenko, V.M., Jushkova, M.K. (2017). Organizaciia proizvodstva, hraneniia i pererabotki sel'skohozajstvennoj produkcii [Organization of production, storage and processing of agricultural products]. Perm' : IPC «Prokrost» [In Russian].
12. Paspport Kirovohrads'koj oblasti 2020 [Passport of the Kirovohrad region 2020]. Retrieved from: <http://invest.kr-admin.gov.ua/index.php/uk/pro-oblast/pasport-oblasti> [In Ukrainian].
13. Ukraina uviyde do TOP-5 krajin-eksporteriv zerna [Ukraine will enter the TOP-5 grain-exporting countries]. Retrieved from: https://ucab.ua/en/pres_sluzhba/novosti/ukraina_vviyde_v_top5_kraineksporativ_zerna [In Ukrainian].
14. Khrystenko, H.M. (2013). Rozvytok ta napriamy pidvyshchennia efektyvnosti zernovoi haluzi [Development and directions of increase of efficiency of grain branch]. *Visnyk NTU «KhPI»*, 53(1026), pp. 182-188. Retrieved from: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/7663/1/vestnik_HPI_2013_53_Khrystenko_Rozvytok.pdf [In Ukrainian].
15. Chen, Z., Huffman, W.E. & Rozelle, S. (2009). Farm technology and technical efficiency: Evidence from four regions in China. *China Economic Review*, 20, pp. 153-161 [In English].
16. Mayen, C.D., Balagtas, J.V. & Alexander, C.E. (2010). Technology adoption and technical efficiency: Organic and conventional dairy farms in the United States. *American Journal of Agricultural Economics*, 92(1), pp. 181-195 [In English].
17. Nathan, D. (2021). DeLay Precision agriculture technology adoption and technical efficiency. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1477-9552.12440> [In English].
18. Schimmelpfennig, D. & Ebel, R. (2016). Sequential adoption and cost savings from precision agriculture. *Journal of Agricultural and Resource Economics*, 41(1), pp. 97-115. Retrieved from: <http://cel.webofknowledge.com/InboundService.do?customersID=atyponcel&smartRedirect=yes&mode=FullRecord&IsProductCode=Yes&product=CEL&Init=Yes&Func=Frame&action=retrieve&SrcApp=literatum&SrcAuth=atyponcel&SID=F1dqZ7CkrGjm7JKsYWa&UT=WOS%3A000387305600006> [In English].

Symonien E. N., Nerubaiska N. I., Pukhliakova M. V., Yandola M. O. Prospects of grain production development in Kirovohrad region

The purpose of the article is to explore the prospects for the development of grain production in the Kirovohrad region.

Research methods. The study used dialectical methods of cognition, a systematic approach to the study of economic phenomena, monographic (generalizing domestic and foreign experience in determining the economic essence of food security), analysis and synthesis (in studying the levels of production of cereals and legumes and the level of grain supply), statistical groups (in identifying the place of regions in the national production of cereals), economic and statistical (in the processing of mass statistics), abstract and logical (in substantiating theoretical generalizations and drawing conclusions).

Research results. The potential of grain production development in Kirovohrad region is considered. The analysis is based on statistical data of the crop industry. Problems of industry development are revealed and ways of solutions are offered.

Scientific novelty. Analysis of the level of crop production in the Kirovohrad region in terms of using the latest technologies and yield monitoring.

Practical significance. Along with some positive changes in the region's grain production, obstacles to their development have been identified. Proposals have been made to eliminate them with active investments and state support programs for the agricultural sector of the region. Tabl.: 4. Figs.: 1. Refs.: 18.

Keywords: grain production; population; area of grain; gross collection; yield; grain supply; grain crops; wheat; barley; corn.

Symonian Emma Napoleonivna - candidate of agricultural sciences, acting director of the Luhansk research center for the productivity of the agro-industrial complex (93, Haharina St., Sievierodonetsk, Luhanska oblast, 93406)

E-mail: luganskndc@i.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3190-8324>

Nerubaiska Nataliia Ivanivna - acting director of the Kirovohrad research center for the productivity of the agro-industrial complex (64/53, Architect Pauchenko St., Kropyvnytskyi, Kirovohradska obl., 25006)

E-mail: agr.kr@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1879-3868>

Pukhliakova Maryna Vitaliivna - senior research fellow, Kirovograd research center for the productivity of the agro-industrial complex (64/53, Architect Pauchenko St., Kropyvnytskyi, Kirovohradska obl., 25006)

E-mail: mp51@chool6kr.org.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-9691-3258>

Yandola Maksym Oleksandrovych - research fellow, Luhansk research center for the productivity of the agro-industrial complex (93, Haharina St., Sievierodonetsk, Luhanska oblast, 93406)

E-mail: luganskndc@i.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5943-6819>

Симонян Э. Н., Нерубайская Н. И., Пухлякова М. В., Яндол М. А. Перспективы развития зернопроизводства в Кировоградской области

Цель статьи - исследовать развитие зернопроизводства в Кировоградской области.

Методика исследования. В процессе исследования использованы диалектические методы познания, системный подход к изучению экономических явлений, монографический (при обобщении отечественного и зарубежного опыта в определении экономической сущности продовольственной безопасности), анализа и синтеза (при исследовании уровней производства зерновых и зернобобовых культур и уровня обеспеченности населения зерном), статистических группировок (при выявлении места региона в общенациональном объеме производства зерновых культур), экономико-статистический (при обработке массовых статистических данных), абстрактно-логический (при обосновании теоретических обобщений и формировании выводов).

Результаты исследования. Рассмотрен потенциал развития зернопроизводства в Кировоградской области. Проведен анализ статистических данных отрасли растениеводства. Выявлены проблемы развития отрасли и предложены пути их решения.

Элементы научной новизны. Анализ уровня развития растениеводства Кировоградской области в аспекте использования новейших технологий и мониторинга урожайности.

Практическая значимость. Наряду с отдельными позитивными изменениями в зернопроизводстве области выявлены препятствия на пути их развития. Внесены предложения по их устранению активными инвестициями и программами государственной поддержки аграрного сектора области. Табл.: 4. Илл.: 1. Библиогр.: 18.

Ключевые слова: зернопроизводство; численность населения; площади зерновых; валовой сбор; урожайность; обеспеченность зерном; зерновые культуры; пшеница; ячмень; кукуруза.

Симонян Эмма Наполеоновна - кандидат сельскохозяйственных наук, и.о. директора Луганского научно-исследовательского центра продуктивности агропромышленного комплекса (93406 Луганская обл., г. Северодонецк, ул. Гагарина, 93)

E-mail: luganskndc@i.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3190-8324>

Нерубайская Наталия Ивановна - и.о. директора Кировоградского научно-исследовательского центра продуктивности агропромышленного комплекса (25006, Кировоградская обл., г. Кропивницкий, ул. Архитектора Паученко, 64/53)

E-mail: agr.kr@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1879-3868>

Пухлякова Марина Витальевна - старший научный сотрудник, Кировоградский научно-исследовательский центр продуктивности агропромышленного комплекса (25006, Кировоградская обл., г. Кропивницкий, ул. Архитектора Паученко, 64/53)

E-mail: mp51@chool6kr.org.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-9691-3258>

Яндол Максим Александрович - научный сотрудник, Луганский научно-исследовательский центр продуктивности агропромышленного комплекса (93406, Луганская обл., г. Северодонецк, ул. Гагарина, 93)

E-mail: luganskndc@i.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5943-6819>

Стаття надійшла до редакції 05.04.2021 р.

Фахове рецензування: 14.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Симонян Э. Н., Нерубайская Н. И., Пухлякова М. В., Яндол М. О. Перспективы розвитку зерновиробництва в Кіровоградській області. *Економіка АПК*. 2021. № 5. С. 30 — 37. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105030>

Symonian, E.N., Nerubaiska, N.I., Pukhliakova, M.V. & Yandola, M.O. Perspektyvy rozvytku zernovyrobnystva v Kirovohradskii oblasti [Prospects of grain production development in Kirovohrad region]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 30 — 37 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105030>

*

Л. І. ДІДКОВСЬКА, кандидатка економічних наук,
старша наукова співробітниця

Регулювання обігу ГМ-культур в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення

Мета статті – дослідити світовий досвід поводження з ГМО, висвітлити прогалини в регулюванні обігу ГМ-культур в Україні та розробити рекомендації щодо їх усунення з урахуванням кращих європейських практик та вітчизняних особливостей.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано діалектичні методи пізнання процесів і явищ, монографічний метод (для аналізу поширення ГМ-культур у світі), статистичний (для аналізу динаміки площ під ГМ-культурами у світі), емпіричний (комплексна оцінка сучасного стану регулювання обігу ГМО), абстрактно-логічний метод (теоретичні узагальнення та формулювання висновків).

Результати дослідження. Висвітлено світовий досвід поводження з ГМО. Охарактеризовано сучасний стан державного регулювання обігу ГМ-культур в Україні та окреслено основні напрями його вдосконалення. Зважаючи на відсутність реєстрації ГМ-сортів сільськогосподарських культур в Україні, обґрунтовано доцільність формування дієвої системи їхньої реєстрації, а також впровадження системи контролю та моніторингу за вирощуванням лише зареєстрованих сортів сільгоспкультур, що забезпечить від стихійного ввезення та незаконного вирощування ГМ-культур. Обґрунтовано необхідність впровадження комплексного підходу до регулювання обігу ГМ-культур і ГМ-продукції в Україні й активізації процесу уніфікації вітчизняної та європейської нормативно-правової бази у сфері регулювання обігу ГМО.

Елементи наукової новизни. Досліджено сучасний стан державного регулювання обігу ГМ-культур і ГМ-продукції в Україні та окреслено перспективи його вдосконалення з урахуванням кращих європейських практик.

Практична значущість. Визначено прогалини в державному контролі за використанням ГМО, а також у питаннях відповідальності за правопорушення у сфері поводження з ГМО та забезпечення біобезпеки, запропоновано заходи з їх усунення. Бібліогр.: 12.

Ключові слова: ГМ-культури; ГМО; трансгенні культури; наближення законодавства; Угода про асоціацію з ЄС; комплексний підхід; сільгосптоваровиробники.

Дідковська Людмила Іванівна – кандидатка економічних наук, старша наукова співробітниця, старша наукова співробітниця відділу форм і методів господарювання в агропродовольчому комплексі, Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26)

E-mail: luda_d2005@ukr.net

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-8696-6150>

Постановка проблеми. Стрімке збільшення населення планети та обмеженість природних ресурсів, придатних для вирощування сільгоспкультур, зумовлюють необхідність інтенсифікації сільгоспвиробництва шляхом розробки виваженого та збалансованого підходу до використання здобутків як традиційного рослинництва, так і сучасних біотехнологій. З метою забезпечення довгострокового економічного і соціального розвитку держави уряд затвердив положення Програми своєї діяльності від 12.06.2020 р., в якій у пункті 5.6. Продовольча безпека України зазначено про необхідність запровадження і вдосконалення державного контролю за генетично модифікованими організмами (ГМО) у сільському господарстві та харчовій промисловості. Нині основним за-

конодавчим актом, що регулює обіг ГМО в країні, є Закон України № 1103-V від 31.05.2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» («Про біобезпеку»), в якому чітко визначена заборона ввезення та вивільнення в навколишнє природне середовище ГМО до їхньої державної реєстрації¹. Наразі в Україні не зареєстровано жодного генно модифікованого сорту чи гібриду сільгоспкультур. Незважаючи на офіційну заборону ввезення й використання ГМ-культур на територію України, в тому числі у режимі реекспорту, а також на відсутність статистики поширення біотехнологічних рослин на вітчизняних полях, за не-

¹ Вивільнення в навколишнє природне середовище ГМО до державної реєстрації можливе лише з метою державної апробації (випробовувань).

офіційними даними, в Україні вирощується близько 50-80% сої, 30% ріпаку та 10% кукурудзи з ГМ-насіння². Крім того, підписавши Угоду про асоціацію з ЄС, Україна взяла на себе відповідальність здійснити заходи щодо гармонізації українського законодавства із законами Євросоюзу у питаннях поводження з ГМО. Наразі процес триває.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження стосовно питання обігу ГМО висвітлюють багатогранність та невирішеність зазначеної проблематики. Значну увагу цій тематиці приділили Я. Б. Блюм, П. Х. Пономарьов, Н. В. Прикульська, І. В. Донцова [3]. Дослідження правового регулювання використання ГМО в сільгоспвиробництві розглядали такі вчені: А. П. Гетьман, В. М. Єрмоленко, С. І. Бугер, В. І. Лозо. Питаннями визначення ролі ГМО в Україні та наслідків сучасного державного регулювання для сільського господарства переймався Ю. В. Біляк [1]. Регулювання обігу ГМО у сфері виробництва сільгосппродукції досліджував А. О. Мартинюк [6]. Аналіз ефективності вирощування ГМ-сортів зернових культур здійснили такі зарубіжні вчені: J. M. Matres, A. Datta, K. R. Trijatmiko, C. Baysal, 2019 [12]. Проте невирішеність проблематики щодо несанкціонованого використання ГМО в рослинництві зумовила вибір напряму проведення дослідження.

Мета статті – дослідити світовий досвід поводження з ГМО, висвітлити прогалини в регулюванні обігу ГМ-культур в Україні та розробити рекомендації щодо їх усунення з урахуванням кращих європейських практик та вітчизняних особливостей.

Методологія дослідження. У процесі дослідження використано діалектичні методи пізнання процесів і явищ, монографічний метод (аналіз поширення ГМ-культур у світі), статистичний (для аналізу динаміки площ під ГМ-культурами у світі), емпіричний (комплексна оцінка сучасного стану регулювання обігу ГМО), абстрактно-логічний метод (теоретичні узагальнення та формулювання висновків). За вихідну інформацію під час проведення дослідження слугували законодавчі й нормативно-правові акти України та ЄС, а також статистичні показники.

² У 2018 р. асоціацією «Дунайська Соя» було здійснено вибіркові обстеження посівів сої в шести областях України, за результатами яких встановлено, що ГМ-сою виявлено в 48% зразків. Крім сої, випадки виявлення ГМО спостерігалися і в інших культурах [10].

Виклад основних результатів дослідження. За даними Міжнародної служби з впровадження агробіотехнологічних рішень (ISAAA) [11], у 2019 р. площа посівів генно модифікованих сільгоспкультур у світі становила 190,4 млн га, що у 112 разів більше, ніж у 1996 р. Так, у 2019 р. 17 млн фермерів у 29 країнах світу вирощували ГМ-культури. Ще 43 країни імпортували таку продукцію. Наразі у світі виявлено тенденцію до збільшення посівних площ під трансгенними культурами, зокрема лише протягом 2010-2019 рр. середньорічний темп приросту таких площ досягнув 2,8%. У 2019 р. у структурі світових площ під ГМ-культурами частка сої становила 48%.

У 2019 р. США, Бразилія, Аргентина, Канада та Індія входили у п'ятірку країн із найбільшими площами під ГМ-культурами, сумарна частка яких досягла рівня 91% світових посівів ГМ-культур. Безперечно, лідером світового вирощування ГМ-культур залишаються США. Наразі там вирощують такі ГМ-культури: кабачок, соя (з 1995 р.), кукурудза, бавовник (з 1996 р.), папайя (з 1997 р.), ріпак (з 1999 р.), люцерна (з 2006 р.), цукровий буряк (з 2006 р.), картопля (з 2016 р.), яблуна (з 2017 р.) [4].

У світі більшість ГМ-культур, що продукувалися з комерційною метою, гербіцидо-стійкі. До основних переваг вирощування ГМ-сортів відносять: подвоєння сучасного виробництва сільгосппродукції та здешевлення сільгоспвиробництва, виведення стійких рослин³ та поліпшення їх якості. Загальний економічний ефект від вирощування ГМ-культур у світі протягом 1996-2016 рр. становив 186,1 млрд дол. США. Це зумовлено зниженням виробничих витрат та підвищенням врожайності сільгоспкультур. До того ж культивування біотехнологічних культур дозволило скоротити обсяги використання пестицидів на 670 млн кг активного інгредієнта. Такі переваги «кінцевого продукту» сприяють розширенню площ, засіяних трансгенними культурами.

Водночас до основних недоліків та загроз вирощування ГМ-культур слід віднести: відсутність досліджень щодо безпечності цих рослин у перспективі, переzapилення традиційних рослин, алергічність та токсич-

³ Нещодавно в Аргентині зареєстровано сорт посухостійкої ГМ-пшениці (HB4 Wheat), урожайність якої на 20% перевищувала середні показники по цій культурі.

ність, а також руйнування природних харчових ланцюгів.

Для розуміння проблеми варто розглянути європейський досвід. Так, Європейська регуляторна система поводження з ГМО найконсервативніша у світі. Тут розроблено та впроваджується низка нормативних документів, які регулюють кожний аспект використання ГМО, починаючи з отримання дозволу на ввезення із процедурою оцінки безпечності й ризиків, до маркування та відстеження на території ЄС. Євросоюз здійснює регулювання ГМО, керуючись принципом запобігання ризикам, який задекларовано у Регламенті 178/2002. Зокрема, за умови ймовірного завдання шкоди через вивільнення ГМО у навколишнє середовище така діяльність забороняється (навіть за відсутності підтвердження ризиків). Крім того, основними нормативними документами щодо регулювання ГМО в ЄС слід вважати: Директиву № 2001/18/ЄС, що регулює експериментальне вивільнення ГМО у навколишнє середовище, та ринок ГМО, Регламенти ЄС № 1829/2003, № 1946/2003 та № 1830/2003, що висвітлюють основні вимоги до розміщення на ринку харчових продуктів та кормів, транскордонного переміщення ГМО між ЄС та іншими країнами й відстеження і маркування ГМО. Використання незареєстрованих ГМО у ЄС заборонено. У липні 2020 р. встановлено тимчасовий виняток у законодавстві ЄС стосовно контролю за використанням ГМО під час пандемії. Послаблення обмежень щодо ГМО запроваджено задля прискорення розробки ліків та вакцини проти COVID-19.

Нині в ЄС дозволено імпорт близько 60 ГМ-сортів рослин (в основному це ГМ-корми), тоді як культивування таких культур обмежується. До прикладу, у 2019 р. лише дві країни ЄС вирощували біотехнологічну кукурудзу на площі 111 883 га (найбільші площі в Іспанії).

На противагу ЄС політика США у питаннях поводження з ГМО значно ліберальніша та відповідає принципу еквівалентності. Зокрема, якщо ГМ-продукт за основними характеристиками не відрізняється від традиційних продуктів (чистих від ГМО), то він визнається безпечним для здоров'я людей і тварин. Ще донедавна в США ГМ-продукція визнавалася цілком безпечною і такою, що не потребувала маркування [6, с. 217]. Проте наразі відповідно до постанови Міністер-

ства сільського господарства США, виробники мають довести відсутність ГМ-компонентів у продуктах харчування.

Досить показове за вимогами регулювання ГМО в ЄС. Імпорт та реалізація ГМ-продуктів у країнах Євросоюзу можливі лише у разі дозволу Європейським агентством з безпеки продуктів харчування (EFSA), незалежні вчені з якого проводять оцінку їхньої безпечності. Після затвердження та внесення сорту рослин до національного реєстру країни ЄС такий сорт дозволяється комерційно використовувати в межах даної країни. У межах території ЄС цей сорт може використовуватися лише після внесення сорту до Спільного реєстру ЄС за рішенням Європейської Комісії. Заявник, що має намір вперше запровадити ГМО на ринок, повинен надати експертизу екологічного ризику, після чого уповноважений орган протягом 90 діб має надати позитивний або негативний звіт. У разі позитивного висновку звіт подається до Європейської Комісії, яка протягом місяця надсилає цю заяву до інших країн ЄС, і тільки за відсутності заперечень надається дозвіл на розміщення зазначеного ГМО на ринку протягом 10 років [2]. У 2014 р. Рада ЄС з питань довкілля прийняла рішення щодо надання права країнам-членам ЄС самостійно вирішувати питання вирощування дозволених ГМ-продуктів [8]. У 2015 р. рішенням Європарламенту дозволено країнам-членам ЄС блокувати імпорт модифікованої продукції через її шкоду здоров'ю населення або довкіллю. Так, більшість країн-членів ЄС скористались цією можливістю і заборонили вирощування ГМ-культур. Крім того, у ЄС законодавчо передбачено подальший моніторинг для кожного авторизованого ГМО з метою вчасного реагування у разі виявлення неочікуваного несприятливого ефекту.

Також у ЄС обов'язкове етикетування продуктів за умови, якщо вміст ГМО перевищує 0,9%, що необхідно для відстеження продуктів на всіх етапах виробництва та реалізації. Відсутність маркування вважається серйозним порушенням. Діє центр реєстрації, в якому зберігається вся інформація (з вільним доступом) щодо дозволених і недозволених ГМО. В усіх країнах ЄС функціонує референтна лабораторія, в якій знаходяться зразки всіх ГМ-культур, зареєстрованих у світі [7]. Якщо на якомусь етапі виникає підозра щодо наявності в продуктах харчування

чи кормах ГМО, тоді система відстеження дозволяє таку культуру відізвати з ринку. Відстеження здійснюється завдяки унікальному ідентифікатору. Отже, у ЄС основними визнано принципи якості та прозорості, а також інформування споживачів про ГМО.

Зважаючи на необхідність реалізації потенційних експортних можливостей України на ринку Євросоюзу, актуальності набуває уніфікація вітчизняної нормативно-правової бази з європейською у сфері санітарних і фітосанітарних заходів. Так, основні зобов'язання щодо наближення вітчизняного законодавства до вимог ЄС з питань ГМО висвітлено у двох розділах Угоди про асоціацію з ЄС. Зокрема, у Розділі IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» у Главі 4 «Санітарні та фітосанітарні заходи» прописано зобов'язання України щодо наближення законодавства в частині регулювання розміщення на ринку та обігу ГМ харчових продуктів. Також у Розділі V «Економічне та галузеве співробітництво» у Главі 6 «Навколишнє середовище» зазначено про необхідність гармонізації вітчизняного законодавства із нормами ЄС щодо безпечного вивільнення ГМО у довкілля та використання ГМО в умовах існування систем захисту.

Як уже зазначалося, в Україні офіційно не зареєстровано жодної ГМ-культури, проте фактично це не стає перешкодою для сільгосптоваровиробників, які продовжують купувати та вирощувати модифіковане насіння, а модифікована продукція нелегально давно перебуває на території України. Тому реєстрація ГМ-культур, впровадження системи контролю за вирощуванням лише зареєстрованих сортів, а також достовірне маркування продуктів харчування це необхідні заходи сьогодення.

Незважаючи на низку законодавчих актів щодо регулювання обігу ГМО в Україні, все частіше трапляються випадки їх порушення. Зокрема, відомі випадки перевищення норм ГМО під час формування експортних партій кукурудзи в українських портах. З огляду на це необхідно запровадити додатковий контроль для виявлення ГМО. Крім того, оскільки поставки перевіреної сировини слугують запорукою отримання експортних контрактів та формування довготривалих стосунків із партнерами, важливі й методи діагностики ГМО. Наразі тестування на наявність ГМО здійснюється швидкими експрес-тестами та за допомогою детального лабораторного

аналізу (ПЛР). Експрес-тестам притаманні певні недоліки: нечутливість тест-смужок до термічно обробленої продукції (у т. ч. шроту) та складність відбору зразка й формування репрезентативної вибірки у випадку кількісних тестів. Вартість таких становить 250-300 дол. США за 100 тестів (для детекції одного ГМ білка). Дорожчий, проте достовірніший (точність до 99,99%), лабораторний аналіз ПЛР вартістю близько 40 дол. США (кількісне визначення ГМО – 60-70 дол. США). Цей метод діагностики дозволяє проаналізувати пробу зерна, помелу, шроту, сировини та продуктів її переробки. Варто зауважити, що найчастіше на ГМО в Україні досліджують сою, кукурудзу та ріпак. Вартість аналізу в європейських лабораторіях становить щонайменше 300 дол. США за зразок, оскільки в Європі існують чіткі регламенти щодо проведення аналізу на вміст ГМ-конструкцій в сировині, перевіряється перелік дозволених трансгенних ліній та їх відсоткове співвідношення [5].

Також слід зазначити, що забезпечення дотримання вимог закону без встановлення відповідальності неможливе. Наразі очікує розгляду ВР України законопроект № 4541 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності за правопорушення у сфері насінництва та розсадництва, а також у сфері додержання заходів біологічної і генетичної безпеки щодо сільськогосподарських рослин». Завдяки зазначеному документу Держпродспоживслужба України зможе посилити контроль за адміністративними правопорушеннями у сфері насінництва і розсадництва. Реалізація положень законопроєкту дозволить унеможливити несанкціоноване використання ГМО в рослинництві та очистити внутрішній ринок від неякісного, фальсифікованого насіння. У зв'язку з дією мораторію на проведення заходів державного нагляду (контролю) у сферах насінництва та розсадництва, охорони прав на сорти рослин, біобезпеки щодо обігу ГМ-культур перевірки з 2015-го по 2019 р. взагалі не проводилися. Нині через недосконалість вітчизняного законодавства Держпродспоживслужба повною мірою не виконує функції державного нагляду (контролю) у зазначених сферах. Тому підвищення ефективності роботи Держпродспоживслужби та запровадження штрафних санкцій за правопорушення (порушення заходів біологічної і генетичної безпеки під час

створення, дослідження та практичного використання ГМО у відкритих системах на підприємствах, в установах та організаціях агропромислового комплексу) тягне за собою накладення штрафу на громадян 200-300 НМДГ і на посадових осіб – 300-500 НМДГ; невиконання вимог посадових осіб ЦОВВ, що реалізують державну політику у сфері державного нагляду (контролю) за дотриманням зазначених заходів, тягне за собою накладення штрафу на громадян 500-1000 НМДГ і на посадових осіб – 1000-2000 НМДГ і т.д.) може суттєвим чином змінити ситуацію на краще.

Також досить важливо, що у червні 2021 р. стартував проєкт Твіннінг «Наближення національного законодавства України у сферах державного нагляду (контролю) за ГМО у відкритих системах, захисту прав на сорти рослин, насінництва та розсадництва відповідно до норм та стандартів ЄС», який передбачає гармонізацію українського законодавства із нормами ЄС та удосконалення роботи Держпродспоживслужби і фітосанітарних лабораторій України. Проєкт реалізує консорціум у складі трьох країн-членів ЄС (Латвія, Польща, Нідерланди) та Держпродспоживслужби за фінансування ЄС. Цей проєкт буде реалізовуватися протягом 21 місяця [9]. Так, обмін знаннями і досвідом у рамках проєкту дозволить розробити пропозиції щодо обігу ГМО в Україні, а також вдосконалити вітчизняну систему контролю та відстеження ГМО.

Висновки. 1. Протягом останнього десятиріччя середньорічний темп приросту площ ГМ-культур у світі досягнув 2,8%. В Україні не зареєстровано жодної ГМ-культури, а отже, заборонено ввезення та вивільнення в навколишнє природне середовище ГМО. Проте на вітчизняну територію нелегально завозиться ГМ-насіння та вирощуються ГМ-культури. Наразі вкрай важливо визнати наявність ГМО в Україні та розробити комплексний і системний підхід до регулювання обігу ГМ-культур та ГМ-продукції. Вітчизняне законодавство у цій сфері потребує удосконалення, оскільки не має чіткого механізму регулювання ГМО та не відповідає світовим вимогам і практикам. Водночас наявні прогалини в державному контролі за використанням ГМО, а також у питаннях відповідальності за правопорушення у сфері поводження з ГМО та забезпечення біобезпеки. Органам Державної митної служби України необхідно посилити контроль за ввезенням

насіння сільгоспкультур з метою унеможливлення проникнення насіння ГМ-культур на територію України. Формування дієвої системи реєстрації ГМ-сортів, а також впровадження системи контролю та моніторингу за вирощуванням лише зареєстрованих сортів сільгоспкультур сприятиме унеможливленню стихійного ввезення та вирощування ГМ-культур, а також забезпеченню генетичної чистоти на вітчизняних полях.

2. Наразі загальний прогрес виконання Угоди про асоціацію з ЄС знаходиться на рівні 54%. Зокрема, протягом 2020 р. прогрес виконання Угоди по сферах, дотичних до ГМО, становив: сільське господарство – 27%, навколишнє природне середовище та цивільний захист – 25%, санітарні та фітосанітарні заходи – 23%. Чинне законодавство України у сфері поводження з ГМО, у тому числі. Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» не повною мірою відповідає положенням таких джерел європейського права, як Директива № 2001/18/ЄС, а також Регламенти № 1829/2003, № 1830/2003 та № 1946/2003, зокрема, про вивільнення ГМО у навколишнє середовище, здійснення післяреєстраційного моніторингу, про відстеження та маркування ГМО, ГМ-харчових продуктів, ГМ-кормів, про транскордонні перевезення тощо⁴. Тому необхідно активізувати діяльність щодо наближення вітчизняного законодавства до законодавства ЄС у сфері поводження з ГМО.

3. До одного з основних заходів, необхідних для запобігання неконтрольованому обігу ГМО в Україні, слід віднести налагодування ефективної системи відстеження

⁴ У рамках реалізації Плану заходів із виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС Міндовкільля розробило законопроект «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» (у новій редакції), де враховуються вимоги Директиви № 2001/18/ЄС та Регламенту № 1946/2003, зокрема врегульовуються питання встановлення процедури вивільнення ГМО у навколишнє середовище з метою випробувань та культивування, а також щодо транскордонних перевезень ГМО. Водночас Мінекономіки розробило законопроект «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за обігом генетично модифікованих організмів і генетично модифікованої продукції для забезпечення продовольчої безпеки», яким передбачено врегулювання ряду норм у сфері поводження з ГМО, у тому числі в контексті імплементації передбачених у рамках Угоди про асоціацію з ЄС положень директиви № 2001/18/ЄС та Регламентів ЄС (№ 1829/2003, № 1830/2003, № 641/2004). Наразі зазначений проєкт Закону готується до розгляду на засіданні Кабінету Міністрів України.

ГМО на всіх етапах та маркування. Безконтрольне вирощування ГМ-культур на українських полях призводить до того, що чимало вітчизняних продуктів харчування містять ГМО, хоча це не відображено на їх упаковці⁵. Тобто порушуються основні вимоги Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми або вироблені з їх використанням та вводяться в обіг», де передбачено необхідність етикетування харчової продукції, якщо вміст ГМО перевищує 0,9%. Прийнятий Закон України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» зобов'язує виробників харчових продуктів розкривати склад та інформацію про власну продукцію. Для реалізації положень зазначеного закону надано трирічний перехідний період (до серпня 2022 р.). Тому реєстрація ГМ-культур, впровадження системи контролю за вирощуванням лише зареєстрованих сортів, відстеження ГМО, а також достовірне маркування продуктів харчування виступають першочерговими заходами сьогодення. Неприпустиме маркування «без ГМО» задля реалізації маркетингової стратегії.

Необхідно посилити відповідальність за незаконне використання ГМО в рослинництві. Більше того, нині вже існує законопроект від 24.12.2020 р. «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні

правопорушення щодо відповідальності за правопорушення у сфері насінництва та розсадництва, а також у сфері додержання заходів біологічної і генетичної безпеки щодо сільськогосподарських рослин», який наразі очікує розгляду. В ньому зазначено необхідність внесення поправок до Кодексу України про адміністративні правопорушення: запровадження штрафних санкцій при порушенні заходів біологічної і генетичної безпеки щодо сільськогосподарських рослин під час створення, дослідження та практичного використання ГМО у відкритих системах на підприємствах, в установах та організаціях агропромислового комплексу. Прийняття цього законопроекту суттєво допоможе у боротьбі із порушниками норм Закону України «Про біобезпеку».

Найважна потреба забезпечити захист прав сільгосптоваровиробників під час зберігання зерна. Зокрема, відомі випадки, коли до елеватора надходить зерно «без ГМО», а вже при відвантаженні сільгосппродукції на експорт виявляється, що остання містить ГМО. Як відомо, вартість ГМ-зерна нижча від вартості традиційних аналогів. Задля унеможливлення таких ситуацій слід захистити інтереси сільгосптоваровиробників шляхом внесення до договору зберігання певних положень щодо відповідальності елеватора/складу.

Список бібліографічних посилань

1. Біляк Ю. В. Конфлікт за регулювання ГМО в Україні між державними органами. *Агросвіт*. 2016. № 9. С. 20-25.
2. Волков О. Державне регулювання обігу ГМО в Україні: поточний стан та концепція реформування. Проект USAID «AgroInvest». 2014. 37 с. URL : http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00KRK3.pdf
3. Генетично модифіковані організми: трансгенні культури, ферментні препарати, харчові продукти : монографія / П. Х. Пономарьов, Н. В. Притульська, І. В. Донцова. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014, 208 с.
4. Євстафіїва Ю. М. Генетично модифіковані рослини – проблеми і перспективи використання у годівлі тварин. Scientific Collection «InterConf», (32): with the Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference «Scientific Research in XXI Century» (October 16-18, 2020) in Ottawa, Canada. 2020. P. 281-288.
5. Кирієнко А. ГМО в Україні: чи потрібно і як краще перевірити сировину. URL : <https://agroportal.ua/ua/publishing/lichnyi-vzglyad/gmo-v-ukraine-nuzhno-li-i-kak-luchshe-proverit-syre/>.
6. Мартинюк А. О. Проблеми державного регулювання обігу генно-модифікованої продукції в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2017. № 3. Т. 1. С. 216-220. URL : http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/pdfbase/2017/2017_3_1/jrn/pdf/40.pdf.

⁵ До основних ГМ-вмісних продуктів належать ті, що у складі мають соєвий білок: хліб і кондитерські вироби, консерви і дитяче харчування, м'ясні продукти тощо.

References

1. Biliak, Yu.V. (2016) Konflikt za rehulivannia HMO v Ukraini mizh derzhavnymy orhanamy [Conflict over GMO regulation in Ukraine between state bodies]. *Ahrosvit*, 9, pp. 20-25 [In Ukrainian].
2. Volkov, O. (2014). Derzhavne rehulivannia obihu HMO v Ukraini: potochnyi stan ta kontseptsiia [State regulation of GMO circulation in Ukraine: current state and concept of reform]. Project USAID «AgroInvest». Retrieved from: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00KRK3.pdf [In Ukrainian].
3. Ponomarov, P.Kh., Prytulska, N.V. & Dontsova, I.V. (2014). Henetychno modyfikovani orhanizmy: transhenni kultury, fermentni preparaty, kharchovi produkty : monohrafiia [Genetically modified organisms: transgenic cultures, enzyme preparations, food products]. Kyiv: KNTey [In Ukrainian].
4. Yevstafiiyeva, Yu.M. (2020). Henetychno modyfikovani roslyny –problemy i perspektyvy vykorystannia u hodyvli tvaryn [Genetically modified plants—problems and prospects for use in animal nutrition]. *Scientific Research in XXI Century: materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi* (pp. 281-288). - Ottawa: Scientific Collection «InterConf» [In Ukrainian].
5. Kyriienko, A. (2020). HMO v Ukraini: chy potribno i yak krashche pereviryty syrovynu [GMOs in Ukraine: whether and how best to check raw materials]. Retrieved from: <https://agroportal.ua/ua/publishing/lichnyi-vzglyad/gmo-v-ukraine-nuzhno-li-i-kak-luchshe-proverit-syre/> [In Ukrainian].

7. Михайлов Ю. Маркування продукції на вміст ГМО – стрижі баранів! (2010) URL : <https://propozitsiya.com/ua/markuvannya-produktiv-na-vmist-gmo-strizhi-baraniv>.

8. Нововведение в регулировании ГМО в ЕС и США. URL : <http://www.ictsd.org/bridges-news>.

9. Українське законодавство щодо ГМО наблизять до стандартів ЄС. URL : <https://agroportal.ua/ua/news/ukraina/ukrainskoe-zakonodatelstvo-otnositelno-gmo-priblizyat-k-standartam-es/#>.

10. Украина без ГМО: сколько можно закрывать глаза на мировые тренды и наши реалии. URL : www.liga.net.

11. International service for the Acquisition of Agri-biotech Application (ISAAA). URL : <http://www.isaaa.org>.

12. Matres J. M., Hilscher J., Datta A., Armario-Na´jera V., Baysal C., He W., Huang X., Zhu Ch., Valizadeh-Kamran R., Trijatmiko K. R., Capell T., Christou P., Stoger E., Slamet-Loedin I. H. Genome editing in cereal crops: an overview. *Transgenic Research*. 2021. P. 461-498. URL : <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs11248-021-00259-6.pdf>.

6. Martyniuk, A.O. (2017). Problemy derzhavnogo rehuliuvannya obihu henno-modyfikovanoi produktsii v Ukraini [Problems of state regulation of the circulation of genetically modified products in Ukraine]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*, 3 (1), pp. 216-220 [In Ukrainian].

7. Mykhailov, Yu. (2010). Markuvannya produktsii na vmist HMO – strizhy baraniv! [Product labeling for GMO content – sheep shears!]. Retrieved from: <https://propozitsiya.com/ua/markuvannya-produktiv-na-vmist-gmo-strizhi-baraniv> [In Ukrainian].

8. Novovvedenie v regulirovanii GMO v ES i SShA [Innovation in the regulation of GMOs in the EU and the USA]. (2014). Retrieved from: <http://www.ictsd.org/bridges-news> [In Russian].

9. Ukrainske zakonodavstvo shchodo HMO nablyziat do standartiv YeS [Ukrainian legislation on GMOs will be brought closer to EU standards]. (2021). Retrieved from: <https://agroportal.ua/ua/news/ukraina/ukrainskoe-zakonodatelstvo-otnositelno-gmo-priblizyat-k-standartam-es/#> [In Ukrainian].

10. Ukraina bez GMO: skol'ko mozžno zakryvat' glaza na mirovyie trendy i nashi realii [Ukraine without GMOs: how long can you close your eyes to global trends and our realities]. (2020). Retrieved from: www.liga.net [In Russian].

11. International service for the Acquisition of Agri-biotech Application (ISAAA) (2021). Retrieved from: <http://www.isaaa.org> [In English].

12. J. M. Matres, J. Hilscher, A. Datta, V. Armario-Na´jera, C. Baysal, W. He, X. Huang, Ch. Zhu, R. Valizadeh-Kamran, K. R. Trijatmiko, T. Capell, P. Christou, E. Stoger, I. H. Slamet-Loedin. (2021) Genome editing in cereal crops: an overview. *Transgenic Research*, 30, pp, 461-498 [In English].

Didkovska L. I. Regulation of the GM crops circulation in Ukraine: problems and ways to solve them

The purpose of the article is to investigate the world experience of GMO management, highlight gaps in the regulation of GM crops in Ukraine and develop recommendations for their elimination, taking into account the best European practices and domestic characteristics.

Research methods. In the research process the following methods were used: dialectical methods of cognition of processes and phenomena, monographic method (for analyze the spread of GM crops in the world), statistical (for analyze the dynamics of areas under GM crops in the world), empirical method (for comprehensive assessment of the current state of the use of GMO), abstract and logical methods (for theoretical generalizations and formulation of conclusions).

Research results. In the article the world experience of GMO management was presented. The current state of regulation of the use of GM crops in Ukraine was described and the main directions of its improvement were outlined. Given the lack of registration of GM varieties of agricultural crops in Ukraine, the feasibility of forming an effective system of their registration and implementation of a system of control and monitoring of the cultivation of only registered varieties of agricultural crops was justified. This approach should protect against the spontaneous importation and illegal cultivation of GM crops. In addition, the necessity of introduction of the complex approach to regulation of use of GM crops and GM products in Ukraine and intensification of process of unification of the domestic and European regulatory framework in the field of regulation of the use of GMOs was substantiated.

Scientific novelty. The current state of regulation of the use of GM crops and GM products in Ukraine was investigated and prospects for its improvement taking into account the best European practice were outlined.

Practical significance. It has been established that there are gaps in the state control over the use of GMOs, as well as in the issues of liability for offenses in the field of GMO management and biosafety. Measures to eliminate them were proposed. Refs.: 12.

Keywords: GM crops; GMOs; transgenic crops; approximation of legislation; Association Agreement with the EU; integrated approach; agricultural producers.

Didkovska Liudmyla Ivanivna – candidate of economic sciences, senior research fellow, senior research fellow of the department of forms and methods of economic management in the agro-food complex, State Organization “Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine” (26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011) E-mail: luda_d2005@ukr.net ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-8696-6150>

Дидковская Л. И. Регулирование оборота ГМ-культур в Украине: проблемы и пути их решения

Цель статьи – исследовать мировой опыт обращения с ГМО, осветить пробелы в регулировании оборота ГМ-культур в Украине и разработать рекомендации по их устранению с учетом лучших европейских практик и отечественных особенностей.

Методика исследования. В процессе исследования использованы диалектические методы познания процессов и явлений, монографический метод (для анализа распространения ГМ-культур в мире), статистический (для анализа динамики площадей под ГМ-культурами в мире), эмпирический (комплексная оценка современного состояния регулирования оборота ГМО), абстрактно-логический метод (теоретические обобщения и формулирование выводов).

Результаты исследования. Освещён мировой опыт обращения с ГМО. Охарактеризовано современное состояние государственного регулирования оборота ГМ-культур в Украине и обозначены основные направления его совершенствования. Ввиду отсутствия регистрации ГМ-сортов сельскохозяйственных культур в Украине, обоснованы целесообразность формирования действенной системы их регистрации, а также внедрения системы контроля и мониторинга за выращиванием только зарегистрированных сортов сельхозкультур, что обезопасит от стихийного ввоза и незаконного выращивания ГМ-культур. Обоснована необходимость внедрения комплексного подхода к регулированию оборота ГМ-культур и

ГМ-продукції в Україні та активізації процесу уніфікації отечественной та європейської нормативно-правової бази в сфері регулювання обороту ГМО.

Елементи наукової новизни. Исследовано сучасне становище державного регулювання обороту ГМ-культур та ГМ-продукції в Україні та намічені перспективи його удосконалення з урахуванням кращих європейських практик.

Практична значимість. Визначено прогалини в державному контролі за використанням ГМО, а також в питаннях відповідальності за порушення в сфері обігу ГМО та забезпечення біобезпеки, запропоновано заходи по їх усуненню. Библиогр.: 12.

Ключові слова: ГМ-культури; ГМО; трансгенні культури; апроксимація законодавства; Угода про асоціації з ЄС; комплексний підхід; сільськогосподарські виробники.

Дидковська Людмила Іванівна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу форм та методів господарювання в агропродовольстві в комплексі, Державне заклад «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26)

E-mail: luda_d2005@ukr.net

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-8696-6150>

Стаття надійшла до редакції 22.04.2021 р.

Фахове рецензування: 26.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Дідковська Л. І. Регулювання обігу ГМ-культур в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. *Економіка АПК*. 2021. № 5. С. 38 – 45. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105038>

Didkovska, L.I. (2021). Rehuliuvannia obihu HM-kultur v Ukraini: problemy ta shliakhy yikh vyrishennia [Regulation of the GM crops circulation in Ukraine: problems and ways to solve them]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 38 – 45 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105038>

* * *

Новини АПК

Великодній кошик у 2021 році коштуватиме 780 грн - Юрій Лупенко

За розрахунками науковців Інституту аграрної економіки, цього року традиційні паска, яйця, домашня ковбаса, буженина, сало, вершкове масло, м'який і твердий сири, хрін та сіль обійдуться українцям на 160 грн – тобто на 25,8% – дорожче, ніж торік, коли мінімальний набір продуктів коштував 620 грн, поінформував директор Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», академік НААН **Юрій Лупенко**.

За його словами, вартість основної складової Великоднього кошика – паски домашньої випічки – буде близько 120 грн за 1 кг. У магазинах і супермаркетах готова паска обійдеться дорожче, адже її ціна залежить від складових та оздоблення випічки. Зростання вартості паски зумовлене кількома чинниками. З одного боку, це подорожчання яєць, цукру, борошна і вершкового масла, з іншого – підвищення цін на зернові культури та тваринницьку продукцію через зменшення світового врожаю зернових, збільшення вартості енергоресурсів, а також сплеск цін на продукти харчування через запровадження карантину у зв'язку з епідемією коронавірусу COVID-19.

Неочікувано дорогою складовою святкового кошика 2021 року, зауважив Юрій Лупенко, стали яйця – 38 грн за 1 дес., що на 90 % більше, ніж у березні минулого року. Традиційно дорогими будуть м'ясні продукти: домашня ковбаса (0,5 кг) – 130 грн (230-305 грн за 1 кг) та буженина (0,5 кг) – 135 грн з розрахунку 230-280 грн за 1 кг. Порівняно з 2020 роком вартість буженини збільшилася в середньому по Україні майже на 22,7 %, а домашньої ковбаси – на 10,2 %. Сало (0,5 кг) обійдеться в 50 грн з розрахунку 90-132 грн за 1 кг. Серед молочних продуктів найбільше доведеться заплатити за твердий сир (0,5 кг) – 120 грн (200-268 грн за 1 кг) та вершкове масло (0,5 кг) – 114 грн (180-230 грн за 1 кг). М'який сир (0,5 кг) обійдеться приблизно у 58 грн (100-120 грн за 1 кг). У разі наповнення великоднього кошика іншими, неосновними складовими: помідори, огірки, яблука, червоне вино, його вартість зросте до 963 грн. Це на 162 грн або на 20,2% більше вартості кошика такого ж складу у 2020 р., зауважив Юрій Лупенко.

Певна частина українців понесли відчутні фінансові втрати в умовах карантинних заходів і змушені економити, в тому числі на підготовці до Великодня. Загальна вартість Великоднього кошика складає 6-7 % середньомісячної заробітної плати середнього українця та 20-22 % середньої пенсії, тобто є доступною для переважної більшості наших співгромадян, підсумував Юрій Лупенко.

Довідково. Вартість Великоднього кошика у 2021 р. розраховано ННЦ «Інститут аграрної економіки» на основі даних Державної служби статистики України, моніторингу роздрібних цін на міських ринках та у супермаркетах в середньому по регіонах станом на 1 квітня 2021 року.

Пресслужба ННЦ «Інститут аграрної економіки»

УДК 338.364; 338.439.4; 316.422; 311.12

JEL Classification: L66; O14; O32

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105046>

О. В. КОВАЛЕНКО, докторка економічних наук,
старша наукова співробітниця
Л. О. ЯЩЕНКО, кандидатка економічних наук,
старша наукова співробітниця

Ефективність інноваційної діяльності харчової промисловості в системі цілей сталого розвитку країни

Мета статті – удосконалити підходи до оцінки ефективності інноваційної діяльності в харчовій промисловості та окремих її підгалузях для виявлення перспектив розвитку і проблем, здатних стримувати сталий розвиток цієї сфери виробництва та країни загалом.

Методика дослідження. Застосовано методи теоретичних узагальнень та порівнянь, які дали можливість комплексно розглянути й узагальнити методичні підходи до оцінки ефективності інноваційної діяльності в галузях промисловості. При систематизації розрахункових даних щодо інтенсивності витрат на інновації використано прийоми статистичної класифікації та групування. Для досягнення мети дослідження удосконалено методику оцінки рівня технологічності галузей промисловості (за основу використано методику ОЕСР), що дало можливість по-новому оцінити ефективність інноваційної діяльності підгалузей харчової промисловості з акцентом на комп'ютеризацію виробництва.

Результати дослідження. Представлено методичний підхід до оцінки ефективності інноваційної діяльності в підгалузях харчової промисловості. В основу дослідження покладено методику ОЕСР щодо оцінки технологічності галузей промисловості, яка полягає в обчисленні середньозважених коефіцієнтів інтенсивності витрат на наукові дослідження і розробки (НДР). Застосування цього підходу до харчової промисловості підтвердило надто низький рівень в її інноваційної технологічності. Виявлено, що через відсутність релевантних статистичних даних щодо витрат на НДР ускладнюється оцінка ефективності інноваційної діяльності її окремих підгалузей. Цю проблему запропоновано вирішити за допомогою показників капітальних інвестицій, що вкладаються у програмне забезпечення підгалузей і безпосередньо пов'язані з рівнем комп'ютеризації технологічних процесів. Отримані показники інтенсивності витрат на програмне забезпечення ранжовано у порядку спадання і розподілено на три групи за рівнем комп'ютеризації, яка характеризує ефективність інноваційної діяльності, оскільки зі зростанням її рівня підвищуються прибутки і рентабельність у підгалузях. Зазначене сприятиме виконанню цілей сталого розвитку країни (зокрема цілі 2 і 9) та підвищенню конкурентоспроможності харчової промисловості.

Елементи наукової новизни. Запропоновано методичний підхід до оцінювання ефективності інноваційної діяльності підгалузей харчової промисловості України, що сприятиме формуванню нового погляду на методологію дослідження цієї сфери знань.

Практична значущість. Розраховано на фахівців у сфері економіки харчової промисловості, наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів. Результати дослідження можуть застосовуватися фахівцями для оцінки рівня технологічності галузей промисловості. Табл.: 3. Бібліогр.: 30.

Ключові слова: ефективність; інноваційна діяльність; сталий розвиток; рівень технологічності; коефіцієнт інтенсивності витрат; харчова промисловість.

Коваленко Ольга Володимирівна – докторка економічних наук, старша наукова співробітниця, заступниця завідувача відділу економічних досліджень, інноваційного провайдингу і зовнішніх зв'язків, Інститут продовольчих ресурсів НААН України (02002, м. Київ, вул. Є. Сверстюка, 4а)

E-mail: okovalenko0960@gmail.com

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0001-8364-3316>

Ященко Людмила Олександрівна – кандидатка економічних наук, старша наукова співробітниця, старша наукова співробітниця відділу економічних досліджень, інноваційного провайдингу і зовнішніх зв'язків, Інститут продовольчих ресурсів НААН України (02002, м. Київ, вул. Є. Сверстюка, 4а)

E-mail: lud_ya@ukr.net

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-4893-8191>

Постановка проблеми. Для просування та поширення інновацій необхідне динамічне

бізнес-середовище, яке використовуватиме наукові дослідження і розробки (НДР), заохочуючи творчість і підприємництво, стимулюватиме інновації та підвищення конкурен-

© О. В. Коваленко, Л. О. Ященко, 2021

тоспроможності. Чим вище рівень сприйняття і використання ідей науково-дослідних розробок, тим більша ймовірність того, що інноваційні гравці будуть інвестувати в майбутнє генерування знань за рахунок збільшення приватних витрат на НДР. Водночас, поряд з інвестиціями в продукування знань, настільки ж важливе створення технологічних ринків і додаткових робочих місць.

Хоча ЄС це один із провідних світових виробників наукових знань, останнім часом фахівці зазначають, що Європа стикається з дефіцитом інновацій. Більшість аналітиків сходяться на думці, що це відбувається не через відсутність нових ідей або відкриттів, а через труднощі в поширенні винаходів (комерціалізації). Частково такий дефіцит пов'язаний з небажанням підприємств і фінансових систем ризикувати, що впливає на їх здатність виявляти проривні дослідження й інновації. Водночас інноваційний розвиток багатьох розвинених країн ЄС здатний прискорюватися завдяки об'єднанню регіонів у дослідницькі кластери, які виникають навколо академічних інститутів або конкретних високотехнологічних промислових підприємств. Доцільність цих об'єднань полягає у створенні сприятливого ділового середовища та можливості обміну знаннями. Завдяки кластерам регіони залучають інвестиції у нові стартапи і висококваліфікований персонал, отримують конкурентну перевагу в профільних напрямках діяльності. За даними Євростату, регіони з найвищою інтенсивністю витрат на НДР в ЄС знаходяться в Німеччині, Австрії, Великобританії, Бельгії, Франції і країнах Північної Європи [2]. У 2017 р. в ЄС було тільки три регіони, в яких інтенсивність досліджень і розробок перевищувала 5%: Брауншвейг (8,52%) і Штутгарт (7,69%) у Німеччині; провінція Brabant Wallon (6,33%; дані 2015 р.) у Бельгії [20].

У найменш наукомістких країнах, таких як країни Балтії і деякі південні й східні держави-члени ЄС, найбільші витрати на НДР зазвичай відзначають за державним сектором. Хоча державна система сприяє генеруванню знань і талантів, необхідних інноваційним підприємствам, все ж тільки через інвестиції в бізнес вдається якнайповніше реалізувати вплив на наукові дослідження і розробки.

Дослідження експертів Європейської економічної комісії ООН (UNECE) щодо інноваційного потенціалу в окремих країнах

пострадянського простору, які, на їхній погляд, домоглися бурхливого економічного зростання, показало, що імпульс розвитку цих держав поступово сповільнюється [29]. До числа таких країн потрапила й Україна, де ці зміни зумовлені серйозними потрясіннями. Політична і економічна нестабільність, а також ряд інших факторів стримують сталий економічний розвиток країни.

На думку експертів [30], для того щоб повною мірою використовувати потенціал країни, необхідні інновації – здатність забезпечувати і заохочувати широкі експерименти з ідеями й технологіями. Сильними сторонами України у цьому сенсі є людський капітал, зокрема добре освічена робоча сила, давні традиції науково-технічних ресурсів, природні багатства, доступ до ринків, велика й успішна діаспора, а також сектор ІКТ, який тільки зароджується, проте вже ефективний. Однак нормативні та інституційні обмеження, що виникають через нестабільне політичне й економічне середовище, перешкоджають конкурентоспроможності й ефективному перетворенню цих можливостей у більш високі інноваційні показники. Низька участь бізнесу (особливо малого) в дослідженнях і розробках, незначна частка експорту високотехнологічних товарів і слабка здатність комерціалізувати інноваційні ідеї – все це стає на заваді переходу до економіки, заснованої на знаннях, не даючи змоги Україні ефективно використовувати свої інновації.

Глобалізаційні та інтеграційні процеси загострюють питання інноваційного розвитку й зумовлюють необхідність продовжити вивчення ефективності наукових досліджень і розробок в окремих галузях економіки, у тому числі тих, які вважаються низькотехнологічними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існуючі дослідження впливу НДР на розвиток економіки в основному зосереджені в наукомістких галузях та у сфері первинного сільськогосподарського виробництва (наприклад, вивченні генетично модифікованих організмів (ГМО), врожайності). Значно менше досліджень, присвячених інноваціям, припадає на сектори з низьким або середнім рівнем технологій, зокрема в харчовій промисловості. Водночас соціально-економічні зміни останніх десятиліть у контексті глобалізації ринків і проблем, пов'язаних із навколишнім природним середови-

щем й безпекою харчування, змінили ставлення до харчових продуктів. Нині їх тісно пов'язують зі здоров'ям, якістю життя, продовольчою безпекою, збереженням довкілля, соціальною справедливістю, розвитком нових видів діяльності. Тому останніми роками дискусії про інновації в продовольчому секторі все більше асоціюються з проблемою стійкості та сталого розвитку (Emamisaleh K. та ін. (2018) [7]; Franceschelli M. V. та ін. (2018) [9]; Rabadán A. та ін. (2019) [19]; Saguy I. S. (2016) [22]; Stanco M. та ін. (2020) [27]). З'явилися нові терміни – стійкі інновації, екоінновації, зелені інновації [3]. Необхідність співробітництва у створенні інновацій, спрямованих на сталий розвиток, призвела до появи концепції відкритих інновацій (Bigliardi B., Galati F. та ін. (2020) [4]). Сталий інноваційний розвиток, у свою чергу, потребує розширення сфери знань, залучення зовнішніх партнерів з різних галузей (Rauter R. та ін. (2017) [21]).

На результати діяльності інноваційних компаній у харчовій промисловості розвинених країн позитивно впливають корпоративні дослідження на основі приватних і державних інвестицій (Garzon Delvaux та ін. (2018) [10]). Сучасний бізнес залучає у харчову промисловість нові технології обробки, використовуючи останні відкриття в біотехнології (Saguy S. та ін. (2017) [23]), запроваджує виробництво функціональних харчових продуктів, щоб запропонувати покупцям асортимент новітніх і передових товарів (Santeramo F. G. та ін. (2018) [25]), освоює нанотехнології, що відкривають широкі можливості для харчового сектора, який, водночас, вимагає від компаній-інноваторів вкладення значних обсягів інвестицій в дослідження і розробки (He X. та ін. (2019) [11]). Крім того, очікується, що використання новітніх комунікаційних та інформаційних технологій призведе до появи нових ринків (Cillo V. та ін. (2019) [5]; Santoro G. та ін. (2019) [26]), а використання нових технологій переробки і упаковки продуктів – до застосування технологій високого тиску та асептичної упаковки (Ekezie F. G. C. та ін. (2017) [6]; Majid I. та ін. (2018) [13]).

Результати сучасних досліджень і публікацій свідчать, що, базуючись на чотирьох стовпах сучасного прогресу – біотехнологіях, нанотехнологіях, інформаційних і когнітивних технологіях (виробництво функціональних харчових продуктів) [12], харчова

промисловість стає сферою зростання високих технологій як в окремих країнах, так і в усьому світі. Водночас спрямованість на сталий розвиток як задана і невід'ємна частина харчової промисловості, а також розвиток технологій з нульовими викидами, втратами, відходами, повинні стати завданням майбутніх напрямів досліджень і розробок у цій галузі.

Мета статті – удосконалити підходи до оцінки ефективності інноваційної діяльності в харчовій промисловості та окремих її підгалузях для виявлення перспектив розвитку і проблем, здатних стримувати сталий розвиток цієї сфери виробництва та країни загалом.

Методологія дослідження. Застосовано методи теоретичних узагальнень та порівнянь, які дали можливість комплексно розглянути й узагальнити методичні підходи до оцінки ефективності інноваційної діяльності в галузях промисловості. При систематизації розрахункових даних щодо інтенсивності витрат на інновації використано прийоми статистичної класифікації та групування. Для досягнення мети дослідження удосконалено методику оцінки рівня технологічності галузей промисловості (за основу використано методику ОЄСР), що дало можливість по-новому оцінити ефективність інноваційної діяльності підгалузей харчової промисловості з акцентом на комп'ютеризацію виробництва.

Виклад основних результатів дослідження. Харчова промисловість вирізняється найвищими річними обсягами продажів порівняно з іншими виробниками в усьому світі, що дуже важливо для здоров'я і благополуччя світової спільноти. Однак переробка харчових продуктів стикається з серйозною проблемою, оскільки нині саме споживачі визначають і вказують виробникам, що вони хотіли б споживати [1]. Усе частіше споживаються продукти, приготовлені поза домом, а споживачі водночас розраховують на їх безпечність для здоров'я. Населення стає вимогливішим до якості продукції та чутливішим до збоїв у її постачанні. Постійна потреба в безпечних і доступних харчових продуктах перетворила харчові технології й загалом харчову промисловість на незамінні в житті суспільства. При цьому остання безпосередньо причетна до забезпечення цілей сталого розвитку країни (зокрема цілей 2 і 9, згідно з Указом Президента України "Про

Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року" № 722/2019 від 30.09.2019 р.).

Необхідність використання технологічних інновацій і інженерних принципів при розробці, виробництві, використанні та розумінні харчових процесів зумовила виникнення ще у 1950-х роках нової галузі – харчової інженерії, яка об'єднала в своїй сутності харчову промисловість, харчові інновації, харчові технології та сталий розвиток.

Харчові інновації передбачають використання технологічних інновацій і інженерних принципів при розробці, виробництві, використанні та осмисленні харчових процесів. Такі інновації відкривають для харчової промисловості нові унікальні горизонти у форсуванні змін і можливості послаблення, типової для промислових і академічних кіл, консервативності та неприйняття ризиків [24]. Нині значно прискорилося швидкість освоєння продуктивних інновацій.

Харчові технології, визнані сьогодні усіма, включають опромінення, мікрохвилі, екструзію, асептичну й мембранну обробку та упаковку. Мікрохвилі використовуються для швидкого розігрівання харчової сировини при термообробці та пастеризації готових страв. Досягнення у сфері нанотехнологій здійснили революцію в харчовій інженерії, надавши величезні переваги в поліпшенні якості й безпечності харчових продуктів. Адитивне виробництво (або 3D-друк) – це нова технологія, яка поширюється в різних промислових секторах, включаючи харчову промисловість. Віртуалізація або комп'ютерна інженерія також стали незамінними у виробництві харчових продуктів [15].

Орієнтація на *сталий розвиток* – ще один важливий аспект, що передбачає захист, культуру, прийнятність, доступність, економічну справедливість, безпечність і здоров'я для населення, а також оптимізацію природних і людських ресурсів. За цих умов продовольча система, що формується, може стати ключем до підтримання життєздатності всієї нашої планети [14, 17]. Провідні світові компанії нині вважають орієнтацію на сталий розвиток перспективним бізнесом.

Наведене вище свідчить, що *харчова промисловість*, основою якої на сьогодні слугує харчова інженерія з її технологічними інноваціями, інженерними принципами, моделюванням і проєктуванням інгредієнтів і харчових продуктів, у сучасному розумінні являє собою технологічно розвинену галузь

та потребує розробки нових теоретико-методологічних і прикладних підходів до визначення рівня ефективності її інноваційної діяльності.

Ефективність науково-інноваційної діяльності в Європейському Союзі визначається за шкалою технологічності галузей промисловості, запропонованою в методиці ОЕСР [18, 28], в основу якої покладено *середньозважені коефіцієнти інтенсивності витрат на НДР* ($K_{\text{індр}}$ – визначається як відсоток витрат у доданій вартості окремого виду економічної діяльності). Галузі класифікуються наступним чином: якщо коефіцієнт вищий за 5%, то галузь має високу інтенсивність витрат на НДР і вважається високотехнологічною; від 2 до 5% – галузь із середньо-високою інтенсивністю НДР або середньо-високотехнологічна; від 1 до 2% – галузь із середньою або низькою інтенсивністю НДР або середньо-низькотехнологічна; нижче 1% – галузь із низькою інтенсивністю НДР або низькотехнологічна.

Харчова промисловість в ЄС вважається галуззю із середньою або низькою інтенсивністю НДР: середня інтенсивність інвестицій (частка витрат у загальному обсязі виробництва, яка припадає на НДР), становить близько 0,23% [8]. В окремих країнах-членах ЄС інтенсивність інвестицій в НДР харчової промисловості варіює від 0,5 до 0,01%. Ці показники значно нижчі, ніж в інших галузях, таких як автомобілебудування (4,8%), програмне забезпечення (11,8%) або фармацевтика і біотехнології (15,4%) (European Commission (2020) [28]). Це пов'язано з тим, що дослідницька діяльність у багатьох харчових компаніях зазвичай відіграє другорядну роль або не здійснюється взагалі. Однак ця сфера економіки надто неоднорідна. Чимало інновацій харчова промисловість отримує з інших секторів, завдяки яким інноваційні ресурси втілюються в обладнання, упаковку та інші виробничі матеріали (Menrad K. (2004) [16]).

Розрахунки, здійснені за вищезгаданою методикою, свідчать, що в Україні коефіцієнт інтенсивності витрат на НДР у цілому по промисловості 2019 р. становив 0,34%, тобто рівень її технологічності був надзвичайно низьким. Серед окремих галузей промисловості, дані для розрахунків яких наявні у відкритому доступі Держстату України, високотехнологічних галузей взагалі не представлено. Середньотехнологічний рівень

мали: виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів ($K_{\text{ндр}} = 3,68\%$), виробництво електричного устаткування ($K_{\text{ндр}} = 2,33\%$). Галузі з виробництва машин і устаткування, а також комп'ютерів, електронної та оптичної

продукції були середньо-низькотехнологічними, оскільки їхній $K_{\text{ндр}}$ дорівнював 1,44% і 1,23% відповідно. Коефіцієнт інтенсивності витрат на НДР у харчовій промисловості України 2019 р. становив 0,02%, що вказує на надто низький рівень технологічності (табл. 1).

1. Додана вартість, витрати виробництва підприємств на НДР та коефіцієнт інтенсивності витрат на НДР за видами економічної діяльності в Україні, 2019 р.

Вид діяльності	Код за КВЕД-2010	Додана вартість, тис. грн	Витрати на НДР (внутрішні і зовнішні), тис. грн*	Коефіцієнт інтенсивності витрат на НДР ($K_{\text{ндр}}$), %
Промисловість	B+C+D+E	988440121	2918854	0,34
Переробна промисловість	C	474659582,7	2143142	0,45
виробництво харчових продуктів	10	110087870,7	23928,3	0,02
виробництво машин і устаткування, не віднесених до інших угруповань	28	31610987,4	455907,8	1,44
виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	20	24878948,8	335765,1	1,35
виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	21	15862677	583921,4	3,68
виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	26	9402544,9	115686	1,23
виробництво електричного устаткування	27	12968372,1	302003,3	2,33

* Наведено дані збірника "Наукова та інноваційна діяльність України, 2019" (табл. 5.7) Державної служби статистики України (2020), що не є конфіденційною інформацією, згідно з Законом України "Про державну статистику".

Джерело: Розроблено за даними Державної служби статистики України. URL : <http://ukrstat.gov.ua/>.

Результати дослідження вказують, що існує певна схожість методологічних проблем в Україні, ЄС, США, Канаді, Японії, які виникають під час оцінки впливу НДР на ефективність підприємств харчової промисловості:

1. У компаніях із виробництва харчової продукції переважають невеликі (маржинальні) інновації (на відміну від «радикальних» нових технологічних розробок у високотехнологічних галузях). Також більшість харчових продуктів досить легко імітувати, що знижує мотивацію підприємств вкладати кошти в НДР, і новаторам важко отримати прибуток від вкладених інвестицій.

2. Показники, необхідні для оцінки впливу НДР, не завжди узгоджуються з даними джерел статистичної інформації. Існують проблеми, пов'язані з доступністю, короткими часовими рядами, зміною визначень НДР, розбиванням за типами НДР, розкрит-

тям конфіденційної інформації про НДР на рівні підприємств.

3. Труднощі створює ефект запізнення, тобто проміжок часу між НДР і комерціалізацією результатів на рівні підприємств. Якщо цей інтервал часу перевищує три роки, то впроваджена розробка вже не вважається інноваційною.

4. Надто проблематичними визнано: віднесення результатів діяльності підприємств до НДР; виявлення частки результатів діяльності підприємств, яка належить до її власних НДР, НДР інших підприємств або державних НДР. Крім того, в ході аналізу складно визначити тип/компонент НДР, який найзначніше вплинув на ефективність компанії (наприклад, технологічний процес проти продукту або організаційних інновацій).

Визначення технологічності галузей харчової промисловості України ускладнюється відсутністю статистичних даних щодо витрат

на НДР. У зв'язку з цим для вирішення проблеми визначення рівня технологічності окремих її галузей запропоновано використовувати показник капітальних інвестицій, вкладених у програмне забезпечення, без якого неможливе функціонування сучасних технологічних процесів. Водночас вважаємо, що цей показник точніше характеризуватиме

інноваційну технологічність галузей, тоді як показник, розрахований за допомогою витрат на НДР, вказує на рівень їх наукоємності.

Нижче наведено розрахунки коефіцієнтів інтенсивності капітальних інвестицій у програмне забезпечення за підгалузями харчової промисловості (табл. 2). Коефіцієнти проранжовані у порядку спадання.

2. Додана вартість, капітальні інвестиції у програмне забезпечення та коефіцієнт інтенсивності капітальних інвестицій у програмне забезпечення за підгалузями харчової промисловості України, 2019 р.

Підгалузі харчової промисловості	Код за КВЕД-2010	Капітальні інвестиції у програмне забезпечення, тис. грн	Додана вартість, тис. грн	Коефіцієнт інтенсивності капітальних інвестицій у програмне забезпечення, %
Виробництво маргарину і подібних харчових жирів	10.42	16395	1852641,3	0,885
Перероблення та консервування фруктів і овочів	10.39	14109	2835834,9	0,498
Виробництво пива	11.05	17887	6050817,7	0,296
Виробництво морозива	10.52	4853	2147975,5	0,226
Перероблення молока, виробництво масла та сиру	10.51	19824	11031512,3	0,180
Виробництво м'ясних продуктів	10.13	9142	6715548,9	0,136
Виробництво м'яса свійської птиці	10.12	6762	6399845,7	0,106
Перероблення та консервування картоплі	10.31	196	216690,3	0,090
Виробництво фруктових і овочевих соків	10.32	2712	3024365,5	0,090
Виробництво сухарів і сухого печива; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок тривалого зберігання	10.72	2434	3201738,9	0,076
Виробництво хліба та хлібобулочних виробів; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок нетривалого зберігання	10.71	4542	8266648,7	0,055
Виробництво чаю та кави	10.83	1032	2677912,0	0,039
Виробництво цукру	10.81	1200	3597711,6	0,033
Виробництво прянощів і приправ	10.84	500	1503880,0	0,033
Виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості	10.61	1131	3756387,0	0,030
Виробництво какао, шоколаду та цукрових кондитерських виробів	10.82	3013	13553571,0	0,022
Виробництво виноградних вин	11.02	172	851417,2	0,020
Виробництво безалкогольних напоїв; виробництво мінеральних вод та інших вод, розлитих у пляшки	11.07	528	3522942,9	0,015
Виробництво макаронних виробів та подібних борошняних виробів	10.73	42	327209,5	0,013
Виробництво м'яса	10.11	326	3957937,1	0,008
Виробництво дитячого харчування та дієтичних харчових продуктів	10.86	19	298425,0	0,006
Виробництво крохмалів та крохмальних продуктів	10.62	99	2013549,4	0,005
Перероблення та консервування риби, ракоподібних і молюсків	10.20	93	1910005,7	0,005
Виробництво готової їжі і страв	10.85	67	2015823,2	0,003

Джерело: Розроблено за даними Державної служби статистики України. URL : <http://ukrstat.gov.ua/>.

На основі даних попередньої таблиці підгалузі харчової промисловості за допомогою статистичного групування розділено на три групи за рівнем комп'ютеризації: з високим

рівнем комп'ютеризації, середнім і низьким (табл. 3). Групи узгоджено з усередненими фактичними даними чистого прибутку та рівня рентабельності.

3. Групування підгалузей харчової промисловості за рівнем комп'ютеризації

Групи підгалузей харчової промисловості за рівнем комп'ютеризації	Середній коефіцієнт інтенсивності капітальних інвестицій у програмне забезпечення, %	Середній чистий прибуток, тис. грн	Середній рівень рентабельності, %
З високим рівнем	0,302	1069179,0	4,7
З середнім рівнем	0,047	468888,7	3,4
З низьким рівнем	0,009	304177,9	3,2

Джерело: Авторська розробка з використанням даних Державної служби статистики України. URL : <http://ukrstat.gov.ua/>.

З'ясовано, що до групи з високим рівнем комп'ютеризації підгалузей харчової промисловості потрапили: виробництво маргарину і подібних харчових жирів; перероблення та консервування фруктів і овочів; виробництво пива; виробництво морозива; перероблення молока, виробництво масла та сиру; виробництво м'ясних продуктів; виробництво м'яса свійської птиці; перероблення та консервування картоплі.

До групи із середнім рівнем комп'ютеризації підгалузей харчової промисловості віднесено: виробництво фруктових і овочевих соків; виробництво сухарів і сухого печива; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок тривалого зберігання; виробництво хліба та хлібобулочних виробів; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок нетривалого зберігання; виробництво чаю та кави; виробництво цукру; виробництво прянощів і приправ; виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості; виробництво какао, шоколаду та цукрових кондитерських виробів.

До групи з низьким рівнем комп'ютеризації підгалузей харчової промисловості потрапили: виробництво виноградних вин; виробництво безалкогольних напоїв; виробництво мінеральних вод та інших вод, розлитих у пляшки; виробництво макаронних виробів та подібних борошняних виробів; виробництво м'яса; виробництво дитячого харчування та дієтичних харчових продуктів; виробництво крохмалів та крохмальних продуктів; перероблення та консервування риби, ракоподібних і молюсків; виробництво готової їжі і страв.

Коректність розподілу підтверджується тим, що зі зростанням середнього коефіцієнта

інтенсивності капітальних інвестицій у програмне забезпечення в групах зростає чистий прибуток та рівень рентабельності підгалузей харчової промисловості, а це у свою чергу свідчить про підвищення їх конкурентоспроможності та можливості забезпечення сталого розвитку (див. табл. 3).

Комп'ютерні технології стали головними трендами у виробництві харчових продуктів у 2019 р., що підтверджують останні дані ринкового моніторингу, проведеного західними аналітиками [30]. Причини, з яких керівники компаній у сфері виробництва почали більше уваги приділяти питанням підвищення комп'ютеризації технологічних процесів, полягають у тому, що така модернізація розглядається як ефективний спосіб підвищення конкурентоспроможності підприємства за рахунок забезпечення економії коштів, підвищення ефективності виробництва та продуктивності праці, а також збільшення прибутку.

Висновки. Погоджуючись з висновками Європейської економічної комісії, можна стверджувати, що ефективні інновації здатні поставити економіку на міцну, диверсифіковану і добре інтегровану основу для довгострокового сталого розвитку. Для кращого майбутнього харчової промисловості варто віднайти спосіб створення стійких інновацій, заснований на збільшенні кількості нових нанотехнологій та розвитку біотехнологій.

Сучасна харчова промисловість, яка у своїй діяльності застосовує технологічні інновації харчової інженерії, новітні принципи моделювання й проектування харчових продуктів та інгредієнтів, потребує удосконалення теоретико-методологічних і прикладних підходів до визначення рівня ефективності її інноваційної діяльності.

Результати дослідження, отримані на основі запропонованого методичного підходу, свідчать, що, незважаючи на низький рівень технологічності харчової промисловості в Україні (за методикою ОЕСР), окремі її підгалузі відзначаються високим рівнем комп'ютеризації, а відповідно й автоматизації, тобто їх інноваційна діяльність, у міру власних фінансових можливостей, достатньо ефективна, забезпечує зростання прибутку й рентабельності виробництва, сприяє підвищенню конкурентоспроможності та забезпеченню сталого розвитку національної економіки.

Список бібліографічних посилань

1. Aguiler J. M. Perspective Seligman lecture 2005 food product engineering: Building the right structures. *Journal of the Science of Food and Agriculture*. 2006. Vol. 86. P. 1147-1155.
2. Archive: Europe 2020 indicators - R&D and innovation. 2018. URL : https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Europe_2020_indicators_-_R%26D_and_innovation&oldid=383721.
3. Bigliardi B., Ferraro G., Filippelli S., Galati F. Innovation Models in Food Industry: A Review of The Literature. *Journal of Technology Management & Innovation*. 2020. Vol. 15. Is. 3. P. 97-108. ISSN: 0718-2724. (<http://jotmi.org>).
4. Bigliardi B., Ferraro G., Filippelli S., Galati F. The past, present and future of open innovation. *European Journal of Innovation Management*. 2020. <https://doi.org/10.1108/EJIM-10-2019-0296>. URL : <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/EJIM-10-2019-0296/full/pdf?title=the-past-present-and-future-of-open-innovation>.
5. Cillo V., Rialti R., Bertoldi B., Ciampi F. Knowledge management and open innovation in agri-food crowdfunding. *British Food Journal*. 2019. Vol. 121. № 2. P. 242-258. <https://doi.org/10.1108/BFJ-07-2018-0472>.
6. Ekezie F. G. C., Sun D. W., Cheng J. H. A review on recent advances in cold plasma technology for the food industry: Current applications and future trends. *Trends in Food Science & Technology*. 2017. № 69. P. 46-58.
7. Emamisaleh K., Rahmani K., Iranzadeh S. Sustainable supply chain management practices and sustainability performance in the food industry. *The South East Asian Journal of Management*. 2018. Vol. 12. № 1. P. 1-19.
8. FoodDrinkEurope-Data-Trends-2020-digital. 2020. URL : <https://www.fooddrinkurope.eu/wp-content/uploads/2021/02/FoodDrinkEurope-Data-Trends-2020-digital.pdf>.
9. Franceschelli M. V., Santoro G., Candelo E. Business model innovation for sustainability: a food start-up case study. *British Food Journal*. 2018. Vol. 2. № 10. P. 2483-2494.
10. Garzon Delvaux P. A., Hockmann H., Voigt P., Ciaian P., Gomez y Paloma S. The impact of private R&D on the performance of food-processing firms: Evidence from Europe, Japan and North America. Report to the FP7 IMPRESA project. EUR 28249 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg. 2018. 57 p. ISBN 978-92-79-63972-2, <https://doi.org/10.2788/85468>, JRC104144.
11. He X., Deng H., Hwang H. M. The current application of nanotechnology in food and agriculture. *Journal of Food and Drug Analysis*. 2019. Vol. 27. № 1. P. 1-21.
12. Khramtsov A. G., Evdokimov I. A., Lodygin A. D., Budkevich R. O. Technology development for the food industry: a conceptual model. *Foods and Raw Materials*. 2014. Vol. 2, № 1. 22-26. ISSN 2308-4057. URL : https://www.researchgate.net/publication/262831549_Technology_Development_for_the_Food_Industry_A_Conceptual_Model.
13. Majid I., Nayik G. A., Dar S. M., Nanda V. Novel food packaging technologies: Innovations and future prospective. *Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences*. 2018. Vol. 17. № 4. P. 454-462.

Перспективним напрямом майбутніх наукових розвідок має стати поглиблення теоретико-методологічних засад забезпечення інноваційного розвитку харчової промисловості, спрямованого на сталий розвиток країни, підвищення ефективності діяльності в галузі внаслідок запровадження біотехнологій, нанотехнологій, інформаційних технологій, технологій виробництва функціональних харчових продуктів, технологій з нульовими викидами, втратами, відходами тощо.

References

1. Aguiler, J.M. (2006). Perspective Seligman lecture 2005 food product engineering: Building the right structures. *Journal of the Science of Food and Agriculture*, vol. 86, pp. 1147-1155 [In English].
2. Archive: Europe 2020 indicators - R&D and innovation (2018). Retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Europe_2020_indicators_-_R%26D_and_innovation&oldid=383721 [In English].
3. Bigliardi, B., Ferraro, G., Filippelli, S. & Galati, F. (2020). Innovation Models in Food Industry: A Review of The Literature. *Journal of Technology Management & Innovation*, vol.15 (3), pp. 97-108 [In English].
4. Bigliardi, B., Ferraro, G., Filippelli, S. & Galati, F. (2020). The past, present and future of open innovation. *European Journal of Innovation Management*. Retrieved from: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/EJIM-10-2019-0296/full/pdf?title=the-past-present-and-future-of-open-innovation> [In English].
5. Cillo, V., Rialti, R., Bertoldi, B. & Ciampi F. (2019). Knowledge management and open innovation in agri-food crowdfunding. *British Food Journal*, vol. 121 (2), pp. 242-258 [In English]. doi:10.1108/BFJ-07-2018-0472.
6. Ekezie, F.G. C., Sun, D.W. & Cheng, J.H. (2017). A review on recent advances in cold plasma technology for the food industry: Current applications and future trends. *Trends in Food Science & Technology*, 69, pp. 46-58 [In English].
7. Emamisaleh, K., Rahmani, K. & Iranzadeh, S. (2018). Sustainable supply chain management practices and sustainability performance in the food industry. *The South East Asian Journal of Management*, vol. 12 (1), pp. 1-19 [In English].
8. FoodDrinkEurope-Data-Trends-2020-digital (2020). Retrieved from: <https://www.fooddrinkurope.eu/wp-content/uploads/2021/02/FoodDrinkEurope-Data-Trends-2020-digital.pdf> [In English].
9. Franceschelli, M.V., Santoro, G. & Candelo, E. (2018). Business model innovation for sustainability: a food start-up case study. *British Food Journal*, vol. 12 (10), pp. 2483-2494 [In English].
10. Garzon Delvaux, P.A., Hockmann, H., Voigt, P., Ciaian, P., Gomez y Paloma, S. (2018). The impact of private R&D on the performance of food-processing firms: Evidence from Europe, Japan and North America. Report to the FP7 IMPRESA project. *Publications Office of the European Union, Luxembourg* [In English].
11. He, X., Deng, H. & Hwang, H.M. (2019). The current application of nanotechnology in food and agriculture. *Journal of Food and Drug Analysis*, vol. 27 (1), pp. 1-21 [In English].
12. Khramtsov, A.G., Evdokimov, I.A., Lodygin, A.D. & Budkevich, R.O. (2014). Technology development for the food industry: a conceptual model. *Foods and Raw Materials*, vol. 2 (1), pp. 22-26. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/262831549_Technology_Development_for_the_Food_Industry_A_Conceptual_Model [In English].

14. Masood H., Trujillo F. J. Engineering properties of food. Reference Module in Food Sciences. 2016. (p. B9780081005965033000). <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-100596-5.03418-1>. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780081005965034181via%3Dihub>.
15. Matthew N. O. Sadiku, Damilola S. Adesina, Sarhan M. Musa Food Engineering, International. *Journal of Trend in Research and Development*. 2019. Vol. 6. № 1. P. 90–91. ISSN: 2394-9333 www.ijtrd.com. URL : <http://www.ijtrd.com/papers/IJTRD20254.pdf>.
16. Menrad K. Innovations in the Food Industry in Germany. Research Policy. 2004. Vol. 33. № 6. P. 845-878. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0048733304000101>.
17. Niranjana K. A possible reconceptualization of food engineering, Food and Bioproducts Processing. 2016. Vol. 99. P. 78-89. ISSN 0960-3085. <https://doi.org/10.1016/j.fbp.2016.04.003>. Available at: <http://centaur.reading.ac.uk/65618/>.
18. OECD Taxonomy of Economic Activities Based on R&D Intensity: OECD Science, Technology and Industry Working Papers. 2016. № 4. 25 p. URL : <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5jlv73sqqp8r-en.pdf?expires=1622111572&id=id&accname=guest&checksum=E437303470901D790EE6D498915405B4>.
19. Rabadán A., González-Moreno Á., Sáez-Martínez F. J. Improving firms' performance and sustainability: The case of ecoinnovation in the agri-food industry. Sustainability. 2019. Vol. 11. № 20. P. 5590. <https://doi.org/10.3390/su11205590>. URL : <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/20/5590>.
20. Research and innovation statistics at regional level. 2020. URL : https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Research_and_innovation_statistics_at_regional_level&oldid=518354.
21. Rauter R., Perl-Vorbach E., Baumgartner R. J. Is open innovation supporting sustainable innovation? Findings based on a systematic, explorative analysis of existing literature. *International Journal of Innovation and Sustainable Development*. 2017. Vol. 11. № 2-3. P. 249-270.
22. Saguy I. S. Challenges and opportunities in food engineering: Modeling, virtualization, open innovation and social responsibility. *Journal of Food Engineering*, 2016. Vol. 176. P. 2–8.
23. Saguy S., Taoukis P.S. From open innovation to ergonomics: paradigm shifts. *Trends in Food Science & Technology*. 2017. Vol. 60. P. 64-70.
24. Saguya I. S., Roosb Y. H., Cohen E. Food engineering and food science and technology: Forward-looking journey to future new horizons. *Innovative Food Science and Emerging Technologies*. 2018. Vol. 47. P. 326-334.
25. Santeramo F. G., Carlucci D., De Devitiis B., Seccia A., Stasi A., Viscecchia R., Nardone, G. Emerging trends in European food, diets and food industry. *Food Research International*. 2018. Vol. 104. P. 39-47.
26. Santoro G., Ferraris A., Winteler D. J. Open innovation practices and related internal dynamics: case studies of Italian ICT SMEs. *EuroMed Journal of Business*. 2019. Vol. 14. № 1. P. 47-61. <https://doi.org/10.1108/EMJB-05-2018-0031>.
27. Stanco M., Nazzaro C., Lerro M., Marotta G. Sustainable Collective Innovation in the Agri-Food Value Chain: The Case of the "Aureo" Wheat Supply Chain. Sustainability. 2020. Vol. 12. p. 5642.
28. The 2020 EU Industrial R&D Investment Scoreboard, European Commission, JRC/DG R&I. 2020. URL : <https://iri.jrc.ec.europa.eu/sites/default/files/2020-12/EU%20RD%20Scoreboard%202020%20FINAL%20online.pdf>.
29. Использование инновационного потенциала может способствовать устойчивому развитию в Восточной Европе и Южном Кавказе: исследование Европейской Экономической Комиссии ООН. Доклад (ноябрь 2020 г.). URL : <https://unece.org/ru/economic-cooperation-and-integration/press/ispolzovanie-innovacionnogo-potenciala-mozhet>.
30. Обзор стран. Исследование Европейской Экономической Комиссии ООН. 2020. URL : https://unece.org/DAM/ANNEX_2_RUSSIAN_IPO_Country_Snapshots.pdf.
13. Majid, I., Nayik, G.A., Dar, S.M., Nanda, V. (2018). Novel food packaging technologies: Innovations and future prospective. *Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences*, vol. 17 (4), pp. 454-462 [In English].
14. Masood, H. & Trujillo, F.J. (2016). Engineering properties of foods. *Reference Module in Food Sciences*. Retrieved from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/B978-0-08-100596-5.03418-1> [In English].
15. Matthew, N.O., Sadiku, Damilola S., Adesina and Sarhan M. (2019). Musa Food Engineering. *International Journal of Trend in Research and Development*, vol. 6 (1), pp. 90-91. Retrieved from <http://www.ijtrd.com/papers/IJTRD20254.pdf> [In English].
16. Menrad, K. (2004). Innovations in the Food Industry in Germany. *Research Policy*, vol. 33 (6), pp. 845-878. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0048733304000101> [In English].
17. Niranjana, K. (2016). A possible reconceptualization of food engineering. *Food and Bioproducts Processing*, vol. 99, pp. 78-89. Retrieved from <http://centaur.reading.ac.uk/65618/> [In English]. ISSN 0960-3085. doi:10.1016/j.fbp.2016.04.003.
18. OECD Taxonomy of Economic Activities Based on R&D Intensity: OECD Science (2016). *Technology and Industry Working Papers*, no. 4, 25 p. Retrieved from: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5jlv73sqqp8r-en.pdf?expires=1622111572&id=id&accname=guest&checksum=E437303470901D790EE6D498915405B4> [In English].
19. Rabadán, A., González-Moreno, Á., & Sáez-Martínez, F.J. (2019). Improving firms' performance and sustainability: The case of ecoinnovation in the agri-food industry. *Sustainability*, vol. 11, p. 5590 [In English].
20. Research and innovation statistics at regional level (2020). Retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Research_and_innovation_statistics_at_regional_level&oldid=518354 [In English].
21. Rauter, R., Perl-Vorbach, E. & Baumgartner, R.J. (2017). Is open innovation supporting sustainable innovation? Findings based on a systematic, explorative analysis of existing literature. *International Journal of Innovation and Sustainable Development*, vol. 11 (2-3), pp. 249-270 [In English].
22. Saguy, I.S. (2016). Challenges and opportunities in food engineering: Modeling, virtualization, open innovation and social responsibility. *Journal of Food Engineering*, vol. 176, pp. 2-8 [In English].
23. Saguy, S. & Taoukis, P.S. (2017). From open innovation to ergonomics: paradigm shifts. *Trends in Food Science & Technology*, vol. 60, pp. 64-70 [In English].
24. Saguya, I.S., Roosb, Y.H. & Cohen, E. (2018). Food engineering and food science and technology: Forward-looking journey to future new horizons. *Innovative Food Science and Emerging Technologies*, vol. 47, pp. 326-334. [In English].
25. Santeramo, F.G., Carlucci, D., De Devitiis, B., Seccia, A., Stasi, A., Viscecchia, R. & Nardone, G. (2018). Emerging trends in European food, diets and food industry. *Food Research International*, no. 104, 39-47 [In English].
26. Santoro, G., Ferraris, A. & Winteler, D.J. (2019). Open innovation practices and related internal dynamics: case studies of Italian ICT SMEs. *EuroMed Journal of Business*, vol. 14 (1), pp. 47-61 [In English]. doi:10.1108/EMJB-05-2018-0031.
27. Stanco, M., Nazzaro, C., Lerro, M. & Marotta, G. (2020). Sustainable Collective Innovation in the Agri-Food Value Chain: The Case of the "Aureo" Wheat Supply Chain. *Sustainability*, vol. 12, p. 5642 [In English].
28. The 2020 EU Industrial R&D Investment Scoreboard, European Commission, JRC/DG R&I. (2020). Retrieved from: <https://iri.jrc.ec.europa.eu/sites/default/files/2020-12/EU%20RD%20Scoreboard%202020%20FINAL%20online.pdf> [In English].
29. Ispolzovanie innovatsionnogo potentsiala mozhet sposobstvovat ustoychivomu razvitiyu v Vostochnoy Evrope i Yuzhnom Kavkaze: issledovanie Evropeyskoy Ekonomicheskoy Komissii OON [Leveraging innovation potential can contribute to sustainable development in Eastern Europe and the South Caucasus: a study by the United Nations Economic Commission for Europe] (2020). Retrieved from: <https://unece.org/ru/economic-cooperation-and-integration/press/ispolzovanie-innovacionnogo-potenciala-mozhet> [In Russian].

Kovalenko O. V., Yashchenko L. O. The effectiveness of innovative activities of the food industry in the system of sustainable development goals of the country

The purpose of the article is to improve approaches to assessing the effectiveness of innovative activities of the food industry and its individual subsectors to identify prospects for development and problems that can hinder the sustainable development of this area of production and the country as a whole.

Research methods. The article uses the methods of theoretical generalizations and comparisons, which made it possible to comprehensively consider and generalize methodological approaches to assessing the effectiveness of innovation in industries. When systematizing the calculated data by the intensity of innovation costs, the methods of statistical classification and grouping were used. To achieve the goal of the study, the methodology for assessing the level of manufacturability of industries has been improved (the OECD methodology is taken as a basis), which made it possible to re-evaluate the effectiveness of innovative activities in sub-sectors of the food industry with an emphasis on the computerization of production.

Research results. The article presents a methodical approach to assessing the effectiveness of innovation in the food industry. The study is based on the OECD methodology for assessing the manufacturability of industries, which is to calculate the weighted average cost intensity of R & D. The application of this approach to the food industry has confirmed the too low level of its innovative manufacturability. It was found that due to the lack of relevant statistics on R&D expenditures, it is difficult to assess the effectiveness of innovation in certain sectors of the food industry. It is proposed to solve this problem with the help of capital investment indicators, which are invested in the software of industries and are directly related to the level of computerization of technological processes. The obtained indicators of the intensity of software costs are ranked in descending order and divided into three groups according to the level of computerization, which characterizes the efficiency of innovation, as its level increases profits and profitability in industries. This will contribute to the goals of sustainable development of the country (including goals 2 and 9) and increase the competitiveness of the food industry.

Scientific novelty. A methodological approach to assessing the effectiveness of innovative activities of sub-sectors of the food industry in Ukraine is proposed, which will contribute to the formation of a new look at the research methodology of this area of knowledge.

Practical significance. Designed for professionals in the field of food industry economics, scientists, teachers, graduate students and students of higher educational institutions. The results of the study can be used by experts to assess the level of manufacturability of industries. Tabl.: 3. Refs.: 30.

Keywords: efficiency; innovative activity; sustainable development; level of manufacturability; cost intensity coefficient; food industry.

Kovalenko Olha Volodymyrivna – doctor of economic sciences, senior research fellow, deputy head of the department of economic research, innovative providing and external relations, Institute of Food Resources of NAAS of Ukraine (4a, Ye. Sverstiuka St., Kyiv, 02002)

E-mail: okovalenko0960@gmail.com

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0001-8364-3316>

Yashchenko Liudmyla Oleksandrivna – candidate of economic sciences, senior research fellow, senior researcher of the department of economic research, innovative providing and external relations, Institute of Food Resources of NAAS of Ukraine (4a, Ye. Sverstiuka St., Kyiv, 02002)

E-mail: lud_ya@ukr.net

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-4893-8191>

Коваленко О. В., Ященко Л. А. Эффективность инновационной деятельности пищевой промышленности в системе целей устойчивого развития страны

Цель статьи – усовершенствовать подходы к оценке эффективности инновационной деятельности в пищевой промышленности и отдельных ее подотраслях для выявления перспектив развития и проблем, которые способны сдерживать устойчивое развитие этой сферы производства и страны в целом.

Методика исследования. Применены методы теоретических обобщений и сравнений, которые позволили комплексно рассмотреть и обобщить методические подходы к оценке эффективности инновационной деятельности в отраслях промышленности. При систематизации расчетных данных по интенсивности затрат на инновации использованы приемы статистической классификации и группировки. Для достижения цели исследования усовершенствована методика оценки уровня технологичности отраслей промышленности (за основу использована методика ОЭСР), что позволило по-новому оценить эффективность инновационной деятельности подотраслей пищевой промышленности с акцентом на компьютеризацию производства.

Результаты исследования. Представлен методический подход к оценке эффективности инновационной деятельности в подотраслях пищевой промышленности. В основу исследования положена методика ОЭСР по оценке технологичности отраслей промышленности, которая заключается в вычислении средневзвешенных коэффициентов интенсивности затрат на научные исследования и разработки (НИР). Применение этого подхода к пищевой промышленности подтвердило слишком низкий уровень ее инновационной технологичности. Выявлено, что в связи с отсутствием релевантных статистических данных о расходах на НИР усложняется оценка эффективности инновационной деятельности в ее отдельных подотраслях. Эту проблему предложено решить с помощью показателей капитальных инвестиций, что вкладываются в программное обеспечение подотраслей и непосредственно связаны с уровнем компьютеризации технологических процессов. Полученные показатели интенсивности затрат на программное обеспечение ранжированы в порядке убывания и распределены на три группы по уровню компьютеризации, которая характеризует эффективность инновационной деятельности, поскольку с ростом ее уровня повышаются доходы и рентабельность в подотраслях. Указанное будет способствовать выполнению целей устойчивого развития страны (в частности цели 2 и 9) и повышению конкурентоспособности пищевой промышленности.

Элементы научной новизны. Предложен методический подход к оцениванию эффективности инновационной деятельности подотраслей пищевой промышленности Украины, что будет способствовать формированию нового взгляда на методологию исследования этой сферы знаний.

Практическая значимость. Рассчитано на специалистов в сфере экономики пищевой промышленности, научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов высших учебных заведений. Результаты исследования могут применяться специалистами для оценки уровня технологичности отраслей промышленности. Табл.: 3. Библиогр.: 30.

Ключевые слова: эффективность; инновационная деятельность; устойчивое развитие; уровень технологичности; коэффициент интенсивности затрат; пищевая промышленность.

Коваленко Ольга Владимировна – доктор экономических наук, старший научный сотрудник, заместитель заведующего отделом экономических исследований, инновационного провайдинга и внешних связей, Институт продовольственных ресурсов НААН Украины (02002, г. Киев, ул. Е. Сверстюка, 4а)

E-mail: okovalenko0960@gmail.com

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0001-8364-3316>

Ященко Людмила Александровна – кандидат экономических наук, старший научный сотрудник, старший научный сотрудник отдела экономических исследований, инновационного провайдинга и внешних связей, Институт продовольственных ресурсов НААН Украины (02002, г. Киев, ул. Е. Сверстюка, 4а)

E-mail: lud_ya@ukr.net

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-4893-8191>

Стаття надійшла до редакції 08.04.2021 р.

Фахове рецензування: 19.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Коваленко О. В., Ященко Л. О. Ефективність інноваційної діяльності харчової промисловості в системі цілей сталого розвитку країни. *Економіка АПК*. 2021. № 5. С. 46 — 56. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105046>

Kovalenko, O.V. & Yashchenko, L.O. (2021). Efektyvnist innovatsiinoi diialnosti kharchovoi promyslovosti v systemi tsilei staloho rozvytku krainy [The effectiveness of innovative activities of the food industry in the system of sustainable development goals of the country]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 46 — 56 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105046>

* * *

Новини АПК

Валовий збір зерна 2021 року складе 70,7 млн тонн – Юрій Лупенко

За прогнозом науковців Інституту аграрної економіки, такий валовий збір зернових та зернобобових культур у 2021 році на 8,8 % перевищить показник 2020 року у 65,0 млн т. Після рекордного 2019 року це буде другий за обсягами виробництва збіжжя показник за часів незалежності України, поінформував директор Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» академік НААН **Юрій Лупенко**, презентуючи чергову розробку наукового колективу установи «Прогноз виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у 2021 році (березень 2021 року)».

За його словами, збільшення валового збору зернових і зернобобових культур відбудеться переважно за рахунок досягнення рекордних врожаїв озимої пшениці – на рівні 28,5 млн т та озимого ячменю – 3,95 млн т, а також збільшення з 29,8 млн т до 31,1 млн т урожаю кукурудзи на зерно, яка займає найбільшу частку в українському короваї. Високу частку в новому врожаї зберігає і ярий ячмінь. Однак якщо у 2019 р. виробництво цієї агрокультури склало 5,0 млн т, а торік скоротилося до 4,5 млн т, то цього року очікується подальше зменшення – до 4,4 млн т, зазначив науковець. Обсяги озимих зернових зростуть найвідчутніше серед усіх сільськогосподарських культур – на 15,9 % проти 2020 року. При цьому врожаї збільшаться по усіх культурах – пшениця, жито та ячмінь. По ярих зернових зростання складе 3,1 %, по зернобобових – 8,7 %. Зменшення врожаю серед зернових культур очікується лише по чотирьох основних культурах – вівсу (-19,5 %), просу (-17,7 %), рису (-8,3 %) та ярому ячменю (-1,4 %).

Позитивна динаміка виробництва продукції озимих культур буде досягнута за рахунок збільшення посівних площ, які по пшениці зростуть на 360 тис. га, житу – на 31,5 тис. га, ячменю – на 77 тис. га, а також підвищення врожайності цих культур. За прогнозними оцінками науковців Інституту аграрної економіки, з 1 га буде зібрано 42,5 ц пшениці, 31,0 ц жита і 36,6 ц ячменю. Натомість спад виробництва по названих вище культурах прогнозується майже виключно за рахунок зменшення посівних площ.

Обсяги валового збору по зернових культурах розраховувалися переважно за середнім сценарієм, тоді як за оптимістичним збір зерна може скласти майже 80 млн т, а за песимістичним – 67,7 млн т. Остаточний результат буде формуватися залежно від погодних умов року і, цілком ймовірно, може збільшитись на користь оптимістичного прогнозу, який демонструє нинішній потенціал галузі, підсумував Юрій Лупенко.

Пресслужба ННЦ «Інститут аграрної економіки»

УДК 338.2; 351

JEL Classification: L52; Q53; Q58

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105057>

К. С. НЕСТЕРОВА, кандидатка економічних наук
І. А. КУРОВСЬКА, кандидатка юридичних наук,
старша наукова співробітниця
Р. В. ГРИШОВА

Проблеми та інструменти державної організаційно-економічної підтримки розвитку циркулярної економіки

Мета статті – визначити переваги циркулярної економіки та підходи до державної організаційно-економічної підтримки її розвитку через призму дослідження ефективності політики Китаю та країн ЄС щодо імплементації моделі циркулярної економіки.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано наступні методи: порівняльного аналізу (оцінка заходів державної регуляторної політики у Китаї, Німеччині, Нідерландах); абстрактно-логічний (постановка проблеми, обґрунтування висновків); монографічний (аналіз еволюції наукових праць вітчизняних та іноземних учених з проблем циркулярної економіки, сталого розвитку).

Результати дослідження. Проаналізовано ключові передумови розвитку циркулярної економіки, головними серед яких визначено політичну волю, соціальне партнерство, наявність ринків вторинних ресурсів, ефективну систему заходів державного регулювання та підтримки. Окрему увагу приділено ролі стейкхолдерів та перевагам, здобутими ними в результаті реалізації концепції циркулярної економіки, а також систематизовано основні індикатори для оцінки ефективності стратегії розвитку циркулярної економіки. Обґрунтовано, що Китай та деякі країни ЄС досягли суттєвих успіхів у реалізації концепції циркулярної економіки, передусім завдяки організаційно-економічним інструментам державного регулювання, аналіз яких сприятиме ефективній трансформації економічної моделі України відповідно до принципів циркулярності.

Елементи наукової новизни. Отримала подальший розвиток концепція циркулярної економіки в частині розробки організаційно-економічних інструментів державної підтримки її становлення через посилення взаємодії та зростання зацікавленості стейкхолдерів, а також оцінки ефективності реалізації концепції циркулярної економіки шляхом адаптації моделі ЗСП.

Практична значущість. Систематизовано переваги переходу до принципів циркулярності для ключових стейкхолдерів за умови ефективності її державної організаційно-економічної підтримки, а також визначено індикатори оцінки ефективності реалізації концепції циркулярної економіки. Комплексна державна політика переходу до циркулярної економіки в Україні, з урахуванням прогресивного досвіду країн ЄС та Китаю, сприятиме її збалансованому розвитку, реалізації інтересів стейкхолдерів, зменшенню екологічних ризиків, оптимізації ресурсного потенціалу. Табл.: 2. Рис.: 1. Бібліогр.: 16.

Ключові слова: циркулярна економіка; сталий розвиток; стейкхолдер; організаційно-економічна підтримка; інновації.

Нестерова Катерина Сергіївна – кандидатка економічних наук, доцентка кафедри економіки і міжнародних економічних відносин, Міжнародний гуманітарний університет (65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 33)

E-mail: ekaterina.neste84@gmail.com

Куровська Ілона Анатоліївна – кандидатка юридичних наук, старша наукова співробітниця, заступниця директора Інституту законодавства Верховної Ради України (04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4)

E-mail: ilonakurovska@i.ua

Гришова Римма Владиславівна – молодша наукова співробітниця відділу проблем державотворення, Інститут законодавства Верховної Ради України (04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4)

E-mail: rimmagrish@ukr.net.ua

Постановка проблеми. Відповідно до цілей, визначених у підсумковому саміті ООН

зі сталого розвитку, Указу Президента України «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.» на законодавчому рівні визначена необхідність розробки напрямів трансформації економічної, соціальної, екологічної сфер з метою забезпечення сталого

© К. С. Нестерова, І. А. Куровська,
Р. В. Гришова, 2021

розвитку України, протистояння глобальним викликам у довгостроковій перспективі. «Циркулярна економіка» або «економіка замкнутого циклу» є перспективною концепцією антикризового розвитку провідних країн світу, яка забезпечує оптимальне використання ресурсів, зменшення навантаження на навколишнє середовище, формує виважену споживчу поведінку. Безумовно, ефективна реалізація моделі циркулярної економіки потребує активної взаємодії усіх стейкхолдерів, зростання рівня їх соціальної відповідальності, імплементації прогресивного світового досвіду. В той час як Україна знаходиться лише на початковому етапі розробки концепту циркулярної економіки та формування механізму його реалізації, такі країни, як Китай, Франція, Німеччина, Великобританія та інші здійснюють перші оцінки ефективності впровадження циркулярної економіки, визначають проблеми на цьому шляху та розробляють напрями їх усунення. Аналіз досвіду з реалізації концепції циркулярної економіки цих країн дозволить визначити пріоритетні напрями для економічного розвитку України, сформувати цілісну систему державної організаційно-економічної підтримки імплементації моделі циркулярної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науці модель циркулярної економіки розглядається фрагментарно, здебільшого через призму дослідження екологічних викликів, політики поводження з відходами або відповідно до специфіки функціонування підприємств різних галузей, переважно сільського господарства та промисловості. Окремі питання державної політики щодо підтримки та стимулювання впровадження циркулярної економіки розглядаються у наукових працях А. В. Баян, Т. С. Шабатури [1]; І. Ю. Гришової [2, 3]; О. В. Журавльова [4]; Ю. О. Лупенка; П. Т. Саблука; В. Є. Хаустової; М. Ю. Щербатої [7] та ін. Також слід відзначити роботи, в яких приділяється значна увага ролі стейкхолдерів у сталому розвитку бізнесу в різних сферах [16].

Серед іноземних авторів думки щодо державної підтримки циркулярної економіки різняться. Так, W. Hynes, M. Lees, J. Müller (2020) підкреслюють, що основна причина невизначеності та нестабільності сучасних систем потребує удосконалення державної політики на всіх рівнях шляхом розробки

дієвих концепцій, у тому числі циркулярної економіки. Саме така концепція, на їхню думку, здатна забезпечити збалансований системний розвиток у довгостроковій перспективі [13].

При цьому К. Moss (2019) вказує на те, що неефективність державної політики щодо регулювання циркулярної економіки може призвести до зворотних негативних ефектів від її реалізації, зокрема, зменшення робочих місць, перевищення витрат на переробку ресурсів над витратами на виробництво, стрімкого падіння рівня споживання [15].

Однак, незважаючи на актуальність тематики наукових досліджень та їх велику кількість у іноземному науковому співтоваристві, наразі не сформована комплексна теоретична концепція циркулярної економіки. Проаналізувавши джерела [7, 9, 11, 14, 15], можна стверджувати, що існують різні підходи до власне визначення циркулярної економіки, які в основному засновані на можливості відновлення ресурсів (ресурсному підході), особливостях виробництва та торгівлі замкнутого циклу й новітніх тенденціях у виробництві та споживанні. Це зумовлює потребу у формуванні теоретичних засад циркулярної економіки, визначенні організаційно-економічних інструментів державної підтримки впровадження циркулярної економіки з урахуванням сучасних умов господарювання.

Мета статті – визначити переваги циркулярної економіки та підходи до державної організаційно-економічної підтримки її розвитку через призму дослідження ефективності політики Китаю та країн ЄС щодо імплементації моделі циркулярної економіки.

Виклад основних результатів дослідження. Циркулярна модель економіки може бути впроваджена як на рівні одного підприємства, так і у масштабі національного господарства. Безумовно, що масовий її характер потребує активної державної підтримки та стимулювання з боку держави. Як зазначає Н. Г. Клименко, науковці не виробили єдиного підходу до визначення методів, способів, заходів державного регулювання [5]. Разом із тим Г. С. Третяк, К. М. Бліщук ключовими методами державного регулювання виділяють правові, адміністративні та економічні [6]. Поставлена мета визначає організаційно-економічні методи підтримки розвитку циркулярної економіки. До яких слід відносити систему способів і важелів еконо-

мічного та управлінського характеру, за допомогою яких держава забезпечує ефективність функціонування циркулярних відносин між постачальниками ресурсів, виробниками і споживачами для впровадження раціонального виробництва та споживання, зменшення екологічних ризиків у контексті досягнення цілей сталого розвитку. У цих відносинах держава, постачальники ресурсів, виробники, споживачі та суспільство в цілому взаємодіють на принципах соціального партнерства, взаємовідповідальності, зацікавленості та залучення кожного стейкхолдера. Проте реалізація концепції циркулярної економіки, незважаючи на її актуальність та прогресивність, пов'язана з такими проблемами, як довготривалість перехідного періоду, незацікавленість або формальний інтерес стейкхолдерів, низький рівень інноваційності економіки, недостатність фінансових ресурсів тощо [3].

Крім ефективного організаційно-економічного регулювання розвиток циркулярної економіки потребує наявності певних передумов. Доповнюючи перелік, запропонований Е. Bruggemeier (2017) [9], до таких передумов слід віднести:

1. Наявність ринків вторинних ресурсів.
2. Політична воля, зміна способу мислення, формування споживчої культури.
3. Інноваційні технології.
4. Система державного регулювання та підтримки.
5. Інвестиції.
6. Соціальне партнерство та відповідальність стейкхолдерів.

На наше переконання, першочерговими мають бути забезпечені такі передумови, як політична воля, соціальне партнерство, наявність ринків вторинних ресурсів та система заходів державного регулювання, оскільки інвестиції й технології можна залучити ззовні. Процес переходу до циркулярної економіки досить тривалий, потребує системних трансформацій у промисловості, сільському господарстві, інфраструктурі тощо. Проте в результаті усі стейкхолдери отримують переваги, які було систематизовано на внутрішні і зовнішні (табл. 1). Вважаємо, що перспективним стане використання моделі ЗСП з метою оцінки ефективності реалізації концепції циркулярної економіки в аспекті забезпечення ключових інтересів стейкхолдерів.

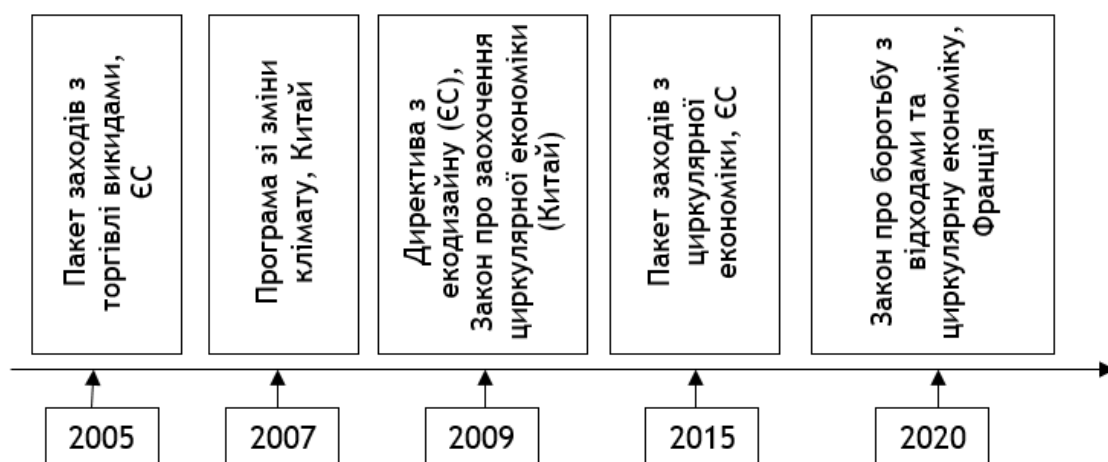
1. Переваги стейкхолдерів при реалізації концепції циркулярної економіки

Стейкхолдери	Внутрішні Переваги	Зовнішні переваги	Індикатори
Держава	Модернізація виробництва, оптимізація ресурсного потенціалу	Поліпшення іміджу, посилення конкурентоспроможності, технологічне лідерство	Обсяг імпорту, ПЗІ, інновацій, кількість патентів
Виробники	Зростання прибутковості, ресурсоефективності	Зменшення залежності від кон'юнктури світового ринку	Рентабельність виробництва, розмір трансакційних витрат
Споживачі	Екологічність продукції	Підвищення якості продукції відносно імпоротної	Кількість сертифікатів за стандартами ISO
Суспільство	Зменшення викидів, відходів	Зменшення екологічних ризиків	Обсяг викидів, перероблених відходів
Інвестори	Окупність інвестицій	Поліпшення рейтингової оцінки країни міжнародними агентствами	Строк окупності інвестицій, NPV

Джерело: Розроблено авторами.

В Україні на законодавчому рівні циркулярна економіка не проголошена пріоритетним напрямом економічного зростання, тому наразі її можна розглядати лише в контексті забезпечення сталого розвитку на

відміну від Китаю та країн ЄС, які почали реалізовувати політику поводження з відходами ще у 2000-х роках й активно її продовжують, переходячи в цілому до концепції циркулярної економіки (рис.).

Еволюція нормативно-правових актів з регулювання циркулярної економіки

Джерело: Систематизовано авторами з використанням [9, 14].

Так, за даними ОЕСР [12], держави у регулюванні циркулярної економіки можуть виконувати одну з наступних ролей:

1. Промоутери (Нідерланди, Японія). Держави розробляють стратегії розвитку, ухвалюють рамкові документи, провадять інформаційну політику серед стейкхолдерів.

2. Фасилітатори (США). Держави виконують вже активнішу роль, залучають стейкхолдерів до розробки проєктів розвитку циркулярної економіки, впроваджують багаторівневу систему регулювання циркулярної економіки.

3. Каталізатори (Норвегія, Китай). Держави визначають конкретні механізми пере-

ходу до циркулярної економіки, використовують фінансово-економічні методи підтримки бізнесу, інновацій, розробляють інструменти оцінки ефективності імплементації моделі циркулярної економіки. Для аналізу іноземного досвіду розробки організаційно-економічних інструментів стимулювання розвитку циркулярної економіки доцільно обрати ті країни, які дотримуються різних підходів: Китай, Німеччина та Нідерланди. З цією метою визначено відмінності між підходами країн у регулюванні циркулярної економіки та систематизовано основні організаційно-економічні інструменти, які ними використовуються (табл. 2).

2. Характеристика державної політики з розвитку циркулярної економіки окремих країн світу

Показник	Китай	Німеччина	Нідерланди
Особливості законодавчого регулювання	На державному рівні прийняття рамкового нормативно-правового документа (Закон про циркулярну економіку)	Закріплення регуляторних актів на рівні галузей	Закріплення нормативно-правових актів рекомендаційного характеру
Організаційні інструменти	Наявність трирівневої системи регулювання (державне агентство, галузеві міністерства, бізнес-інкубатори), розробка проєктів спільного використання інфраструктури, ресурсів	Система урядових відомств, механізм, який використовує публічні статистичні дані, інформацію конкретної галузі щодо відповідних закупівель, щоб запропонувати ефективний спосіб розділити тендери на менші частини	Переважно регіональний рівень регулювання, інформаційна підтримка стейкхолдерів, стимулювання діалогу між ними, удосконалення тендерної політики, функціонування «вільних зон»

Економічні інструменти	Податкові пільги, ембарго на експорт товарів, при виробництві яких використовувались енерговитратні ресурси, імпорт енерговитратних ресурсів, пріоритетність у наданні кредитних ресурсів підприємствам, які дотримують принципів енергозбереження, політика «зелених» закупівель	Система штрафів за забруднення навколишнього середовища	Податкові пільги, пряме фінансування ініціатив (у 2020 р. було передбачено у державному бюджеті понад 80 млн євро на фінансування проєктів з циркулярної економіки, політика «зелених» закупівель
------------------------	---	---	---

Джерело: Розроблено авторами з використанням [8–10, 15].

Висновки. Аналіз досвіду провідних країн світу продемонстрував неможливість ефективного впровадження концепції циркулярної економіки без активної ролі держави, сприяння та підтримки від неї. Незважаючи на те, що кожна країна використовує індивідуальний підхід до регулювання циркулярної економіки, має особливості організаційно-економічних інструментів, всі вони підкреслюють важливість, перспективність та ефективність цієї концепції. Кожен стейкхолдер від розвитку циркулярної економіки отримує значні переваги, починаючи від створення робочих місць, закінчуючи зменшенням екологічних ризиків та модернізацією виробництва.

Державна політика регулювання циркулярної економіки має еволюціонувати

градуально, поступово, від формування необхідних передумов до розробки системи оцінки ефективності циркулярної економіки на підставі збалансованої системи показників.

У свою чергу Україна наразі залишається осторонь цих процесів, що зумовлює необхідність розробки на державному рівні системи нормативно-правових актів та заходів із стимулювання циркулярної економіки. Одним з першочергових кроків повинен стати аналіз ефективності реалізації концепції сталого розвитку, визначення слабких сторін, розробка заходів їх усунення з метою гармонізації у перспективі національного законодавства із законодавством країн ЄС. Це дозволить розробити ефективну систему руху товарів та ресурсів відповідно до принципів циркулярності.

Список бібліографічних посилань

1. Баян А. В., Гришова І. Ю., Шабатура Т. С. Публічна політика та державна підтримка розвитку аграрного виробництва в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 2. <https://doi.org/10.32886/instzak.2021.02.16>.
2. Гришова І., Гришова Р. Державна політика стійкого розвитку в контексті циркулярної моделі економіки. *Перспективи розвитку освіти, науки і бізнесу в глобальному середовищі* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 23 жовтня 2020 р. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В. С. 45–47.
3. Гришова І. Ю., Нестерова К. С. Концепт циркулярної економіки в контексті забезпечення сталого розвитку. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 88–94. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104088>.
4. Журавльов О. В. Статистичне моделювання національної економіки в умовах глобалізації : монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2017. 312 с.
5. Клименко Н. Г. Методи, заходи та засоби державного регулювання діяльності недержавних інституцій у сфері національної безпеки. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1122>.
6. Третяк Г.С., Бліщук К.М. Державне регулювання економіки та економічна політика : навч. посібник. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. 128 с.
7. Щербата М.Ю., Гришова Р.В. Renovation of agricultural enterprises in the context of the circular economy. Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii. 30.09.2020, Warszawa. P. 29–32.

References

1. Balian, A.V., Hryshova, I. Yu. & Shabatura, T.S. (2021). Public policy and state support for the development of agricultural production in Ukraine. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32886/instzak.2021.02.16>
2. Hryshova, I. & Hryshova, R. (2020). Derzhavna polityka stiikoho rozvytku v konteksti tsyrkuliarnoi modeli ekonomiky [State policy of sustainable development in terms of the circular model of the economy]. *Perspektyvy rozvytku osvity, nauky i biznesu v hlobalnomu seredovyschi* : materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, Ternopil: FOP Osadtsa Yu. V (pp. 45 – 47) [In Ukrainian].
3. Gryshova, I.Yu. & Nesterova, K.S. (2021). Kontsept tsyrkuliarnoi ekonomiky v konteksti zabezpechennia staloho rozvytku [The concept of a circular economy in the context of sustainable development]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 88–94 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104088>.
4. Zhuravlov, O.V. (2017) Statystychnе modeluvannia nacionalnoi ekonomiky v umovah globalizatsii. [Statistical modeling of the national economy in terms of globalization] . Kyiv, DP Inform-analyt agenstvo [In Ukrainian].
5. Klymenko, N.H. (2017). Metody, zakhody ta zasoby derzhavnoho rehuliuвання diialnosti nederzhavnykh instytuttsii u sferi natsionalnoi bezpeky [Methods, measures and means of state regulation of non-governmental institutions in the field of national security]. Retrieved from: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1122> [In Ukrainian].
6. Tretiak, H.S. & Blishchuk, K.M. (2011). Derzhavne rehuliuвання ekonomiky ta ekonomichna polityka: navch. posibnyk [State regulation of the economy and economic policy: textbook]. Lviv: LRIDU NADU [In Ukrainian].

8. Accelerating the transition to a circular economy. URL : <https://www.government.nl/topics/circular-economy/accelerating-the-transition-to-a-circular-economy/>
9. Bruggemeier E. Circular economy in Europe. URL : <https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/132034/Thesis%20Final%20Elena%20Bruggemeier.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
10. Circular economy policies and strategies of Germany. URL : https://www.eria.org/RPR_FY2014_No.44_Chapter_5.pdf
11. Elkins P and al. The Circular economy: what, why, how and where. URL : <file:///C:/Users/Admin/Desktop/Elkins-2019-Circular-Economy-What-Why-How-Where.pdf>
12. Getting the governance of the circular economy right: Checklist for Action and Scoreboard. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/724e5c45-en/index.html?itemId=/content/component/724e5c45-en>
13. Hynes W., Lees M., Müller J. and al. Systemic Thinking for Policy Making: The Potential of Systems Analysis for Addressing Global Policy Challenges in the 21st Century. *New Approaches to Economic Challenges*. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/879c4f7a-en>
14. Material flows in the circular economy. URL : https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Material_flows_in_the_circular_economy#Circularity_rate
15. Moss K. Here's What Could Go Wrong with the Circular Economy—and How to Keep it on Track. URL : <https://www.wri.org/insights/heres-what-could-go-wrong-circular-economy-and-how-keep-it-track>
16. Nesterova K., Marchenko V, Lazebnyk I. and others. Identification and assessment of external risks of the enterprise's foreign economic activity. *International Journal of Scientific and Technology Research*. 2020. Vol. 9 (2). P. 4672-4675.
7. Shcherbata, M.Yu., Hryshova, R.V. (2020). Renovation of agricultural enterprises in the context of the circular economy. Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii. 30.09.2020, Warszawa (pp. 29 – 32) [In English].
8. Accelerating the transition to a circular economy. Retrieved from: <https://www.government.nl/topics/circular-economy/accelerating-the-transition-to-a-circular-economy> [In English].
9. Bruggemeier, E. (2017). Circular economy in Europe. Retrieved from: <https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/132034/Thesis%20Final%20Elena%20Bruggemeier.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [In English].
10. Circular economy policies and strategies of Germany. Retrieved from: https://www.eria.org/RPR_FY2014_No.44_Chapter_5.pdf [In English].
11. Elkins, P., et al. (2019). The Circular economy: what, why, how and where. Retrieved from: <file:///C:/Users/Admin/Desktop/Elkins-2019-Circular-Economy-What-Why-How-Where.pdf> [In English].
12. Getting the governance of the circular economy right: Checklist for Action and Scoreboard. Retrieved from: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/724e5c45-en/index.html?itemId=/content/component/724e5c45-en> [In English].
13. Hynes, W., Lees, M., Müller, J., et al. Systemic Thinking for Policy Making: The Potential of Systems Analysis for Addressing Global Policy Challenges in the 21st Century, *New Approaches to Economic Challenges*, OECD Publishing, Paris [In English]. <https://dx.doi.org/10.1787/879c4f7a-en>
14. Material flows in the circular economy. Retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Material_flows_in_the_circular_economy#Circularity_rate [In English].
15. Moss, K. (2019). Here's What Could Go Wrong with the Circular Economy—and How to Keep it on Track. Retrieved from: <https://www.wri.org/insights/heres-what-could-go-wrong-circular-economy-and-how-keep-it-track> [In English].
16. Nesterova, K., Marchenko, V, Lazebnyk, I., et al. (2020). Identification and assessment of external risks of the enterprise's foreign economic activity. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9 (2), pp. 4672 – 4675 [In English].

Nesterova K. S., Kurovska I. A., Hryshova R. V. Problems and instruments of state organizational and economic support of the circular economy development

The purpose of the article is to determine the advantages of the circular economy and approaches to the state organizational and economic support of its development through the prism of studying the policy effectiveness of China and the EU countries on the circular economy model implementation.

Research methods. The following methods were used in the research process: method of comparative analysis (assessment of state regulatory policy measures in China, Germany, and the Netherlands), abstract-logical method (problem statement, substantiation of conclusions), monographic method (analysis of the scientific works evolution by national and foreign scientists on circular economy problems, sustainable development).

Research results. The key preconditions for the development of the circular economy are analyzed, the key ones being political will, social partnership, the availability of secondary resource markets, and an effective system of state regulation and support measures. Particular attention is paid to the role of stakeholders and the benefits they will gain as a result of the implementation of the concept of circular economy, as well as systematized key indicators for assessing the effectiveness of the circular economy strategy. It is substantiated that China and some EU countries have made significant progress in implementing the concept of circular economy, primarily due to organizational and economic instruments of state regulation, the analysis of which will contribute to the effective transformation of Ukraine's economic model in accordance with the principles of circularity.

Scientific novelty. The concept of circular economy was further developed in terms of constructing organizational and economic instruments of state support for its development by strengthening interaction and growing interest of stakeholders, as well as assessing the effectiveness of the circular economy by adapting the balanced scorecard.

Practical significance. Advantages of the transition to the principles of circularity for key stakeholders in terms of the effectiveness of its state organizational and economic support were systematized, as well as the indicators for assessing the effectiveness of the circular economy concept were identified. A comprehensive state policy of transition to a circular economy in Ukraine, taking into account the progressive experience of the EU countries and China, will promote its balanced development, realization of stakeholder interests, reduction of environmental risks, optimization of resource potential. Tabl.: 2. Figs.: 1. Refs.: 16.

Keywords: circular economy; sustainable development; stakeholder; organizational and economic support; innovations.

Nesterova Kateryna Serhiivna – candidate of economic sciences, associate professor (docent) of the department of the economy and international economic relations, International Humanitarian University (33, Fontanska Doroha St., Odesa, 65009)

E-mail: ekaterina.neste84@gmail.com

Kurovska Ilona Anatoliivna – candidate of legal sciences, senior research fellow, deputy director, Legislation Institute of The Verkhovna Rada of Ukraine (4, Nestorivskyi Lane, Kyiv, 04053)

E-mail: ilonakurovska@i.ua

Hryshova Rymma Vladyslavivna – junior research fellow of the department of state-building problems, Legislation Institute of The Verkhovna Rada of Ukraine (4, Nestorivskyi Lane, Kyiv, 04053)

E-mail: rimmagrish@ukr.net.ua

Нестерова Е. С., Куровская И. А., Гришова Р. В. Проблемы и инструменты государственной организационно-экономической поддержки развития циркулярной экономики

Цель статьи – определить преимущества циркулярной экономики и подходы к государственной организационно-экономической поддержке её развития через призму исследования эффективности политики Китая и стран ЕС по имплементации модели циркулярной экономики.

Методика исследования. В процессе исследования использованы следующие методы: сравнительного анализа (оценка мер государственной регуляторной политики в Китае, Германии, Нидерландах); абстрактно-логический (постановка проблемы, обоснование выводов); монографический (анализ эволюции научных трудов отечественных и зарубежных ученых по проблемам циркулярной экономики, устойчивого развития).

Результаты исследования. Проанализированы ключевые предпосылки развития циркулярной экономики, главными среди которых определены политическая воля, социальное партнерство, наличие рынков вторичных ресурсов, эффективная система мер государственного регулирования и поддержки. Особое внимание уделено роли стейкхолдеров и преимуществам, приобретённым ими в результате реализации концепции циркулярной экономики, а также систематизированы основные индикаторы для оценки эффективности стратегии развития циркулярной экономики. Обосновано, что Китай и некоторые страны ЕС достигли существенных успехов в реализации концепции циркулярной экономики, прежде всего благодаря организационно-экономическим инструментам государственного регулирования, анализ которых будет способствовать эффективной трансформации экономической модели Украины в соответствии с принципами циркулярности.

Элементы научной новизны. Получила дальнейшее развитие концепция циркулярной экономики в части разработки организационно-экономических инструментов государственной поддержки её становления через усиление взаимодействия и роста заинтересованности стейкхолдеров, а также оценки эффективности реализации концепции циркулярной экономики путем адаптации модели ССП.

Практическая значимость. Систематизированы преимущества перехода к принципам циркулярности для ключевых стейкхолдеров при условии эффективности ее государственной организационно-экономической поддержки, а также определены индикаторы оценки эффективности реализации концепции циркулярной экономики. Комплексная государственная политика перехода к циркулярной экономике в Украине, с учетом прогрессивного опыта стран ЕС и Китая, будет способствовать ее сбалансированному развитию, реализации интересов стейкхолдеров, уменьшению экологических рисков, оптимизации ресурсного потенциала. Табл.: 2. Илл.: 1. Библиогр.: 16.

Ключевые слова: циркулярная экономика; устойчивое развитие; стейкхолдер; организационно-экономическая поддержка; инновации.

Нестерова Екатерина Сергеевна – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики и международных экономических отношений, Международный гуманитарный университет (65009, г. Одесса, Фонтанская дорога, 33)

E-mail: ekaterina.neste84@gmail.com

Куровская Илона Анатольевна – кандидат юридических наук, старший научный сотрудник, заместитель директора Института законодательства Верховной Рады Украины (04053, г. Киев, пер. Несторовский, 4)

E-mail: ilonakurovska@i.ua

Гришова Римма Владиславовна – младший научный сотрудник отдела проблем государства, Институт законодательства Верховной Рады Украины (04053, г. Киев, пер. Несторовский, 4)

E-mail: rimmagrish@ukr.net.ua

Стаття надійшла до редакції 15.04.2021 р.

Фахове рецензування: 21.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Нестерова К. С., Куровська І. А., Гришова Р. В. Проблеми та інструменти державної організаційно-економічної підтримки розвитку циркулярної економіки. *Економіка АПК*. 2021. № 5. С. 57 — 63. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105057>

Nesterova, K.S., Kurovska, I.A. & Hryshova, R.V. (2021). Problemy ta instrumenty derzhavnoi orhanizatsiino-ekonomichnoi pidtrymky rozvytku tsyrkuliarnoi ekonomiky [Problems and instruments of state organizational and economic support of the circular economy development]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 57 — 63 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105057>

* * *

UDC 553.982:339.564 (479.24)

JEL Classification: J24

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105064>

Vladimir RADOVANOVIC
Gordana Rendulić DAVIDOVIĆ

Leadership in the role of motivators and creators of employees performance

The purpose of the article is to highlight a new dimension of business that takes place in completely different conditions and that is based primarily on knowledge, creativity and post-modern leadership. Radical changes, in which today's economy and its entities exist and develop, require the new ways of leadership. Hence the modern form of business articulates and gives a critical dimension of leadership, as an interaction between leaders and employees, with the intention to change it, based more on emotional and ethical assumptions than on forced active influence. The aim of the analysis is to determine the professionalism of leadership treatment of employees and what is the projection of the further trend of these relationships, given that this relationship directly affects the motivation of employees in achieving their performance.

Research methods. The research was carried out using common scientific approaches and methods, in particular the empirical method. This paper analyzed the different theoretical and practical approaches to the phenomenon of leadership as a result of the changes within which today's Serbian business and inverse role of this phenomenon occurs. Relevant employee data was collected using the questionnaire method. For the needs of the research, and based on the literature in the field of leadership and experience of the authors, a questionnaire with 40 questions was developed (this is not a standardized questionnaire model, but a personal projection).

Research results. The research resulted in the confirmation of the set hypotheses that the performance of the organizations depends on the style of leadership and the characteristics of employees and that leadership is not only the management but also a psychological problem.

Research novelty. Leadership in the future imposes an unwritten rule that some things will never be the same, as well as that some new forms will appear that will improve our knowledge, the systems in which we work and general business environment. New leadership will rely on the complex knowledge and innovations that come from employees. Future leaders will be those who make entrepreneurs out of their employees and who create an atmosphere of direct innovation. Serbian companies need to invest much more in the future development of leaders and managers. The research sheds light on the role and importance of leadership as a direct reflection on changes in employee behavior, motivation and increased performance.

Practical significance. The results of this research can be applied in all areas of business and economy. Having in mind the contingent approach, the obtained results can be used as a basis for creating the most efficient leadership style possible. Tabl.: 6. Refs.: 20.

Keywords: leadership; leadership style; motivation; performance; business success.

Radovanovic Vladimir – associate professor, faculty of technical sciences, Cacak, University of Kragujevac (Jovana Cvijica bb, 34000, Kragujevac, Serbia)

E-mail: vladimir.radovanovic@ftn.kg.ac.rs

Davidović Gordana Rendulić – M.Sc. Teaching assistant, faculty of technical sciences, Cacak, University of Kragujevac (Jovana Cvijica bb, 34000, Kragujevac, Serbia)

E-mail: gordana.rendulic@ftn.kg.ac.rs

Scientific problem. Leadership as an unstoppable metamorphic process continues its evolution in the modern economy. The evolution of leadership starts from connection between leaders and subordinate employees over hierarchical chain of command and a one-way communicative process. Leadership can be treated as a collective process that

involves both leaders and employees and is created in a specific social and historical context.

"Therefore it is necessary to make principled distinction between management and leadership: while management focuses on personal problems and problems of human resources, organizational setup and structure, preparation of certain funds and their executive recruitment, efficiency and utilitarianism, that is the internal organizational issues,

management, technical objectives and control, the leadership is focused on the vision, the construction of the "big picture" of change, innovation, strategic landmarks, purpose of the future" (Kottler, J.P., 2006) [12].

Leadership in its analysis has two points of view: orthodox perspective based on the concept of efficiency, since it starts from the assumption that the leadership takes place in a rational created institutions, where the fundamental function of the leadership is mobilization of employees in the direction of the organizational objectives and critical perspective that involve various sociological concepts including social structure, processes, culture and norms oriented towards the discovery of ways in which power, control, and legitimacy conflicts affect the dynamics of relations between leaders and employees" (Rost, J.C.) [14].

Increasingly the question is what is leadership? And who are the leaders? Leadership is a process of influencing and directing the activities of members of organizations towards achieving the business objectives. It is a wise way how leadership uses its influence and power. Leadership as the process of forming the behavior of people in the business system is focused on human interaction "influencing the others" and on internal integration of business system (Rost, J.C., 2008) [14].

Leadership is demonstrated when individuals mobilize institutional, political, psychological and other resources to arouse, engage and satisfy the motives of employees (Stogdill, R., 1948) [19].

From the above it can be seen that leader is a chosen and favorite person with a central role and the highest social status and the spirit in front of everyone in the business system. This is a person with a physical and personal qualities and characteristics (age, appearance, communication skills, knowledge, intelligence, creativity, integrity, flexibility, and an aspiration for leadership, reliability, self-confidence, extraversion, emotional stability, and the like).

According to the global leadership prognosis, a leader is defined as someone who manages the performance and responsibilities of other individuals in the organization (Howard, Wellins, 2008) [8].

Analysis of recent research and publications. A number of authors have researched the topic of leadership in the Republic of Serbia. Berber and others (2019) found that the

dominant leadership style in the banking sector in Serbia is the transformation style. Bobera, Jelaca and Bjekic (2017) [1] came to the conclusion that a combination of transactional and transformational leadership style is present in Serbian companies, while laissez faire leadership is almost unrecognizable. Simic, Kezic, and Ristic (2017) [16] observed connection of the motivational structure with the quality of the relationship between leader and employees. Stojanovic-Aleksic, Stamenkovic, and Milanovic (2016)[18] investigated the relationship between gender leadership and leadership style applied by the leader and concluded that women leaders are more task-oriented and implement an authoritarian leadership style while men choose democratic leadership styles. Stojanovic-Aleksic and Zivkovic (2015) [17] conducted research on 38 Serbian companies and singled out the most important characteristics of leaders that form the basis of their power and that influence the formation of leadership skills. Josanov-Vrgovic, and Pavlovic (2014) [10] investigated the relationship between leadership and job satisfaction in the education system and came to the conclusion that the focus of leaders on people contributes to employee satisfaction and motivation in the areas of school development, management, relationship with colleagues and teamwork. The leader's focus on tasks has a negative effect on communication, management, development and safety. Buble, Juras and Matic (2014) [2] highlighted the connection between leadership style and motivation in Croatian companies.

All previous research has observed the style and behavior of leaders mainly from the perspective of Integrity and morality (ethical and spiritual leadership) of leaders increasingly take the key positions in the profiles of leaders, so creating both the basis and guarantee for respect from employees, and all this leads to business success. (Burns, 2006) [3].

Altruism, or caring for others, and integrity are also important characteristics of leaders. When it comes to differences between leaders, authentic leaders emphasize authenticity and self-awareness and tend to be more transactional than others. Ethical leaders emphasize moral issues, while spiritual leaders emphasize vision, hope, and faith. Schermerhorn, J., Hunt, J., Osborn, R., (2007 leaders. In the research part of this paper we deal only with the perception of leadership style

and leadership characteristics from the perspective of employees.

The purpose of the article is to highlight a new dimension of business that takes place in completely different conditions and that is based primarily on knowledge, creativity and post-modern leadership. Radical changes, in which today's economy and its entities exist and develop, require the new ways of leadership. Hence the modern form of business articulates and gives a critical dimension of leadership, as an interaction between leaders and employees, with the intention to change it, based more on emotional and ethical assumptions than on forced active influence. The aim of the analysis is to determine the professionalism of leadership treatment of employees and what is the projection of the further trend of these relationships, given that this relationship directly affects the motivation of employees in achieving their performance.

Research methodology. The aim of the empirical part of the research is to identify the extent to which the personality of leaders and leadership style contribute to the motivation of employees in business systems in one part of Serbia (western Serbia). The research was conducted in organizations with different types of activity in both economic and public sector.

The authors of the research started from two hypotheses:

1. The hypothesis that leadership is not only the management but also a psychological problem.
2. Hypothesis that business success depends primarily on the style of leadership and the characteristics of the employees themselves to be motivated to achieve higher performance.

The goal of the analysis is to determine whether leaders properly treat his employees and what is the projection of future trends of these relations, in view that this attitude directly affects the motivation of employees in achieving their performance.

By questionnaire method and leadership research, we investigated the employees in certain business systems at listed regional area in the Republic of Serbia. The target group of the research is composed of business and public business systems that perform their activities in the territory of Western Serbia during

the period of this survey (from April to September 2019).

For the study, based on the literature in the field of leadership (Northouse P., 2008 [13]; Goleman, D., 2000 [6]) and experience of authors, a questionnaire with 40 questions divided into two sections is presented.

In addition to general questions about gender, age, years of service and qualifications, in the first section the respondents have answered the question of whether they are doing the work for which they are trained. The reason for this question lies in the hypothesis that work motivation and employee success first depends on whether the employee works a proper job, then on style and characteristics of leaders in the business system. As a last question in the first section the respondents evaluated their own performance in the job evaluations of 1-5, ie. from unsatisfactorily to excellent.

The second part of the questionnaire is related to the characteristics of leaders in the business system perceived by employees. Within this section the respondents on a 5-point Likert scale, which ranges between 1 (Strongly Disagree) and 5 (Strongly Agree) evaluated the leadership style which is implemented in the business system, traits that a leader has, behavior when working with employees and attitude to their own responsibilities. In a separate part the respondents could provide recommendations for the improvement of leader work. On the last question in the second section the respondents evaluated the overall experience of leaders with mark of 1-5, i.e. from unsatisfactorily to excellent.

In this study, we use the first and simplest classification of leadership styles presented in studies known as Iowa and Ohio, according to which leadership style can be: autocratic, democratic and liberal, that is, a leader can be focused on either tasks or employees (Stojanovic-Aleksic, 2016 [17]; Northouse, P., 2008 [13]; Gonos & Gallo, 2013 [7]).

Autocratic leadership style is characterized by the leader's distance from associates, the leader is responsible for setting goals and overall business, and all decisions are made independently while associates are expected to be subordinate and obedient. An autocrat leader is always focused on achieving business goals while interpersonal relationships are not important to him. Such leaders are less crea-

tive and use coercion to persuade employees to achieve set goals (Gonos & Gallo, 2013 [7]; Karácsony P., Czibula A., 2020 [11]). Democratic leadership style is otherwise called participatory and is determined by good communication skills, cooperation with subordinates, openness, and mutual respect. Such a leader is more focused on good interpersonal relations than on accomplishing planned tasks. The liberal style of leadership is characterized by the full involvement of all employees in the decision-making process, defining the vision, taking responsibility and achieving business policy. Such a leader fully believes in the knowledge of the employees and gives them complete freedom in decision-making and work. The main role of such a leader is to help associates get the necessary information from the environment (Northouse 2008, Gonos & Gallo, 2013) [7].

To define the list of leader traits, the combined literature of several authors in this field was used, (More in Northouse, P., 2008 [13]; Casimir, G., & Waldman, DA, 2007 [4]; Drzewiecka, M., Roczniowska, M., 2018 [5]; Stojanovic-Aleksic, V., Živkovic, S., 2015 [17]) and 14 characteristics were singled out on the basis of which the psychological characteristics of leaders were assessed.

Satisfaction with the leader and business success is determined on the basis of the leader's assessment, support for the leader's decisions, identification with the leader, the degree of trust that employees have in the leader and the assessment of their own success at work.

Motivation is determined on the basis of the means used by the leader to persuade associates to achieve the set goals (penalties, rewards, tolerance, acceptance of suggestions, pleasant and polite communication, etc.)

For collecting data was used an anonymous survey available on the Google Forms platform. For the collection of data was used the snowball technique. Link to questionnaire was distributed to e-mail addresses of 100 employees from 30 business systems different sizes and different activities. In the invitation email, respondents were asked to distribute a link of the questionnaire with their colleagues and associates. 196 respondents took part in the research. All the statistical analysis has been conducted by using the SPSS software package.

Research results. In 196 respondents, men participated with 48% and women participated with 52%. Average age 30.8 years (standard deviation from the mean was 7.683 years) with 6.65 years of service (standard deviation from the mean value is 6.695 years). The reason for testing such young generation of employees (74.5% of respondents aged 23-33 years) is that the future of business system depends precisely on their knowledge and motivation for business success. Most respondents, 55.6% were even highly educated and 61.1% of respondents do the job for which they were trained. The own success in business is rated very high by employees, an average score of 4.29 (standard deviation is 0.767). It is characteristic that the men who do the work in the profession are very confident in themselves and their success as much as 57.4% of them have rated the own performance with a maximum score of 5. While the women in both cases (and when they do and when they do not do the work in the field) were uncertain and assessed the own success in business as very good (51%). Important characteristics of the employees, separated by gender are shown in Tables 1 and 2.

Table 1. Age, years of service and evaluation of the employees classified by gender

	Men				Women			
	Min	Max	Mean	Std. Deviation	Min	Max	Mean	Std. Deviation
Age	23	56	31.26	8.009	22	51	30.48	7.388
Years of service	1	30	7.36	7.324	0.3	25	5.60	5.864
Own success	2	5	4.49	0.684	2	5	4.10	0.738

Source: Formed by authors based on data.

Table 2. Schedule of respondents by company size, level of education and the work they do

	Men		Women	
	N	%	N	%
Company size				
Small	43	45.7	38	37.3
Medium	26	27.7	32	31.4
Large	25	26.6	32	31.4
Education level				
Secondary	35	37.2	52	51.0
High	59	62.8	50	49.0
Job within profession				
Yes	64	68.1	56	54.9
No	30	31.9	46	45.1

Source: Formed by authors based on data.

The reliability of the scale, which is based on its internal accordance, was analyzed using the Cronbach's alpha coefficient. The reliability of the factors in this study is presented in Table 3. All of items are divided in 8 dimensions and for each of them it is calculated Cronbach's alpha coefficient. Some of items are overlapped in two or more dimensions and

some of items needed reverse order of scale (marked with*). Table 4 indicates the corresponding elements of each dimension.

The obtained results clearly indicate the appropriate internal accordance (Cronbach's alpha coefficient for all items is 0.946), which significantly exceeds the recommended theoretical value of 0.7 (Ivy, 2008).

Table 3. Reliability of measuring scale

Dimensions	Number of items	Cronbach's alpha
Style of leadership	24	0.882
Democrats (D)	13	0.911
Autocrats (A)	13	0.706
Liberals (L)	12	0.897
Social relations (S)	10	0.747
Task orientation (T)	8	0.760
Psychic abilities of the leader (P)	14	0.947
Motivation (M)	12	0.888
Attributed Satisfaction with leader and own business success (B)	5	0.827
Cronbach's alpha coefficient for 36 items = 0.946		

Source: Formed by authors based on data.

Based on collected data the style of leadership is analyzed that prevails in the territory of Western Serbia. The leadership style that participates in this territory was determined on the basis of 26 elements from the questionnaire. Although all leadership styles are almost equally represented in individual responses, the overall result is the democratic leadership style (Mean 4.066, St. Dev. 0.798), followed by the Liberal (Mean 3.899, St. Dev. 0.829) and Autocratic (Mean 3.485, St. Dev. 0.586). Leaders from these areas are a shade more focused on interpersonal relationships (Mean 3.78, St. Dev. 0.630) than on tasks (Mean 3.72, St. Dev. 0.603)

Leaders are dedicated to their work and to the fulfillment of the planned objectives. They are very motivated and focused primarily on achieving their goals. They respect the

employees (even 41.3% of employees is absolutely convinced of this), they believe in their skills and abilities, they delegate tasks to them but suggestions of followers are only partially accepted. Employees see leaders as very creative persons with high intelligence and great integrity. They interpret the state of the environment to employees (21.4% of followers fully recognized their leader in this statement) and then direct and motivate them to meet the scheduled tasks. The leaders in this part of Serbia like to show their power (69.4%) and rarely use the means of coercion and punishment but their power is based on imposing their own will, awards, praise, knowledge and expertise. Also a large number of leaders in this part of Serbia have minions into the ranks of employees who greatly protect "save" position of leader.

Nevertheless, respondents perceive their leaders as tolerant (51.5%) and fair people (73.5%).

Table 4 below provides information about Mean, Standard Deviation, skewness and kurtosis of each item classified by size of enterprise. Based on Table 4, it can be noted that the style of leadership depends on the size of the business system.

By individual elements, the autocratic way of behaving of leaders is represented in small enterprises, although this cannot be confirmed in the summary results. In medium-sized companies, autocratic and liberal leadership styles alternate and democratic and liberal leadership styles are typical for large business systems. In small enterprises, leaders are more focused on tasks (Mean 3.73, St.Dev. 0.632, vs. Mean 3.57, St.Dev. 0.688), in medium-sized enterprises leaders are more committed to accomplishing tasks (mean 3.81, St.Dev. 0.632). Dev. 0.476) and less on creating a good organizational climate (mean 3.64,

St. Dev. 0.552) while in large business systems leaders are focused on achieving the set tasks (Mean 4.05, St. Dev. 0.580) and developing good interpersonal relationships (Mean 3.80, St.Dev. 0.611).

In large business systems leaders are committed to work, have a lot of confidence in employees, their knowledge and skills, respect the organizational goals but are more motivated by the pursuit of the own objectives (promotion, salary, prestige, status, benefits, privileges). Leaders explain the state of the environment employees, delegate their responsibility, they explain in detail the tasks and duties, respect their suggestions but usually punish employees. In this case the leaders are focused on achievement, encourage employees to perform tasks as qualitative as possible, the employees have high expectations from the leaders but they are very critical of themselves, especially if they are given the opportunity to participate in decision-making.

Table 4. The mean value, standard deviation, skewness and kurtosis for each criterion are classified by the size of the business system

Leader is:		Small enterprise				Medium enterprise				Large enterprise			
		M	St.D.	S	K	M	St.D.	S	K	M	St.D.	S	K
D, A*	Democrats	2.77	1.028	0.490	-0.172	2.98	1.344	-0.013	-1.333	3.16	1.131	0.370	-1.318
D*, A	Autocrats	3.02	1.025	-0.408	-0.142	3.19	1.357	-0.226	-1.094	2.67	1.244	0.382	-0.947
L	Liberals	2.67	0.822	-0.277	-0.336	3.10	0.785	-0.410	0.557	3.16	1.049	0.250	-1.262
D, A,P,T	Responsible	3.51	1.216	-0.550	-0.822	4.34	0.947	-1.191	4.106	4.14	1.008	-1.376	1.880
P	Honest	3.96	1.018	-1.164	0.902	3.76	1.031	-0.684	-0.222	3.75	1.138	-0.471	-1.173
D,P,T	Dedicated	3.84	1.006	-0.954	0.491	4.19	0.843	-1.096	0.994	3.82	1.212	-0.586	-1.240
P	Reliable	3.57	1.214	-0.442	-0.885	3.64	1.071	-0.550	-0.282	3.63	1.304	-0.474	-1.268
L*,P,S	Decent	4.14	0.905	-1.520	2.902	4.06	1.007	-0.922	-0.131	4.11	0.994	-1.121	0.358
P	Intelligent	3.65	1.185	-0.957	0.087	3.78	1.009	-1.012	1.119	4.21	0.750	-1.160	2.103
D,P	Has integrity	3.64	1.088	-0.913	0.310	3.86	1.067	-0.972	0.786	4.14	0.915	-1.592	3.511
P	Emotional intelligence	2.95	1.128	-0.330	-0.543	3.19	1.051	-0.019	-0.793	3.58	1.253	-0.440	-1.166
L,P	Creative	3.44	1.118	-0.353	-0.402	3.41	1.185	-0.409	-0.714	3.91	0.969	-1.163	1.041
L,P	Charismatic	3.12	1.269	-0.322	-0.750	3.19	1.221	-0.177	-0.930	3.65	1.232	-0.535	-0.989
D,P,T	Motivated	3.43	1.083	-0.214	-0.164	3.59	1.044	-0.333	-0.271	4.11	0.859	-1.082	1.018
D,L, S	Respects the employees	4.05	1.254	-1.187	0.118	3.71	1.075	-0.780	-0.510	3.95	1.274	-1.919	-0.570
D,S	Motivates followers	3.15	1.226	-0.290	-0.760	3.40	1.169	-0.492	-0.944	4.47	0.734	-1.587	2.833
A,L*,S*	Demonstrates the power	3.22	1.162	-0.350	-1.002	3.90	1.150	-1.010	0.315	4.11	0.976	-1.649	2.903
A,T	Punishes employees	2.64	1.345	0.053	-1.595	3.22	1.364	-0.207	-1.303	2.86	1.172	0.075	-1.263
A,P	Vindictive	2.37	1.289	0.528	-1.073	2.93	1.387	0.087	-1.132	2.00	0.972	0.821	-0.218
L,P	Tolerant	3.22	1.107	-0.229	-0.761	3.62	1.085	-0.279	-0.864	3.56	1.323	-0.713	-0.721
P	Careful	3.27	1.323	-0.552	-0.847	3.36	1.038	-0.300	-0.167	3.44	1.296	0.038	-1.740
S,B	Employees believe him/her	3.10	1.357	0.272	-1.283	3.47	1.112	-0.625	-0.195	3.65	1.382	-0.427	-1.487
	Hero	2.31	1.281	0.421	-1.065	2.36	1.252	0.381	-0.961	2.58	1.349	0.324	-1.209
A,S*	Distanced from employees	3.10	1.044	0.406	-0.569	2.66	1.132	0.050	-1.215	2.72	1.436	-0.006	-1.526
D, A*,L, S	Accepts suggestions	3.12	1.308	0.110	-1.363	3.17	1.440	-0.131	-1.401	3.72	1.146	-0.822	-0.355
D,A*,T	Explains goals	3.01	1.240	0.339	-1.264	3.29	1.284	-0.524	-0.831	3.96	1.068	-1.112	0.756
D,A*,L,T	Interprets environment	3.93	1.212	0.318	-1.124	3.45	1.187	-1.013	-0.064	3.91	1.272	-0.856	-0.644

Continued table 4

D,A,T	Respects organizational goal	3.53	0.989	-0.280	-0.290	3.57	1.141	-0.836	-0.103	3.82	1.227	-0.796	-0.614
A,L,T	Respects own goal	3.53	1.183	-0.403	-0.981	3.90	1.320	-0.987	-0.203	4.04	1.981	-0.895	-0.081
A*,L,T*	Flexible in the work	3.27	1.107	-0.165	-1.221	3.43	1.156	-0.214	-0.729	3.33	1.300	-0.251	-1.297
L, S	Believe in employees knowledge	3.74	1.043	-0.229	-1.161	3.51	1.044	-0.333	-0.271	3.79	1.235	-0.584	-1.094
S*	Has favorites	3.12	1.122	0.023	-0.810	3.40	1.376	-0.593	-0.789	3.96	0.981	-0.398	-1.053
S*	Has wards	2.99	1.019	0.316	-0.258	3.09	1.247	0.113	-0.865	3.60	1.100	-0.380	-0.540
S,B	Favored by employees	3.09	1.153	-0.223	-0.530	3.17	0.970	-0.561	-0.152	3.28	1.114	-0.265	-1.116
S,B	To the employees' taste	2.35	1.226	0.513	-0.826	2.62	1.361	0.298	-1.055	3.12	1.211	-0.368	-1.200
B	Leader rate	3.36	1.040	-0.225	-0.250	3.38	0.834	-0.447	1.114	3.65	1.259	-0.426	-1.205

Source: Formed by authors based on data.

Leaders in large business systems are best assessed and the reasons for this can be found in the fact that the managers of these business systems are mostly highly educated, with extensive work experience, vision, clearly set goals, delegate tasks, set standards, not vain, have great charisma, intelligence and are trusted people. The employees suggest these leaders to be involved in all levels of the business system, to pay more attention to the needs and feelings of employees and become more flexible.

In medium sized business systems, the leaders are most dedicated to their work. Employees see them as trustworthy persons but greatly distanced from employees. They are tolerant or vindictive and, to a lesser extent, are committed to organizational goals but responsible in their work. The employees criticize these leaders mostly for relationship to employees, harassing, tactlessness, level of education, moral principles and political engagement.

In small business systems the leaders respect mostly their own goals and take least care of the relationship with employees. They are flexible in setting deadlines for the performance of the tasks, penalties and coercive measures are used rarely, they love to show their power but it happens less frequently than in other business systems. Employees rated their honesty the highest marks but leadership style is rated the lowest grade. Leaders in small enterprises are mainly persons with secondary education, have expert knowledge about the production itself but not the managerial and organizational skills as well as a sufficient level of emotional intelligence. The leaders in these business systems generally have the prejudice that the power should be separated i.e. to distance from

employees which is a big mistake of leaders and employees largely condemn such an act.

It is characteristic that all questions that assess the leadership style of women were very critical and it is also observed the greater dispersion of responses in women compared to male respondents. The perception of women leaders is that they are less respected by leaders in relation to male colleagues, leaders underestimate their abilities and do not respect their suggestions. Women are poorly assessed at honesty and commitment of leaders. Also female respondents believe that leaders are not willing to delegate their responsibilities and more often punish them and show their power against them. Most suggestions concerning relationships with employees, care about the wishes of followers, tolerance and modes of communication were written by women,

Men more often describe the behavior of leaders as focused on interpersonal relationships (Mean 3.88, para. Dev. 0.565) and less on tasks (mean 3.69, st. Dev. 0.656), that is, leadership style (in summary results) is perceived as democratic (Mean 4.12, St. Dev. 0.746) or liberal (mean 4.02, St. Dev. 0.747). Women in most cases describe the leadership style as task-oriented (mean 3.86, dev. 0.598) and less as people-oriented (mean 3.58, dev. 0.604). In the cumulative result, women also recognize the democratic style of leadership as dominant (mean 4.02, para. Dev. 0.844), but in individual elements they most often describe the leader's behavior as autocratic (Mean 3.04, St. Dev. 1.178).

People who do work in the profession have more often described the leader as focused on creating a good organizational climate (Mean 3.81, St. Dev. 0.539) than on achieving goals and tasks (Mean 3.78, St. Dev. 0.526) while employees who do not work the job for which

they were trained see the leader as a person focused on accomplishing tasks (Mean 3.74, St. Dev. 0.755) and less as a person interested in creating good social relations in the company (Mean 3.64, St. Dev. 0.706).

The truth is that there is not only one true leadership style but some features and capabilities that are characteristic can be separated for successful leaders. The following are the properties which leaders should also possess and it is indicated in brackets the percentage in which these characteristics are identified at the leader in West Serbia. As the most influential attributes that leaders have in this part of Serbia are high motivation to achieve their goals (57.0%), followed by the goals of the business system (62.3%), responsibility (72.7%) and dedication (77.1 %). Leaders are usually creative people, especially in today's turbulent business conditions, general crisis and globalization, seek to find a way to achieve business plans, unfortunately, in this part of Serbia only 38.9% of respondents confirmed that. These are people of integrity (73.3%) having high intelligence (76.0%), a vision they projected on the followers (28.4%). They just have to be honest men (39.7%) and 21.9% of employees fully believe their leader. These people are competent (44%), tolerant (30.2%), flexible (21.6%), charismatic (47.6%) and caring (51.0%).

Emotional intelligence is the ability to follow and differentiate the own and others' feelings and emotions, and use this information as a guide for thinking and behavior (Salovey & Mayer, 1990) [20].

Emotional intelligence makes a leader able to increase the motivation of followers to carry out the necessary tasks in the business of organizational system. (Goleman, Boyatzis, McKee, 2006). Particularly important characteristics of successful leaders is emotional intelligence that Goleman (2010) [6] defines as the ability to empathize with others, estimates, create good relations, to be attractive - and other emotional skills which are critical to really fit in and be successful, and thus useful to themselves and the environment. Emotional intelligence can be developed over time and it is an essential prerequisite of success of leadership style and the level of employee motivation. Results of this study showed that the lowest level of emotional intelligence show leaders in small enterprises and the highest level of emotional intelligence have leaders in

large business systems. Regardless of the level of education, age and years of service, emotional intelligence is equally important for both sexes, and to a large extent determines the image that employees have about the leader. On the basis of the calculated coefficient of Pearson linear correlation it is calculated is a strong positive correlation between the rating of leader and level of emotional intelligence, which has a leader ($r = 0.650$, $n = 196$, $p < 0.05$), meaning that emotional intelligence explains 42.25% of the variance in the rate of leaders by employees.

There is also a significant level of correlation (Pearson linear correlation) between the observed level of emotional intelligence of leaders and employee motivation viewed both as a single element ($r = 0.510$, $n = 196$, $p < 0.01$) and as a summary result ($r = 0.703$, $n = 196$, $p < 0.01$).

To be seen as hero by employees a leader has to possess a lot of knowledge, to demonstrate a high level of intelligence and creativity, to have a vision that will be transferred employees, to explain the goals and objectives of business, to leading constructive discussions with employees and involve them in decision-making. It must be a man of faith who has a high level of integrity, emotional intelligence and charisma. Unfortunately in this part of Serbia, the employees do not identify with the leader sufficiently.

22.9% of all respondents see the leader as a hero while 53.1% of respondents do not find heroic qualities in the leader.

Also, 60.7% of employees would behave differently if being in the place of leader and their suggestions in most cases are related to tolerance, flexibility, confidence in their abilities, not looking for mistakes but finding solutions through teamwork and communication with all employees.

It has been said that a leader must be a motivator. Based on the data analyzed, 26.5% of respondents absolutely recognized their leader as someone who motivates and inspires them. Subjective level of motivation of employees in this part of Serbia, to a large extent depends on the size of the business system (Table 4) and years of service. For women, in addition to these factors, is greatly influenced by age.

Employees receive the highest level of motivation and inspiration from leaders at the beginning of their work engagement and the

lowest level of motivation they perceive at the end of their working life (Mean 3.86, St. dev. 1.213 in the first 5 years of work to Mean 2.90, st. Dev. 0.968 with 25+ year of service). However, in summary, the motivation of employees is highest in the first 5 years of service (mean 3.87, dev. 0.908) followed by employees with 25+ years of service (mean 3.75, dev. 0.639) and the lowest in employees who are in the group of 15-25 years of work experience (mean 3.42, st.dev. 0.937). Women rated the motivational abilities of leaders (as an independent category but also in the cumulative result) with a lower grade (sum Mean 3.656, st.dev. 0.949) compared to men (total score Mean 3.947, st.dev. 0.781).

Also, people who do not do the job for which they were educated leader will motivate with more difficulties than people who do the work they love and for which they are educated. To be accepted by followers as motivator the leader should primarily respect the employees, to be caring, to respect the organizational goal employees, has emotional intelligence, charisma, be reliable, dedicated, motivated and a man of integrity. In a large percentage of creativity, intelligence and charisma of leaders can be a factor of motivation. For motivation of women is particularly important that the leader is a man of confidence and charisma, while men is motivated by tolerance, respect of organizational goals, employee care, and dedication to work.

Table 5. Spearman correlation coefficients between the subjective experience of the performance of leaders and leadership styles with different characteristics and personalities of leaders evaluated from the perspective of an employee

	Leader rate (rho)		Leader rate (rho)
Leader respect organization goals	0.647** 0.000	Leader is intelligent	0.678** 0.000
Leader explains organization goals to employees	0.659** 0.000	Leader has integrity	0.588** 0.000
Leader believes in ability of employees	0.637** 0.000	Leader is motivated	0.676** 0.000
Leader interprets state of environment	0.618** 0.000	Leader is responsible	0.426** 0.000
Leader accepts remarks from employees	0.793** 0.000	Leader is vindictive person	-0.652** 0.000
Leader is to employee taste	0.700** 0.000	Leader is tolerant	0.751** 0.000
Leader is flexible	0.618** 0.000	Leader is honest	0.691** 0.000
Employees identify with leader	0.576** 0.000	Leader is reliable	0.682** 0.000
Leader respect personality of employees	0.722** 0.000	Leader is dedicated	0.667** 0.000
Leader often punishes employees	-0.452** 0.000	Leader is trusted person	0.671** 0.000
Leader motivates and inspires employees	0.458** 0.000	Leader is caring person	0.751** 0.000
Leader is favored	0.711** 0.000	Leader is charismatic person	0.721** 0.000
Leader respects own goals	0.591** 0.000	Leader has emotional intelligence	0.626** 0.000
Leader is creative	0.674** 0.000	Leader politely address to followers	0.505** 0.000
** p < 0.01 * p < 0.05 n=196			

Source: Formed by authors based on data.

On the territory of Western Serbia, employees assess the effectiveness of leaders with average rate of 3.45 (standard deviation is 1.014). What elements of personality and style

of leadership and to what extent, contribute to the creation of these estimates are shown in Table 5. The employees require a warm,

friendly relationship from leader, a high level of tolerance, emotional intelligence, confidence in employees, understanding their problems and respect their personality. Employees criticize leaders for aloofness of tasks, detachment from employees, disorganization, inadequate knowledge, unclear objectives, tasks and neglect of poor communication.

The data collected partially confirmed the initial hypotheses. There is a high degree of correlation between the mental characteristics of the leader and the perception of his success (which can be seen from Table 6). Spearman correlation between leadership style and psychic traits is $r = 0.856$, $n = 196$, $p < 0.01$, so the leadership style is largely determined by the perceived psychic traits of leaders, which confirms the first hypothesis. The second hypothesis, based on these results, cannot be confirmed or refuted because

there is not enough data on the characteristics of employees that could affect business success.

The business success of the leader was rated at 3.31 (dev. 0.805). A leader's focus on interpersonal relationships contributes to the perception of a successful leader who creates an organizational climate that motivates employees to perform better while autocratic behavior of the leader, in the eyes of employees, creates the image of unsuccessful leader who does not know how to motivate employees in the right way because of mainly using the punishments and repressive measures.

In order to have employees motivated and to achieve good results, goals must be clear, the leaders have to be focused on the future, and employees have to know about every part of the business in order to have the ability to identify and solve problems.

Table 6. Spearman correlation coefficients between leadership style, motivation and perceived leader success in the overall result

	Relationship Orientation	Task focus	Liberal style	Autocratic style	Democratic style	Motivation	Leader success
Psychic characteristics	0.713** 0.000	0.504** 0.000	0.883** 0.000	-0.501** 0.000	0.809** 0.000	0.844** 0.000	0.818** 0.000
Relationship orientation		0.291** 0.000	0.668** 0.000	-0.560** 0.000	0.650** 0.000	0.792** 0.000	0.786** 0.000
Task focus			0.436** 0.000	-0.209** 0.000	0.596** 0.000	0.434** 0.000	0.412** 0.000
Liberal style				-0.615** 0.000	0.825** 0.000	0.883** 0.000	0.838** 0.000
Autocratic style					-0.523** 0.000	-0.687** 0.000	-0.610** 0.000
Democratic style						0.811** 0.000	0.775** 0.000
Motivation							0.841** 0.000
** $p < 0.01$ $n=196$							

Source: Formed by authors based on data.

This research has certain limitations. The results should be taken with caution because the respondents were exclusively from the ranks of employees, so their feelings, attitudes, needs and motives influenced their objectivity. The topic of leadership includes a large number of elements and factors and this research started with 40 questions in order to make the time for filling in the questionnaire optimal, so certain dimensions and factors are

insufficiently explained and researched. Also, the research was conducted in the time before the COVID-19 crisis when business conditions were different.

In future research, it is necessary to design research for each leadership style separately, to include leaders and employees in the research equally, and to limit the sample to the size of the company. Also in the introductory part it is necessary to get more detailed data

on the followers and the global success of the business system

Conclusions. Many factors, both external and internal, are linked with the success of the business systems. The role of leaders in strategic management approach is sacrosanct and most important. The leader's role in a turbulent environment is to design organizational and functional unit in business systems. To get adequate success the leaders should adjust their behavior in an optimal way to the requirements of environments on the one side and to internal environment with emphasis on the needs of employees, on the other side. In the research part the leadership is viewed from the perspective of employees in a part of business systems Republic of Serbia (its western part). Also through the research, due to the long period of transition and the general crisis in our country for a long time, numerous problems are seen in leadership.

The survey found that Serbian leaders in business systems use the democratic leadership style to the highest extent. They are dedicated to their work and achievement of the goals and are motivated to work. The specific characteristics that employees appreciate with leaders are: knowledge, skills, creativity, charisma, honesty and pleasantness. In the view of employees, leaders in the region do not have a sufficient level of emotional intel-

ligence, tolerance and flexibility. Leadership style which is used in Serbian enterprises varies depending on activity, size of business system but requirements of employees are absolutely identical. Employees require from leaders more responsibility, open communication, respect, respect for employee suggestions and friendly attitude. These requirements are more pronounced in women who have long years of service and do the work for which they were educated.

To be in accordance with employees' taste and at the same time to be their heroes, in addition to vision, technical and conceptual skills, leaders have to pay attention to employees. Leaders must be willing to listen to suggestions and ideas of employees, to openly express their opinions, praise good ideas, arguments, refuse bad idea, to interpret the current state of the environment and explain the objectives of the work. Only an open and fair relationship with employees, clear goals and authority based on knowledge can make leaders be successful.

Interpersonal skills that leaders from these areas are missing can be gained through numerous training sessions and seminars which leaders can attend. To make it happen leaders must become aware of their shortcomings and to show the initiative to rectify them.

References

1. Bobera, D., Jelaca, M.S. & Bjekic, R. (2017). Analysis of leadership styles in medium and large companies on the territory of the Republic of Serbia. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, 53 (37/2017), pp. 117-127 [In English].
2. Bobera, N., Slavic, A., Miletic, S., Simonovic, Z. & Aleksic, M. (2019). A Survey on Relationship between Leadership Styles and Leadership Outcomes in the Banking Sector in Serbia. *Acta Polytechnica Hungarica*, 16 (7), pp. 167-184 [In English].
3. Burns, J. (2003). *Transforming Leadership: A New Pursuit of Happiness*. Grove Pres, New York, pages 16, 231 [In English].
4. Casimir, G. & Waldman, D.A. (2007). A Cross Cultural Comparison of the Importance of Leadership Traits for Effective Low-level and High-level Leaders. *International Journal of Cross Cultural Management*, 7(1), pp. 47-60 [In English]. doi:10.1177/1470595807075171
5. Drzewiecka, M. & Roczniowska, M. (2018). The relationship between perceived leadership styles and organizational constraints: An empirical study in Goleman's typology. *European Review of Applied Psychology*, 68, (4-5), pp. 161-169 [In English]. https://doi.org/10.1016/j.erap.2018.08.002
6. Goleman, Daniel; Boyatzis, Richard; McKee, Annie (2006). *Emotional intelligence in leadership*, Adizes, Novi Sad, page 83 [In English].
7. Gonos, J. & Gallo, P. (2013). Model for leadership style evaluation. *Management*, 18(2), pp. 157-168 [In English].

References

1. Bobera D., Jelaca M. S., Bjekic R. Analysis of leadership styles in medium and large companies on the territory of the Republic of Serbia. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*. 2017. Vol. 53. № 37. P. 117-127.
2. Bobera N., Slavic A., Miletic S., Simonovic Z., Aleksic M. A Survey on Relationship between Leadership Styles and Leadership Outcomes in the Banking Sector in Serbia. *Acta Polytechnica Hungarica*. 2019. Vol. 16. № 7. P. 167-184.
3. Burns J. *Transforming Leadership: A New Pursuit of Happiness*. Grove Pres, New York, 2003. P. 16, 231.
4. Casimir, G., & Waldman, D. A. A Cross Cultural Comparison of the Importance of Leadership Traits for Effective Low-level and High-level Leaders. *International Journal of Cross Cultural Management*. 2007. № 7(1). P. 47-60. https://doi.org/10.1177/1470595807075171
5. Drzewiecka M., Roczniowska M. The relationship between perceived leadership styles and organizational constraints: An empirical study in Goleman's typology. *European Review of Applied Psychology*. 2018. Vol. 68. Issues 4-5. P. 161-169. https://doi.org/10.1016/j.erap.2018.08.002
6. Goleman Daniel, Boyatzis Richard, McKee Annie. *Emotional intelligence in leadership*, Adizes, Novi Sad. 2006. P. 83.
7. Gonos J., Gallo P. Model for leadership style evaluation. *Management*. 2013. № 18(2). P. 157-168.
8. Howard Ann, Wellins Richard S. *Global leadership forecast*, DDI Center for Applied Behavioral Research, USA. 2008-2009. P. 7. URL : http://www.ddiworld.com.2011
9. Schermerhorn J., Hunt J., R. Osborn. *Organizational Behavior*. J. Wiley, Knowledge for generations SAD, 2007.

8. Howard, Ann; Wellins, Richard S. (2008-2009). Global leadership forecast, DDI Center for Applied Behavioral Research, USA, pp. 7. Retrieved from: <http://www.ddiworld.com.2011> [In English].
9. Schermerhorn J., Hunt J. & R. Osborn. (2007). Organizational Behavior. J. Wiley, Knowledge for generations SAD [In English].
10. Josanov-Vrgovic, I., Pavlovic, N. (2014). Relationship between tej school principal leadership style and teachers' job satisfaction in Serbia. *Montenegrin Journal of Economics*, 10 (1), pp. 43-57 [In English].
11. Karácsony, P. & Czibula, A. (2020). Relationships between leadership style and organiyational performance in the case of Hungarian small and medium-sized enterprises. *Polish Journal of management studies*, 22 (2) [In English]. DOI: 10.17512/pjms.2020.22.2.14
12. Kottler, J.P. (1992). What Do Leaders Really Do. y Gabarro, J.J. *Managing People and Organization*, Harvard Business School Publications, Boston, page 103.; and Iles, P. and Prece, D. (2006). Developing Leaders, or Developing Leadership? The academy of Chief Executives Programes in the North East of England. *Leadership*, 2, page 319 [In English].
13. Northouse, P. (2008). Liderstvo: Teorija i praksa. Beograd: Data Status [In English].
14. Rost, J.C. (2008). Leadership for the Twenty-First Century, op. cit. page 149; and Nahavandi, A. *The Art and Science of Leadership* Prentice Hall, Upper Sadlle River, page10 [In English].
15. Rost, J.C. *Leadership for the Twenty-First Centuri*, op.cit, page 17 [In English].
16. Simic, J., Kezic T., Ristic, MR (2017). The Influence of Motivation on the Quality of the Leader - Employee Relationship. *European Journal of Social Sciences Education and Research*, 4 (2), pp. 66-71 [In English].
17. Stojanovic-Aleksic, V. & Živkovic, S. (2015) Sources of leadership capabilities: Research from Republic of Serbia, Improving the efficiency and competitiveness of enterprises and national economies - Thematic collection of papers of international significance. B. Krstic, Z. Paszek (Ed.). Faculty of Economics, University of Niš, Serbia, pp. 43-61[In English].
18. Stojanovic-Aleksic, V., Stamenkovic, M., Milanovic, M. (2016). The Analysis of leadership styles in Serbian organiyations: Gender influence, Teme, XL,4, pp. 1383-1397 [In English]. DOI: 10.22190/TEME1604383S
19. Stogdill, R. (1948). Personal factors associjated with leadership: A survey of literature. *The Jurnal of Psychology*, 25, pp. 35-71 [In English].
20. Salovey and Mayer (1990). Buontempo, G: Emotional intelligence and decision making: The impact on judgment blases. Columbia University, 2005. page 87 [In English].
10. Josanov-Vrgovic I., Pavlovic N. Relationship between tej school principal leadership style and teachers' job satisfaction in Serbia. *Montenegrin Journal of Economics*. 2014. Vol.10. № 1. P. 43-57.
11. Karácsony P., Czibula A. Relationships between leadership style and organiyational performance in the case of Hungarian small and medium-sized enterprises. *Polish Journal of management studies*. 2020. Vol. 22. № 2. <https://doi.org/10.17512/pjms.2020.22.2.14>
12. Kottler J. P. "Whar Do Leaders Really Do."y Gabarro, J.J. *Managing People and Organization*, Harvard Business School Publications, Boston,1992.,page 103.; and Iles, P. and Prece, D. "Developing Leaders, or Developing Leadership? The academy of Chief Executives Programes in the North East of England" *Leadership*,2, 2006. P. 319.
13. Northouse P. Liderstvo: Teorija i praksa. Beograd:Data Status, 2008.
14. Rost J. C. Leadership for the Twenty-First Century, op. cit. page 149,; and Nahavandi, A. *The Art and Science of Leadership*. Prentice Hall, Upper Sadlle River, 2008. P. 10.
15. Rost J. C. Leadership for the Twenty-First Centuri, op.cit. P. 17.
16. Simic J., Kezic T., Ristic M. R. The Influence of Motivation on the Quality of the Leader - Employee Relationship. *European Journal of Social Sciences Education and Research*. 2017. Vol. 4, Issue 2. P. 66-71.
17. Stojanovic-Aleksic V., Živkovic S. Sources of leadership capabilities: Research from Republic of Serbia, Improving the efficiency and competitiveness of enterprises and national economies - Thematic collection of papers of international significance, Edited by B. Krstic and Z. Paszek, Faculty of Economics, University of Niš, Serbia, 2015. P. 43-61.
18. Stojanovic-Aleksic V., Stamenkovic M., Milanovic M. The Analysis of leadership styles in Serbian organiyations: Gender influence, Teme, XL. 2016. Vol. 4. P. 1383-1397. <https://doi.org/10.22190/TEME1604383S>
19. Stogdill R. Personal factors associjated with leadership: A survey of literature. *The Jurnal of Psychology*. 1948. Vol. 25. P. 35-71.
20. Salovey and Mayer. (1990) Buontempo, G: Emotional intelligence and decision making. *The impact on judgment blases*, Columbia University. 2005. P. 87.

Радовановіч Владімір, Давідовіч Гордана Рендуліч. Лідерство в ролі мотиваторів та стимуляторів продуктивності співробітників

Мета статті – висвітлити нову парадигму бізнесу в абсолютно інших умовах, що базується насамперед на знаннях, креативності та постмодерному лідерстві. Радикальні зміни, в яких існують й розвиваються сучасна економіка та її суб'єкти, потребують нових способів лідерства. Тому нова парадигма визначає і критично оцінює лідерство як взаємодію між лідерами та послідовниками з наміром його змінити, базуючись більше на емоційних та етичних припущеннях, ніж на примусовому активному впливові. Метою аналізу є визначення професіоналізму ставлення лідерів до співробітників та прогноз подальшого розвитку цих відносин, враховуючи, що ці відносини напряму впливають на мотивацію співробітників у досягненні їхніх результатів.

Методика дослідження. У процесі дослідження застосовано загальноприйняті наукові підходи і методи, зокрема емпіричний. Проаналізовано різні теоретичні й практичні підходи до феномену лідерства в результаті змін, в яких здійснюється теперішній бізнес у Сербії, та зворотна роль цього явища. Відповідні дані про працівників було зібрано за допомогою анкетного методу. У дослідженні на основі літературних джерел у сфері лідерства та досвіду авторів розроблено анкету із 40 запитань, що являє собою не стандартизовану модель анкети, а особисту проєкцію.

Результати дослідження. У результаті дослідження були підтверджені висунуті гіпотези про те, що діяльність організації залежить від стилю керівництва і характеристик співробітників, а також, що лідерство – це не тільки управління, а й психологічна проблема.

Елементи наукової новизни. Лідерство в майбутньому встановлює неписане правило, відповідно до якого деякі речі вже ніколи не будуть як раніше, а також з'являться нові форми, які поліпшують існуючі знання, системи, в яких ми працюємо, та загальне бізнес-середовище. Нові лідери будуть покладатися на комплексні знання та інновації, запропоновані працівниками. Майбутніми лідерами стануть ті, хто із своїх співробітників формуватиме підприємців та створюватиме атмосферу прямих інновацій. Сербським компаніям потрібно набагато більше інвестувати в майбутній розвиток лідерів та менеджерів. Дослідження висвітлює роль і важливість лідерства як прямого відображення змін у поведінці працівників, їхньої мотивації та підвищення продуктивності.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути використані в усіх сферах бізнесу та економіки. Маючи на увазі умовний підхід, а отримані результати - як основа для створення максимально ефективного стилю керівництва. Табл.: 6. Бібліогр.: 20.

Ключові слова: лідерство; стиль лідера; мотивація; продуктивність; успіх у бізнесі.

Радовановіч Владімір – доцент факультету технічних наук, Університет Крагуєваца (Jovana Cvijića bb, 34000, Крагуєвац, Сербія)

E-mail: vladimir.radovanovic@ftn.kg.ac.rs

Давідовіч Гордана Рендуліч – магістр, асистент викладача факультету технічних наук, Університет Крагуєваца (Jovana Cvijića bb, 34000, Крагуєвац, Сербія)

E-mail: gordana.rendulic@ftn.kg.ac.rs

Радованович Владимир, Давидович Гордана Рендулич. Лидерство в роли мотиваторов и стимуляторов продуктивности сотрудников

Цель статьи – осветить новую парадигму бизнеса в совершенно других условиях, которая основывается прежде всего на знаниях, креативности и постмодерном лидерстве. Радикальные изменения, в которых существуют и развиваются современная экономика и ее субъекты, требуют новых способов лидерства. Поэтому новая парадигма определяет и критически оценивает лидерство как взаимодействие между лидерами и последователями с намерением его изменить, основываясь больше на эмоциональных и этических предположениях, чем на принудительном активном воздействии. Целью анализа является определение профессионализма отношений лидеров к сотрудникам и прогноз дальнейшего развития этих отношений, учитывая, что эти отношения напрямую влияют на мотивацию сотрудников в достижении их результатов.

Методика исследования. В процессе исследования применены общепринятые научные подходы и методы, в частности эмпирический. Проанализированы разные теоретические и практические подходы к феномену лидерства в результате изменений, в которых осуществляется нынешний бизнес в Сербии, и обратная роль этого явления. Соответствующие данные о работниках были собраны с помощью анкетного метода. В исследовании на основе литературных источников в области лидерства и опыта авторов разработана анкета из 40 вопросов, представляющая собой не стандартизированную модель анкеты, а личную проекцию.

Результаты исследования. В результате исследования были подтверждены выдвинутые гипотезы о том, что деятельность организаций зависит от стиля руководства и характеристик сотрудников, а также, что лидерство - это не только управление, но и психологическая проблема.

Элементы научной новизны. Лидерство в будущем устанавливает неписаное правило, согласно которому некоторые вещи уже никогда не будут как раньше, а также появятся новые формы, которые улучшат существующие знания, системы, в которых мы работаем, и общую бизнес-среду. Новые лидеры будут полагаться на комплексные знания и инновации, предложенные работниками. Будущими лидерами станут те, кто из своих сотрудников будет формировать предпринимателей и создавать атмосферу прямых инноваций. Сербским компаниям требуется гораздо больше инвестировать в будущее развитие лидеров и менеджеров. Исследование освещает роль и важность лидерства как прямого отражения изменений в поведении работников, их мотивации и повышении производительности.

Практическая значимость. Результаты исследования могут быть использованы во всех сферах бизнеса и экономики. Имея в виду условный подход, полученные результаты могут быть использованы в качестве основы для создания максимально эффективного стиля руководства. Табл.: 6. Библиогр.: 20.

Ключевые слова: лидерство; стиль лидера; мотивация; производительность; успех в бизнесе.

Радованович Владимир – доцент факультета технических наук, Университет Крагуеваца (Jovana Cvijića bb, 34000, Крагуевац, Сербия)

E-mail: vladimir.radovanovic@ftn.kg.ac.rs

Давидович Гордана Рендулич – магистр, ассистент преподавателя факультета технических наук, Университет Крагуеваца (Jovana Cvijića bb, 34000, Крагуевац, Сербия)

E-mail: gordana.rendulic@ftn.kg.ac.rs

The article has been received 22.04.2021

Revision 30.04.2021

Бібліографічний опис для цитування:

Radovanovic Vladimir, Davidović Gordana Rendulić. Leadership in the role of motivators and creators of employees performance. *Економіка АПК*. 2021. № 5. С. 64 — 76. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105064>

Radovanovic, Vladimir & Davidović, Gordana Rendulić (2021). Leadership in the role of motivators and creators of employees performance. *Ekonomika APK*, 5, pp. 64 — 76 [In English]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105064>

* * *

UDC 316.46:316.628+316.4.066:338.312

JEL Classification: F1

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105077>

**VALIYEVA Sabina Izzet gizi, PhD in economics,
competitor for doctor`s degree**

Non-oil export challenges of oil countries in case of Azerbaijan

The purpose of the article is to analyze the trade sector of Azerbaijan for the last decades and to determine the competitive advantages of the agricultural sector.

Research methods. Due to analysis current situation, Reveal Competitive Advantage, Herfindahl-Hirschman market concentration index and descriptive statistical analysis are used in this paper.

Research results. The Agricultural sector can be one of the main drivers of economic development in natural resource-rich countries. On the other hand, due to crowding out effect of oil sector, agricultural sector lags behind of its potential. At the same time, trade dependency on oil related sectors and diversification of export products and destinations are very significant for the future economic perspectives of resource-rich countries.

Scientific novelty. Our analysis show that Azerbaijan's dependency on natural resources affected significantly on export diversification and country need to diversify its exported product and export destinations to ensure trade security. Furthermore, analysis reveals that agricultural products have tremendous potential to be globally competitive in compare to other produced goods in the country.

Practical significance. Current and forward-looking research on export trends, RCA issues and export diversification will help government agencies and government agencies to monitor and develop current strategies to overcome the negative effects of resource dependence in Azerbaijan. Tabl.: 6. Figs.: 4. Refs.: 33.

Keywords: Azerbaijan; oil dependency; agricultural sector; export diversification; non-oil export.

Valiyeva Sabina Izzet gizi – PhD in economics, competitor for doctor`s degree, Center of Agricultural Research within Ministry of Agriculture of Azerbaijan (92, Nizami St., Baku, The Republic of Azerbaijan, AZ1016)
E-mail: sabina.valiyeva@mail.ru

Scientific problem. Thanks to the political stability, favorable geographical location, and the “Contract of Century” signed in 1994, the country stepped into a new phase of development and managed to maintain economic relations with many regional and neighbour countries. On the other hand, Azerbaijan significantly improved its economic conditions with mega institutional reforms. Following political stability achieved in the mid-1990s, the country managed to secure oil and non-oil sector development, through sustainable economic reforms and policies aimed to diversify the national economy and boost export potential. Over the past two decades, Azerbaijan made progress in eliminating poverty, secured human capital development, achieved a dynamism in socio-economic prosperity, and increased the gross domestic product by more than 10 times (WB, 2020). However, since 2015, Azerbaijan has encountered new chal-

lenges coming from high volatility of crude oil prices (triple fall of prices) all over the world. As a response to these challenges, the government of Azerbaijan defined new objectives for strategic reforms. For this purpose, On December 6, 2016, the President of Azerbaijan approved the Strategic Road Maps, documents that set development objectives and systematic actions covering areas such as finance, agriculture, tourism, transport, logistics, communications, etc. Reforms in these 4-5 years (2016-2020) improved overall condition of Azerbaijani economy. However, exports of both total and non-oil have still not recovered to pre-2015 levels. Albeit, there is an upward trend in non-oil export and reached to 1.83 billion USD in 2020, it is less than the analogical indicators of 2012, which according to statistics of the Central Bank of Azerbaijan was 1,93 billion USD (CBAR, 2012). At the same time, average and total non-oil exports of 2015-2019 period (accordingly, 1.49 billion USD, 7,45 billion USD) is 11 percent

© Valiyeva Sabina Izzet gizi, 2021

lower than 2010-4 years analogic indicators (accordingly, 1.67 billion USD, 8,36 billion USD).

In the last 4 or 5 years, import substitution and export diversification and adjacement policy mentioned in state programs and strategic road maps. Especially, in Strategic Roadmap for National Economy Perspective of the Republic of Azerbaijan "the transition to fully floating exchange regime should be implemented and, in this respect, the key strategic target of supporting the import substitution policy may be selected as a priority in the short and medium-term" mentioned clearly. Furthermore, in "Strategic Vision and Roadmap for Azerbaijan Agriculture" special priority was dedicated to promoting and supporting agricultural and industrial exports in the country. This priority consists of 6 main activities, which would be implemented by agricultural, and economy ministries:

- Provide support for geographical expansion of the export markets, and maintaining a stronger presence in the traditional export markets;
- Promote "Made in Azerbaijan" branding;
- Keep farmers informed about potential export markets;
- Identify potential exporter-farmer;
- Improve the certification system, and ensure compliance with international standards;
- Provide support for obtaining export documents (SSRA, 2016).

Mineral (mainly oil) exports took a share of 61.8% in total exports in the period of 1994-1999, but since the oil boom started with Baku Tbilisi Ceyhan in 2008, mining exports have gained a share of about 87% in 2020 (SSCRA, 2020a). Needless to say that, increased oil extraction and exports boosted gross domestic product (GDP), GDP per capita, and government spending. Notwithstanding of some improvements in non-oil export indicators, Azerbaijan has faced with greater challenges in 2020 than 2015. To reach the goals of diversified economic growth and enhanced export potential of the country regain actuality with the negative impact of COVID-19 and world oil prices reduction. Because of the unstable nature of the international commodity markets, oil exporter and small countries like Azerbaijan started to face new economic challenges (Khalilov et al. 2020).

At the same time, to reveal the export potential of Azerbaijani economy, analyzing relations between economic growth and oil resources have a great significance. Being a resource-rich country impacted Azerbaijani economy, trade sector and economic growth through several ways.

At present conditions, Azerbaijani government try to ensure food security of the country, and competitiveness in the economy included agricultural sector is given priority (Food Security SP, 2019). Article seek to deal several questions. Firstly, how Azerbaijani trade sector improved in the last decades? Does Concentration threat trade stability of the country by calculating Herfindahl-Hirschman Market concentration index (HHMCI)? Does Azerbaijani agricultural sector hold competitive advantage by calculating Reveal Competitive Advantage (RCA) ratios for the post-oil price crisis.

To fulfil the paper's aim and intentions, this research contains four main sections. The next section is the literature review which gives conceptual information about the Azerbaijani economy within the development of non-oil sectors and argues about the realities of agriculture and agrarian sectors on the background of resource curse theory and export diversification approaches. Data and applied methodologies illustrated in the second section. While in the third section results are presented, conclusions are given in the last section.

Analysis of recent research and publications. Various scientists and international brain centers examined and revealed that resource-rich countries, generally, have lower long-run growth trends than the other ones, which have a more diversified export structure. For the resource-led economies, economists consider dependence on natural resources as a possible reason of poor long-run economic growth and trade relations the so-called resource curse (Sachs and Warner, 2001). Worse economic trends of resource-rich countries comparing to counterpart countries with fewer natural resources have given rise to a concept of the Resource curse. It is not surprising that since pioneering theoretical work into the so-called Dutch Disease had concluded that resource booms crowded out tradeable non-resource sectors through increased input prices and currency appreciation (Corden and Neary, 1982). Generally,

a low level of economic diversification critically can be harmful, as the concentration of economic activities around natural resources makes resource-rich countries vulnerable to economic shocks related to volatile commodity prices and resource stock depletion (Devlin and Titman 2004; Venables 2016). The main concern pops up about Azerbaijan's economic structure, as oil-rich countries do not tend to develop their agricultural sectors during periods of high dependency on oil revenue (Czech 2018a). As mineral discoveries are being found, increased extraction, production, and exports bring in a high amount of foreign currency, and the associated negative externalities create Dutch disease effects (Czech 2018b). On the other side, in empirical terms, the failure to distinguish between resource and non-resource sectors could also lead to a spurious conclusion since the negative association between resources and GDP could reflect underperformance of the resource sector itself. Structure of the Azerbaijani economy and development strategies for the country was formulated mainly based on natural resource factors. Due to this consistency, advancement in the non-oil economy and export potential was taken into account one of the main priorities of the Azerbaijani government since gaining independence from the USSR.

Observations and analysis show many resource-dependent developing countries carry out short-sighted, economic policies which mainly focus on extracting resources and capturing rents. Some analysis proved that the hydrocarbons have quite similar effects on economies of resource-rich countries even if there is a big difference in the institutions quality (Dina Akyzbekova). However, there are some countries with their own successful policies that proved the possibilities of elimination negative effects of this phenomenon. For instance, Norway can be considered as one of the few countries in the world, which managed to turn natural resources from "curse" into the "blessing". Hence, Norway proves that it is possible to increase the country's wealth and benefit each member of the society by natural resources extraction, while Azerbaijan should pursue its economic diversification policies to reach these goals. Of course, Azerbaijan and Norway have significant discrepancies in economic and social development performances. For example, in development-related indexes Norway is ranked

as one of the top countries, while Azerbaijan is often placed in the middle-ranking. For instance, Norwegian GDP per capita is one of the highest in the world, and it is more sixteen times than the Azerbaijani analogical indicator (Statista, SSCRA, 2020).

It should be noted that international organisations, such as World Bank, USAID and UNDP conducted various research and projects on competitiveness of agriculture of Azerbaijan. It is not coincidence that after independence, the first research on international competitiveness of different crops varies was implemented by the World Bank in 2002 and due to the results of the research, there were not many products which could be internationally competitive (ADPSA, 2003). Furthermore, recently evaluation of economic efficiency of production of agricultural products in Azerbaijan based on DRC, NPC and EPC ratios were researched Huseyn (Huseyn 2018) and by Agricultural Economics Research Center (AERC, 2019).

According to statistics of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, despite occupying a small share of overall economic output (6 percent), agriculture provides the biggest share (36 percent) of employment in country (SSCRA, 2020b). Despite the agrarian sector is considered as one of the key areas for Azerbaijan to participate in the global value chains, Morgan et al. 2019 evaluated the agrarian export potential of Azerbaijan as very low because of the minimal role of Small and Medium-Sized Enterprises in processing industries and small farm sizes (Morgan et al. 2019). It was difficult to restructure agrarian sectors in Azerbaijan due to the low opportunities to utilize modern inputs and the lack of educated farmers (Lamers et al. 2000). Compared to the other Post-Soviet states like Russia and Belarus, agricultural productivity is low (Cornell, 2014). On the other side, Shalbuzov et al. found that Azerbaijan's agricultural exports hold a competitive advantage in the Russian and European markets (Shalbuzov et al. 2020).

In 2013, computation of Balassa RCA indices for Azerbaijan by local researchers showed that some products of agriculture (tobacco, apple, nuts, tea, vegetables, oilseeds, raw cotton, and pharmaceutical plants growing) and processing (fruit juices, cigarettes, manufactured tobacco, animal skins, cotton linters, carded and combed cotton, cotton-

seed oil, safflower oil), oil industry (kerosene and medium oils, motor spirit and light oils, gas oils, fuel oils), chemical and petrochemical industry (ethylene, polyacetals and polyethers, polyethylene and plastics) have a very big potential. Government policy must support the development of these sectors which are competitive in world markets and will be key sectors for the creation of new jobs (Lal K. Almas, Nazim Uzbey Hajiyeu, 2014). There are a lot of agricultural products which have opportunities to boost export potential. According to International Trade Center, the products with greatest export potential from Azerbaijan to the world are tomatoes, fresh, fruits nes, fresh, and polyethylene, specific gravity <0,94, in primary forms. Tomatoes, fresh shows the largest absolute difference between potential and actual exports in value terms, leaving room to realize additional exports worth 122.8 million USD (ITC Export Potential Map).

Additionally, it should be taken into account that, there are new trends, and difficulties in agriculture and agrarian sectors that have occurred together with the macroeconomic and technological advancements. For instance, ecologically clean took on new momentum which is a new path to entering the global value chains and green growth will be one of the main priorities of country future economic perspectives (National Priorities, 2021).

The purpose of the article is to analyze the trade sector of Azerbaijan for the last decades and to determine the competitive advantages of the agricultural sector.

Research methodology. Non-oil export value of Azerbaijan and world in USD, export value of the chosen agricultural products have been utilized in this paper. To reveal competitive advantage and analyze export concentration, RCA and HHMCI indexes have been included in the analysis.

Reveal comparative analysis (RCA) is calculated based on the actual export performance of country and shows which products the country has a comparative advantage. The RCA is the ratio of the export potential of a particular product to the sum of the country's exports of the same product to the world. Thus, the discovery of which products the country has a comparative advantage also assist to reveal in which markets these products dominate later. While the metric can be used

to provide a general indication and first approximation of a country's competitive export strengths, it should be noted that applied national measures which affect competitiveness such as tariffs, non-tariff measures, subsidies and others are not taken into account in the RCA metric.

The RCA takes a number between 0 and infinity, and RCA more than 1 indicates that the production of specific good in country has a clear comparative advantage globally and has been calculated as described below:

$$\text{Mathematical Definition: } RCAAZj = \frac{\left(\frac{XAZj}{XAZw}\right)}{\left(\frac{XWj}{XW}\right)}$$

where: XAZj is the export of product j from Azerbaijan to the world; XAZw is the non-oil export of Azerbaijan; XWj is global export of product j; XW is global non-oil export.

Thus, based on the International Trade Center trade map and UN trade statistics RCA of specific products have been calculated.

Additionally, we used the Herfindahl-Hirschman Market concentration index (HHMCI) to measure of the dispersion of trade value across an export partners. HHMCI is a measure of the dispersion of trade value across an exporter's partners. A county with a preponderance of trade value concentrated in very few markets will has an index value close to 1. Similarly, a country with a perfectly diversified trade portfolio have an index close to zero. Thus, it is an indicator of the exporter's dependency on its trading partners and the danger it could face should its partners increase trade barriers. Measured over time, a fall in the index may be an indication of diversification in the exporter's trading partnerships.

$$\text{Mathematical Definition: } HHMCI = \frac{\sum_{j=1}^{n_i} \left(\frac{x_{ij}}{X_i}\right)^2 - \frac{1}{n_i}}{1 - \frac{1}{n_i}}$$

where: X is the total value of exports from reporter i, x is the value of exports from country i to destination market j, and n is the number of partner markets to which country i exports.

Furthermore, descriptive statistics of Azerbaijani export are presented in this article. Export trends of the country (general and non-oil), share of non-oil export in total, groups of exported products (share in total), main export orientations and dynamics of the last years (mainly from 2015) analysed and reported in article. Export indicators were calculated based on product or goods export

and service export except from calculations. RCA, HHMI indexes calculations and other descriptive trade statistics come from mainly International Trade Center/Trade Map, State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan And the Central Bank of Azerbaijan. There are some minor discrepancies in statistical indicators due to sources and statistics update policies.

- **Research results.**
- **Overall export trends**

Despite the absolute value of non-oil exports increasing, the share of non-oil exports of Azerbaijan has fluctuated in recent years. One

of possible reasons of increasing absolute indicators of non-oil export was the devaluation of 2015. On the other hand, due to COVID-19 pandemics and sharp dropping of oil prices, the total export of country reduced dramatically in 2020. Comparing total export indicators of the country in 2019 and 2020, reveal that there were approximately 30 percent sharp decrease in total export in 2020 (ITC, SSCRA, 2020). Also, As a result of the coronavirus pandemic, Azerbaijan's non-oil exports decreased by 5.3 percent in 2020 compared to 2019, but surprisingly agricultural exports remained stable (Huseyn et al. 2021) (Figure 1).

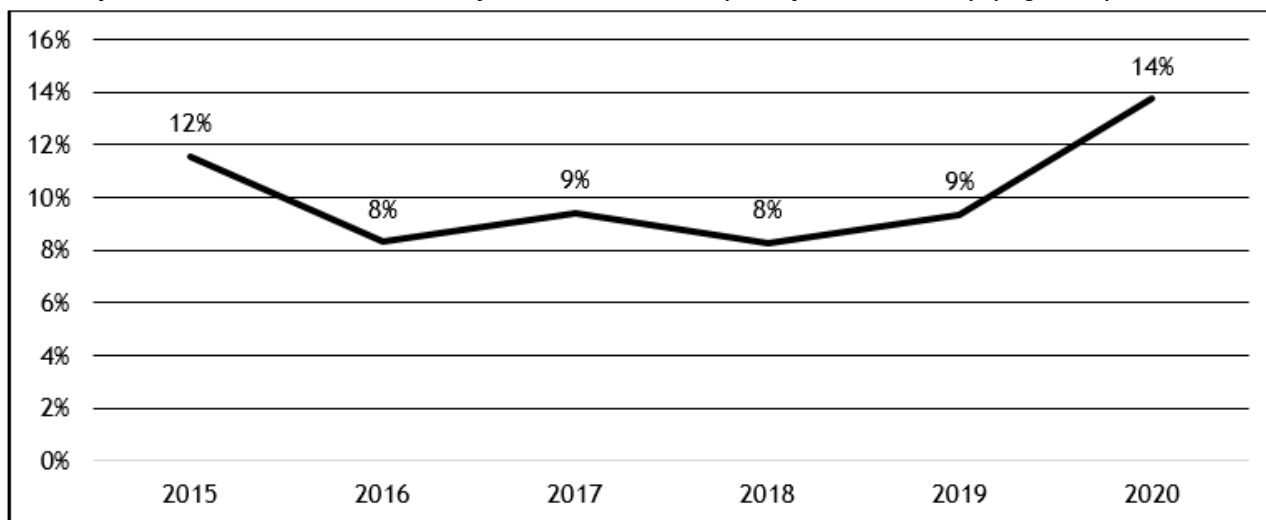

Figure 1. Share of non-oil export in total export of Azerbaijan, 2015-2020

Source: Calculations conducted based on statistics of International Trade Center/Trade Map and State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.

The analysis revealed that the agricultural sector was resilient during the crisis caused by the pandemic, and there was a slight increase in export of agricultural products (Huseyn et al. 2021). On the other hand, the revival of the national economy started from 2017 and negligible growth trends in non-oil export observed in this period. It can be clearly seen from Figure 2 total export of the country fell from 19.6 billion USD to 13.4 billion USD in 2020. This figure is less than the indicators of 2017-2019 and equal to about 2016's analogical statistics. On the other hand, a sharp reduction in total export was mainly due to the oil-gas export decrement. At the same time, non-oil export has been increased only by 1 percent in 2020, but the share in total export rose by about 5 percent thanks

to the reduction of oil prices (ITC, SSCRA, 2020) (Figure 2).

According to statistics the main export destinations of the products of the country was Italy, Turkey, Russia, Greece, Georgia and others in 2020 (SSCRA, 2020c). At the same time, statistic dynamics varies by year. For instance, Italy, Turkey, Israel, India, Germany, China, Russia, Spain, Czech and Georgia was the top ten export destinations in 2019. However, statistics show that concentration of export markets is very high, regardless of some differentiations in export market orientation. Statistical calculations reveal that the top share of 10 markets was about 83 percent, and 78 percent, accordingly, in 2019 and 2020 (Figure 3).

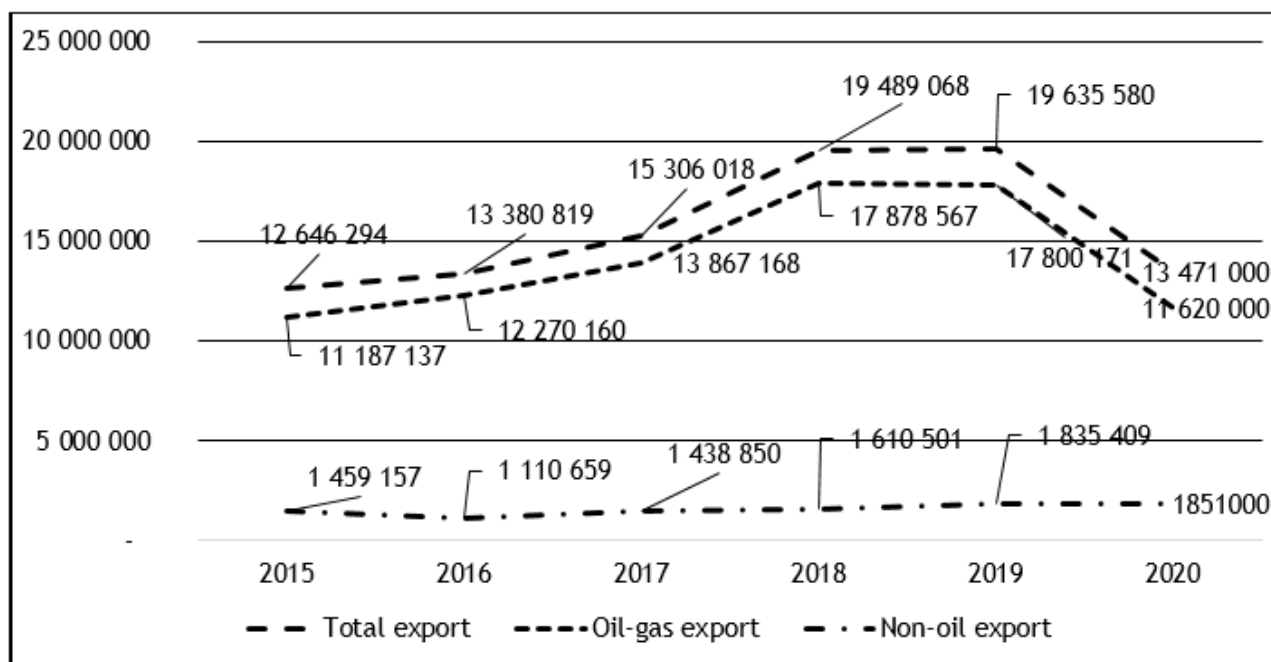

Figure 2. Export trends of Azerbaijan, 2015-2020 (USD)

Source: Calculations conducted based on statistics of International Trade Center/Trade Map and State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.

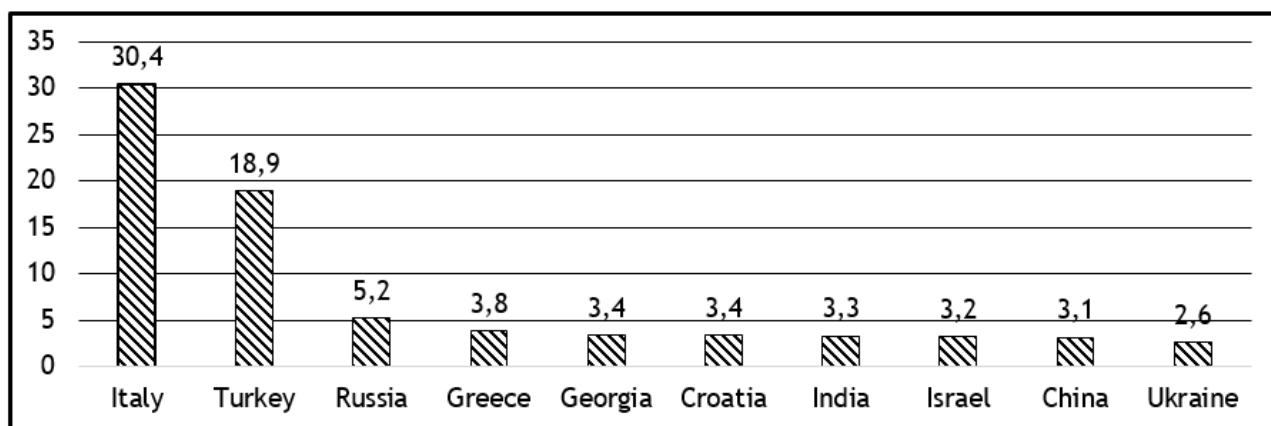

Figure 3. Top 10 export destinations of Azerbaijan, 2020 (share in total)

Source: CAERC, 2020a.

Trends on export destinations for the non-oil sector is similar to the total export destinations. 5 main destinations in non-oil export were as below in 2020 (CAERC, 2020a):

- 691 million USD to Russia,
- 377.8 million USD to Turkey,
- 224.8 million USD to Switzerland,

- 127.6 million USD to Georgia,
- 44.5 million USD to China.

On the other side, due to the calculations of World Bank experts average Herfindahl-Hirschman Market concentration index was 0.12 in the last decade in Azerbaijani export markets (WITS, 2018a) (Figure 4).

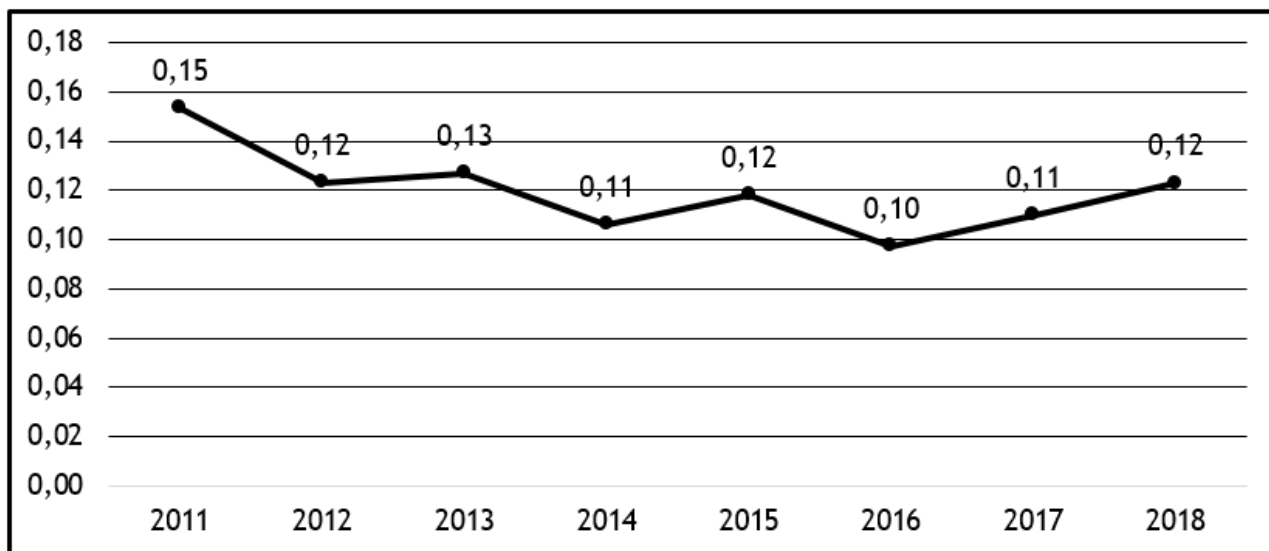

Figure 4. Herfindahl-Hirschman Market concentration index of Azerbaijan, 2011-2018

Source: World Integrated Trade Solution (WITS) database

Although, these calculations heed the lack of threat to stability of trade of the country, some shortages of index, general descriptive statistics on main export destination countries and world average point (HHMCI is 0,04), comparison with region countries show importance of creation new development opportunities in this direction. For instance, analysing the most recent statistics (2017) of the World Integrated Trade Solution (WITS) database, Azerbaijan is in 111th place amongst 155 countries in the world due to the number of export partners (114 export partners). At the same time, analysis of the same database

reveals that Azerbaijan shows poor performance according to the sorts of exported products. Thus, in 2017 Azerbaijan were in 103rd place for the number of exported products with the 1450 sort of products (WITS, 2018b).

Additionally, according to calculations based on statistics of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, it can be clearly observed that oil-gas related sectors were dominant and there was not any change in post-oil crisis period (2015-2020), albeit to several economic reforms (SSCRA, 2020c).

Table 1. Groups of exported products (share in total), 2015-2020

Product categories/Years	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Lives animals, animal products	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1
Vegetables products	2,6	2,9	3,4	3,0	3,2	4,5
Animals or vegetable fats and oils	1,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
Prepared food-stuffs; beverages, spirits and vinegar; tobacco	2,2	0,9	0,7	0,5	0,5	0,7
Mineral products	88,0	91,4	90,8	92,0	90,9	87,5
Products of the chemical	0,6	0,4	0,5	0,4	0,5	0,6
Plastic and articles thereof; rubber and articles thereof	0,9	0,7	0,7	0,6	0,9	1,2
Raw hides and skins, leather, furskins and articles thereof	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Textiles and textile articles	0,3	0,3	0,5	0,7	0,9	1,3
Pearls, precious or non- precious stones, precious metals and articles thereof	0,7	0,6	0,9	0,8	0,9	1,5
Base metals and articles of base metal	1,0	1,7	1,6	1,3	1,2	1,5
Machinery and mechanical appliances, electrical equipment, apparatus	0,5	0,3	0,3	0,3	0,4	0,5
Vehicles, associated transport equipment	0,0	0,5	0,1	0,0	0,1	0,0
Optical, photographic, cinematographic, checking, medical instruments and apparatus; clocks and watches; musical instruments	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1

Source: Calculations conducted based on statistics of State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.

It can be clearly seen from the Table 1 agricultural products are the main exported products to foreign countries except the mineral products. It is not coincidence that various local economists in different times also pointed to diversify the economic potential of economy especially through enhancement of the existing potential of the agrarian sector. For this reason, to boost agrarian sector of the country, oil revenues should be spent to develop agrarian sector strategies and the sector should be supported by the government through drastic economic measures.

Export value of the top product groups illustrated in below for 2015-2019 years. The

annual average export was 16.9 billion USD in 2015-2019 period. However, 14.6 billion part of this export was from the category of “mineral fuels, mineral oils and their distillation products; bituminous substances and similar products”. On the other side, export products of non-oil sector related mainly to the agricultural sector. Dominance of agricultural products in non-oil export heed to having a comparative advantage of this sector. In particular, the fact of agricultural products are at the top of the list of non-oil export is a clear example of how investments in this area may prove it (ITC, 2020) (Table 2).

Table 2. Value of the main exported products, 2015-2019

Product label	Exported value in 2015 (mill USD)	Exported value in 2016 (mill USD)	Exported value in 2017 (mill USD)	Exported value in 2018 (mill USD)	Exported value in 2019 (mill USD)
Mineral fuels, mineral oils and products of their distillation; bituminous substances; mineral ...	11187137	12270160	13867168	17878567	17800171
Edible fruit and nuts; peel of citrus fruit or melons	220248	243755	292654	325525	362573
Edible vegetables and certain roots and tubers	91680	129022	210090	233331	243243
Plastics and articles thereof	112452	98975	101120	118593	179402
Natural or cultured pearls, precious or semi-precious stones, precious metals, metals clad ...	380	432	127571	146670	174520
Cotton	19505	24232	51962	108346	158469
Aluminium and articles thereof	86148	98057	117674	112234	128049
Organic chemicals	59932	43070	67262	64589	66871
Machinery, mechanical appliances, nuclear reactors, boilers; parts thereof	36127	27336	36022	42999	43941
Iron and steel	18303	38990	37749	32902	39416
Electrical machinery and equipment and parts thereof; sound recorders and reproducers, television ...	23104	11755	14427	21596	33879
Salt; sulphur; earths and stone; plastering materials, lime and cement	9880	15153	25247	26200	31686
Copper and articles thereof	9890	19445	30698	40357	30069
Sugars and sugar confectionery	212207	62275	40244	25474	27956
Beverages, spirits and vinegar	25829	18731	21923	16249	23706
Other made-up textile articles; sets; worn clothing and worn textile articles; rags	10633	10769	20425	21981	22090
Ores, slag and ash	6430	15907	19579	19485	20811
Preparations of vegetables, fruit, nuts or other parts of plants	10857	11415	15471	17426	20374
Dairy produce; birds' eggs; natural honey; edible products of animal origin, not elsewhere ...	1579	2819	8191	8592	20291
Fertilisers	1860	2416	2189	522	19873

Source: International Trade Center / Trade Map.

Competitive advantage of agricultural products

Due to calculations, the highest RCA category in the non-oil sector is in the edible fruit, vegetables and products made from them. Furthermore, in 2016 RCA for cotton export was 5.4, in 2019 this number rise to 24.5, and in average for 4 years was 25.9. If we look at

the list of products with higher export potential, the exported products are mainly exported as primary and intermediate products. Thus, the selection and promotion of products that can be turned into final products would further increase the export potential of these products in the long run (Table 3).

Table 3. RCA index for agricultural products, 2016-2019

Code	Product name	RCA 2016	RCA 2017	RCA 2018	RCA 2019	RCA average (2016-2019)
07	Edible vegetables and certain roots and tubers	21,6	30,0	33,5	29,1	28,6
08	Edible fruit and nuts; peel of citrus fruit or melons	26,2	25,7	26,9	24,6	25,9
52	Cotton	5,4	9,5	18,5	24,5	14,5
17	Sugars and sugar confectionery	16,1	8,6	6,2	6,0	9,2
41	Raw hides and skins (other than furskins) and leather	6,8	6,0	5,7	5,1	5,9
50	Silk	none	2,7	1,4	4,2	2,7
20	Preparations of vegetables, fruit, nuts or other parts of plants	2,3	2,6	2,7	2,8	2,6
04	Dairy produce; birds' eggs; natural honey; edible products of animal origin, not elsewhere ...	none	none	none	2,0	2,0
15	Animal or vegetable fats and oils and their cleavage products; prepared edible fats; animal ...	2,3	1,8	1,8	1,8	1,9
22	Beverages, spirits and vinegar	2,1	2,0	1,3	1,6	1,8

Source: Calculations conducted based on International Trade Center/Trade Map statistics.

Due to average RCA for 2016-2019 years, the highest potential exported product categories was calculated as fruits, vegetables and cotton. Three of them have subproduct groups. Azerbaijan possesses higher RCA for

tomato, cucumber and gherkins, onions, garlic and other vegetables of this type. But exported products of these categories also exported as primary and intermediate products.

Table 4. RCA index for edible vegetable products, 2016-2019

Code	Product name	RCA 2016	RCA 2017	RCA 2018	RCA 2019	RCA average (2016-2019)
0702	Tomatoes, fresh or chilled	127	174	192	179	168
0701	Potatoes, fresh or chilled	46	62	70	46	56
0707	Cucumbers and gherkins, fresh or chilled	65	45	34	24	42
0703	Onions, shallots, garlic, leeks and other alliacious vegetables, fresh or chilled	2	25	16	11	14

Continued table 4

0706	Carrots, turnips, salad beetroot, salsify, celeriac, radishes and similar edible roots, fresh ...	5	3	7	5	5
0709	Other vegetables, fresh or chilled (excluding potatoes, tomatoes, alliaceous vegetables, edible ...	3	3	3	3	3
0708	Leguminous vegetables, shelled or unshelled, fresh or chilled	1	2	2	1	1
0704	Cabbages, cauliflowers, kohlrabi, kale and similar edible brassicas, fresh or chilled	0	1	1	2	1
0713	Dried leguminous vegetables, shelled, whether or not skinned or split	0	0	1	2	1
0705	Lettuce "Lactuca sativa" and chicory "Cichorium spp.", fresh or chilled	0	0	1	1	1
0711	Vegetables provisionally preserved, e.g. by sulphur dioxide gas, in brine, in sulphur water ...	0	0	0	0	0
0710	Vegetables, uncooked or cooked by steaming or boiling in water, frozen	0	0	0	0	0
0712	Dried vegetables, whole, cut, sliced, broken or in powder, but not further prepared	0	0	0	0	0
0714	Roots and tubers of manioc, arrowroot, salep, Jerusalem artichokes, sweet potatoes and similar ...	0	0	0	0	0

Source: Calculations conducted based on International Trade Center/Trade Map statistics.

Diversifying exports and providing access to different markets makes the country's exports safer. Without sufficient diversification, changes due to economic shocks in import countries can reduce the export potential sharply. On the other side, our economic calculations showed that Azerbaijan's non-oil export sector was not diversified properly. For example, due to some arising political issues with the Russian Federation, which is the main importer of Azerbaijani tomato, export values are less about 40 percent in 2021 january-february period in compare to the analogical period of 2020 (CAERC, 2020b). According to dynamic statistics of 3 main products in vegetable categories, RCA of tomato export is increasing from 2016. As noted, if the weight of the export destination is placed on a single market, the export potential becomes fully elastic in trade relations with that country. It should be noted that Russian Federation for vegetable exports is almost the sole export

market for Azerbaijani products. On the other side, these products are in a form of initial and intermediate goods, for this reason, notwithstanding having of high RCA, in different markets they do not have competitiveness. To eliminate this gap and reduce the dependency from one market, it is vitally significant exporting agricultural products as the final product.

"Edible fruits and nuts (cookies)" is another category of products which have export potential with a comparative advantage. In this category, which includes many products and listed in the table 4 below, Azerbaijan has a clear comparative advantage. Despite the fact that average RCA for the first two products are quite high, the market in which these exported is the Russian Federation only. As noted, there is a risk that products in the form of primary or intermediate products may lose their advantage in that market due to potential shocks in a single market.

Table 5. RCA index for edible fruits products, 2016-2019

Code	Product name	RCA 2016	RCA 2017	RCA 2018	RCA 2019	RCA average (2016-2019)
0810	Fresh strawberries, raspberries, blackberries, back, white or red currants, gooseberries and ...	72	73	82	63	72
0809	Apricots, cherries, peaches incl. nectarines, plums and sloes, fresh	62	68	87	71	72
0802	Other nuts, fresh or dried, whether or not shelled or peeled (excluding coconuts, Brazil nuts ...	69	65	53	54	60

0808	Apples, pears and quinces, fresh	31	33	40	38	35
0806	Grapes, fresh or dried	3	2	2	3	3
0813	Dried apricots, prunes, apples, peaches, pears, papaws "papayas", tamarinds and other edible ...	0	1	3	3	2
0807	Melons, incl. watermelons, and papaws (papayas), fresh	1	1	0	1	1
0805	Citrus fruit, fresh or dried	0	0	0	0	0
0811	Fruit and nuts, uncooked or cooked by steaming or boiling in water, frozen, whether or not ...	0	0	0	0	0
0804	Dates, figs, pineapples, avocados, guavas, mangoes and mangosteens, fresh or dried	0	0	0	0	0
0812	Fruit and nuts, provisionally preserved, e.g. by sulphur dioxide gas, in brine, in sulphur ...	0	0	0	0	0
0801	Coconuts, Brazil nuts and cashew nuts, fresh or dried, whether or not shelled or peeled	0	0	0	0	0

Source: Calculations conducted based on International Trade Center/Trade Map statistics.

However, the product coded 0802 is exported not only to the Russian market, but also to other European and CIS countries and in the table 5 below, it is clearly seen well-diversification of export market. Although the

Russian Federation is the main market for exports of this product, providing access to other markets can easily increase exports to these markets in the future (ITC, 2020) (Table 6).

Table 6. Export destinations of 0802 coded products, 2019

Importers	Exported value in 2019 (US Dollars, thousand)	Share in total export
World	125627	-
Russian Federation	58845	47%
Italy	33211	26%
Germany	20938	17%
Poland	2197	2%
Georgia	2116	2%
Lithuania	1617	1%
Belarus	1369	1%
France	1153	1%
Switzerland	903	1%
Ukraine	827	1%
Estonia	697	1%

Source: Calculations conducted based on International Trade Center/Trade Map statistics.

There are 3 products with export potential as intermediate products and final products in the category of "Alcoholic and non-alcoholic beverages". Notwithstanding of obvious comparative advantage of these products is not very high, it is possible to further increase the export potential each of them to bring country more advantages in the long term perspectives.

Conclusions. The analysis show dependency level of Azerbaijan's non-oil export on just three countries is 68 percent and it is a quite poor performance indicator for the export geography diversification. Furthermore, the

findings emphasize the classification of export products applied in international practice based on their technological level and complexity, almost all exported products from Azerbaijan are included in low and medium-low technological level classification groups. From this point of view, the selection and promotion of products that can be turned into final products would further increase the export potential of these products in the long-run.

Considering the general export dynamics of recent years (2015-2020), the Azerbaijani trade sector depends mainly on oil-gas sector

and these negative trends were not changed dramatically in recent years, notwithstanding of various reforms were conducted to boost non-oil export potential. At the same time, reduction of oil prices created opportunities (through reduction of crowding out effect) for the non-oil sector advancement and enhancement its share in non-oil sector, and economic policymakers should catch up these chances appropriately.

According to the calculations based on RCA, mainly agricultural products remain as having a high export potential in the non-oil sector of Azerbaijan. On the other side, our economic calculations showed that Azerbaijan's non-oil export sector was not diversified properly. The fact that the destination coun-

try for the categories of products with high export potential is mainly the Russian market creates a need to diversify export destinations of these products.

Generally, notwithstanding of calculations heed the lack of threat to stability of trade of the country related to export diversification, some shortages of HHMI, general descriptive statistics on main export destination countries and world average point show new trade strategies should be designed in this direction. Current and prospective studies regarded export trends, RCA and export diversification issues will guide government institutions and public entities to monitor and develop the current strategies, to tackle with the adverse effects of resource dependency in Azerbaijan.

References

1. ADPSA (2003): Azerbaijan Republic. The Agency for the Development of Private Sector in Agriculture, agricultural development and crediting project, agricultural policy framework document. Baku, February 2003 [In English].
2. AERC (2019): Report on assessment of economic efficiency of production of agricultural products in Azerbaijan. Retrieved from: <https://atm.gov.az/az/menu/34/elmi-tedqiqat-isleri/#report-3pdf/1> [In English].
3. CAERC (2020a). Center for Analysis of Economic Reforms and Communication of Republic of Azerbaijan. Export Review, January 2021. Retrieved from: http://iqtisadiislahat.org/store//media/documents/ixrac_icmali/2021/01_ExportReview-2021.pdf [In English].
4. CAERC (2020b). Center for Analysis of Economic Reforms and Communication of Republic of Azerbaijan. Export Review, March 2021. Retrieved from: http://iqtisadiislahat.org/store//media/documents/ixrac_icmali/2021/03_ExportReview-2021.pdf [In English].
5. CBAR (2012). Central Bank of Azerbaijan. Statistical bulletin, 2012. Retrieved from: <https://uploads.cbar.az/assets/78a26717a7871ae9b067c3d4d.pdf> [In English].
6. Corden and Neary (1982). Booming Sector and DeIndustrialisation in a Small Open Economy. IIASA Collaborative Paper September. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/52943901.pdf> [In English].
7. Cornell, S.E. (2014). Azerbaijan: Going It Alone. In Starr Frederick S. & Cornell Svante E. (Ed.). Putin's grand strategy: The Eurasian union and its discontents. Central Asia Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, pp. 145-155 [In English].
8. Czech, K. (2018). Agricultural performance of oil-dependent economies. *Roczniki Naukowe SERIA*, 6(20), pp. 35-40 [In English]. DOI: <http://dx.doi.org/10.5604/01.3001.0012.7729>
9. Czech, K. (2018). Dutch Disease in Oil-Exporting Countries: A Survey of Theory and Evidence. In Proceedings of the International Scientific Conference 'Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy, 2, pp. 252-256. [In English]. DOI: <http://dx.doi.org/10.22630/ESARE.2018.2.33>
10. Akyzbekova, Dina. Analyzing the Resource Curse theory: A comparative study of Kazakhstan and Norway. Retrieved from: <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=7760298&fileId=7760302> [In English].
11. Devlin & Titman (2004). Managing Oil Price Risk in Developing Countries. *The World Bank Research Observer*, 19 (1), March 2004, pp. 119-139. Retrieved from: <https://doi.org/10.1093/wbro/lkh015> [In English].

References

1. ADPSA, 2003: Azerbaijan Republic, The Agency for the Development of Private Sector in Agriculture, agricultural development and crediting project, agricultural policy framework document. Baku, February 2003, 486 p.
2. AERC, 2019: Report on assessment of economic efficiency of production of agricultural products in Azerbaijan, 2019. URL : <https://atm.gov.az/az/menu/34/elmi-tedqiqat-isleri/#report-3pdf/1>.
3. CAERC, 2020a. Center for Analysis of Economic Reforms and Communication of Republic of Azerbaijan. Export Review, January 2021. URL : http://iqtisadiislahat.org/store//media/documents/ixrac_icmali/2021/01_ExportReview-2021.pdf.
4. CAERC, 2020b. Center for Analysis of Economic Reforms and Communication of Republic of Azerbaijan. Export Review, March 2021. URL : http://iqtisadiislahat.org/store//media/documents/ixrac_icmali/2021/03_ExportReview-2021.pdf.
5. CBAR, 2012. Central Bank of Azerbaijan. Statistical bulletin, 2012. URL : <https://uploads.cbar.az/assets/78a26717a7871ae9b067c3d4d.pdf>.
6. Corden and Neary, 1982. Booming Sector and DeIndustrialisation in a Small Open Economy. IIASA Collaborative Paper September. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/52943901.pdf>.
7. Cornell S. E. Azerbaijan: Going It Alone. In Starr Frederick S., and Cornell Svante E. (eds.), Putin's grand strategy: The Eurasian union and its discontents. Central Asia Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, 2014. P. 145-155.
8. Czech K. Agricultural performance of oil-dependent economies. *Roczniki Naukowe SERIA*. 2018a. № 6(20). P. 35- 40. <http://dx.doi.org/10.5604/01.3001.0012.7729>
9. Czech K. Dutch Disease in Oil-Exporting Countries: A Survey of Theory and Evidence. In Proceedings of the International Scientific Conference 'Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy. 2018b. № 2. ISBN 978-83-7583-803-9, Warsaw, P. 252-256. <http://dx.doi.org/10.22630/ESARE.2018.2.33>.
10. Akyzbekova Dina. Analyzing the Resource Curse theory: A comparative study of Kazakhstan and Norway. URL : <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=7760298&fileId=7760302>.
11. Devlin and Titman 2004. Managing Oil Price Risk in Developing Countries, The World Bank Research Observer, Volume 19, Issue 1, March 2004, Pages 119-139. URL : <https://doi.org/10.1093/wbro/lkh015>.
12. Food Security SP, 2019. State program on ensuring food security in the Republic of Azerbaijan for 2019-2025. URL : http://afsa.gov.az/uploads/legislation/stateprogram/dovlet_pr_oqrani_pdf1587120238.pdf.

- Економіка АПК, 2021, № 5

30. WB (2020). World Bank: World Development Indicators. Retrieved from: <https://data.worldbank.org/country/azerbaijan?view=chart> [In English].

31. WITS (2018a). World Integrated Trade Solution (WITS) database. Retrieved from: <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/country/by-country/startyear/LTST/endyear/LTST/indicator/HH-MKT-CNCNTRTN-NDX#> [In English].

32. WITS (2018b). World Integrated Trade Solution (WITS) database. Retrieved from: <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/BY-COUNTRY/StartYear/2015/EndYear/2017/Indicator/NMBR-XPRT-PRTRN#> [In English].

33. Venables, Anthony J. (2016). Using Natural Resources for Development: Why Has It Proven So Difficult? *Journal of Economic Perspectives*, 30 (1), pp. 161-84. [In English]. DOI: 10.1257/jep.30.1.161.

31. WITS, 2018a. World Integrated Trade Solution (WITS) database. URL : <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/country/startyear/LTST/endyear/LTST/indicator/HH-MKT-CNCNTRTN-NDX#>.

32. WITS, 2018b. World Integrated Trade Solution (WITS) database. URL : <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/BY-COUNTRY/StartYear/2015/EndYear/2017/Indicator/NMBR-XPRT-PRTRN#>.

33. Venables, Anthony J. "Using Natural Resources for Development: Why Has It Proven So Difficult?" *Journal of Economic Perspectives*. 2016. Vol. 30 (1): 161-84. <https://doi.org/10.1257/jep.30.1.161>.

Валієва Сабіна Іззет гизи. Ненафтові експортні виклики нафтових країн на прикладі Азербайджану

Мета статті – проаналізувати торговий сектор Азербайджану за останні десятиріччя та визначити конкурентні переваги аграрного сектору.

Методика дослідження. Для аналізу поточної ситуації здійснено виявлення конкурентних переваг (Reveal Competitive Advantage), використано індекс концентрації ринку Херфіндала-Хіршмана та описовий статистичний аналіз.

Результати дослідження. Аграрний сектор може бути одним з основних рушіїв економічного розвитку в країнах, багатих на природні ресурси. З іншого боку, через ефект витіснення нафтового сектору аграрний сектор не використовує повністю свій потенціал. Водночас торговельна залежність від галузей, пов'язаних із нафтою, диверсифікація експортної продукції та напрямів експорту надто важливі для майбутніх економічних перспектив багатих на ресурси країн.

Елементи наукової новизни. Авторський аналіз засвідчив, що залежність Азербайджану від природних ресурсів суттєво вплинула на диверсифікацію експорту, тому країні необхідно диверсифікувати свою експортну продукцію та напрями експорту для забезпечення торгової безпеки. Крім того, за результатами аналізу сільськогосподарська продукція має великий потенціал, щоб бути конкурентоспроможною на світовому ринку порівняно з іншими товарами, які виробляються у країні.

Практична значущість. Поточні та перспективні дослідження, що стосуються експортних тенденцій, питань RCA та диверсифікації експорту, дадуть змогу урядовим установам і державним структурам контролювати й розробляти поточні стратегії для подолання негативних наслідків ресурсної залежності в Азербайджані. Табл.: 6. Рис.: 4. Бібліогр.: 33.

Ключові слова: Азербайджан; нафтова залежність; аграрний сектор; диверсифікація експорту; ненафтовий експорт.

Валієва Сабіна Іззет гизи – докторка філософії з економіки, докторантка, Центр аграрних досліджень при Міністерстві сільського господарства Азербайджану (AZ1016, Республіка Азербайджан, м. Баку, вул. Нізамі, 92)
E-mail: sabina.valiyeva@mail.ru

Валиева Сабина Иззет гызы. Ненефтяные экспортные вызовы нефтяных стран на примере Азербайджана

Цель статьи – проанализировать торговый сектор Азербайджана за последние десятилетия и определить конкурентные преимущества аграрного сектора.

Методика исследования. Для анализа текущей ситуации осуществлено выявление конкурентных преимуществ (Reveal Competitive Advantage), использован индекс концентрации рынка Херфиндала-Хиршмана и описательный статистический анализ.

Результаты исследования. Аграрный сектор может быть одним из основных двигателей экономического развития в странах, богатых природными ресурсами. С другой стороны, вследствие эффекта вытеснения нефтяного сектора аграрный сектор не использует полностью свой потенциал. В то же время торговая зависимость от отраслей, связанных с нефтью, диверсификация экспортной продукции и направлений экспорта очень важны для будущих экономических перспектив богатых ресурсами стран.

Элементы научной новизны. Авторский анализ показал, что зависимость Азербайджана от природных ресурсов существенно повлияла на диверсификацию экспорта, поэтому стране необходимо диверсифицировать свою экспортную продукцию и направления экспорта для обеспечения торговой безопасности. Кроме того, по результатам анализа сельскохозяйственная продукция имеет большой потенциал, чтобы быть конкурентоспособной на мировом рынке по сравнению с другими товарами, производимыми в стране.

Практическая значимость. Текущие и перспективные исследования, касающиеся экспортных тенденций, вопросов RCA и диверсификации экспорта, дадут возможность правительственным учреждениям и государственным структурам контролировать и разрабатывать текущие стратегии для преодоления негативных последствий ресурсной зависимости в Азербайджане. Табл.: 6. Илл.: 4. Библиогр.: 33.

Ключевые слова: Азербайджан; нефтяная зависимость; аграрный сектор; диверсификация экспорта; ненефтяной экспорт.

Валиева Сабина Иззет гызы – доктор философии по экономике, докторант, Центр аграрных исследований при Министерстве сельского хозяйства Азербайджана (AZ1016, Республика Азербайджан, г. Баку, ул. Низами, 92)
E-mail: sabina.valiyeva@mail.ru

The article has been received 14.04.2021

Revision 21.04.2021

Бібліографічний опис для цитування:

Valiyeva Sabina Izzet gizi. Non-oil export challenges of oil countries in case of Azerbaijan. *Економіка АПК*. 2021. № 5. С. 77 — 90. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105077>

Valiyeva, Sabina Izzet gizi (2021). Non-oil export challenges of oil countries in case of Azerbaijan. *Економіка АПК*, 5, pp. 77 — 90 [In English]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105077>

УДК 63:001.891.3

JEL Classification: O18

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105091>

І. О. ТОМАШУК, аспірант*

Теоретичні засади сільського розвитку

Мета статті – обґрунтувати категорію «сільський розвиток» як процес і результат та його можливості й обмеження на перетині розбіжності підходів до визначення такої різноманітності думок авторів; опрацювати шляхи, ресурсний потенціал і типологію видів сільського розвитку.

Методика дослідження. Використано абстрактно-логічний метод для обґрунтування масштабу сільського розвитку в контексті сільської території та сільської громади. Методи аналізу й синтезу – для окреслення типів, класифікаційних ознак та основних функцій сільських територій. Структурно-функціональний підхід – для агрегованого визначення основних елементів функціонування і розвитку сільських територій, формування дієвої територіальної громади, ресурсного потенціалу і видів діяльності у сфері сільської економіки та типології сільського розвитку.

Результати дослідження. Встановлено, що в контексті наукових поглядів сільський розвиток спирається на територіальний, багатофункціональний, інституціональний та міждисциплінарний підходи. Розвиток сільських територій базується на виробничих, а сільський розвиток – на соціальних компонентах. Сільські території виконують економічну, соціальну й екологічну функції, тоді як сільські громади – досягнення суспільного добробуту населення. Базисом сільського розвитку визначено наявний у громаді ресурсний потенціал для реалізації управлінських, організаційно-господарських, природно-рекреаційних, соціальних та екологічних видів діяльності. Використання ресурсного потенціалу територіальної соціально-економічної системи в поєднанні з системою природного середовища забезпечує різновиди сільського розвитку, які перебувають у взаємозалежності, взаємозв'язку і взаємодоповненні. Водночас зрівноважений сільський розвиток має стати пріоритетним і гнучким напрямом державної аграрної політики України.

Елементи наукової новизни. Визначено приписи розвитку сільських територій та сільських громад. Обґрунтовано структуру функціональних складників сільських територій та соціально-економічний потенціал сільського розвитку. Систематизовано види сільського розвитку.

Практична значущість. Досліджені положення сільського розвитку, що базуються на ресурсних можливостях територіальної соціально-економічної системи, слугують орієнтиром для ухвалення раціональних управлінських, організаційно-господарських та соціально-екологічних рішень щодо вибору шляхів та напрямів розвитку сільських територіальних громад. Табл.: 1. Рис.: 4. Бібліогр.: 27.

Ключові слова: сільська територія; територіальна громада; ресурси; потенціал; сільський розвиток.

Томашук Іван Олегович – аспірант відділу економіки аграрного виробництва та міжнародної інтеграції, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)
E-mail: vanja771@icloud.com

Постановка проблеми. Сільський розвиток традиційно зосереджується на використанні земельних ресурсів та галузевому виробництві, що в умовах аграрної і земельної реформ та деструктивних соціально-економічних явищ на селі в процесі переходу України до нової економічної формації зумовило занепад сільських територій. Політика децентралізації влади поклала відповідальність за проблеми сільського розвитку на місцеве самоврядування. Дії у напрямі об'єднання сільських територіальних громад і передача таким повноважень і місцевих ресурсів покликані сприяти їхньому

самодостатньому економічному розвитку, поліпшенню якості життя та економічного добробуту людей, які проживають у сільській місцевості. Відповідно сільський розвиток набув ознак соціально-економічного розвитку сільської території, що включає поняття «сільська територія», «сільська громада», види діяльності та розвитку сільської територіальної громади. Розширення діапазону дефініції сільського розвитку викликало серед наукового загалу широкі дискусії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні аспекти сільського розвитку (rural development), що спираються на територіальний підхід, сформувалися під впливом європейської практики типології сільських регіонів для визначення рівня фінансування їхнього розвитку з централізованих

* Науковий керівник – Ю. О. Лупенко, доктор економічних наук, професор, академік НААН.
© І. О. Томашук, 2021

фондів Спільної аграрної політики ЄС [19, с. 18-19].

Методологічну основу сільського розвитку на засадах багатофункціональності сільського господарства становить запропонована Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) відповідна Концепція, де галузь комплексно представлено у взаємозв'язку та єдності економічної, соціальної та екологічної сфери [19, с. 20].

Сільський розвиток на базі самоорганізації населення розроблено в теорії колективних дій, що включає побудову неформальних інститутів і ухвалення управлінських рішень для ефективного використання спільних територіальних ресурсів і створення засобів існування, а також успішного врегулювання можливих конфліктів у процесі експлуатації цих ресурсів [26].

У вітчизняній науці проблеми сільського розвитку набули міждисциплінарного характеру і стали предметом дослідження економічних, географічних, природничих, соціологічних, екологічних наук і державного управління. Проте поки що не існує комплексного розгляду сільського розвитку, спостерігається й певна невідповідність між управлінською практикою економічного регулювання та ступенем науково-прикладної вивченості понятійного апарату цього процесу.

Із позицій системного підходу автори розглядають сільську територію як складну, багатофункціональну природну, соціально-економічну й виробничо-господарську систему [16], історично сформовану в історично визначених межах системну сукупність, що поєднує в собі організаційно-територіальну і територіально-функціональну належність [6] та багатофункціональну соціально-економічну структуру, складниками якої є природно-екологічний, адміністративно-управлінський, господарсько-виробничий та соціокультурний сектори [1]. Сільську територію як складне природне, виробничо-господарське, соціальне, політичне й, власне, територіальне утворення визначає О. Павлов [8]. На думку В. Єрмоленко, сільська територія – це просторово-географічне середовище проживання й виробничої діяльності населення [5].

Поняття «територіальна громада» у наукових працях спирається на законодавчо-нормативну базу й розглядається за територіальними ознаками як спільне географічне розташування громади [12], а «сільська

громада» включає локально-орієнтовану взаємодію людей для окреслення спільних інтересів і потреб та співпрацю для задоволення цих потреб [17, с. 189-192].

Мета статті – обґрунтувати категорію «сільський розвиток» як процес і результат та його можливості й обмеження на перетині розбіжності підходів до визначення такої різноманітності думок авторів; опрацювати шляхи, ресурсний потенціал і типологію видів сільського розвитку.

Виклад основних результатів дослідження. Загальнонаукова категорія розвитку розглядається в контексті трьох взаємозумовлених елементів як явище, процес і результат крізь призму кількісних та якісних змін, накопичення яких зумовлює перехід системи з одного стану до якісно іншого. Економічний розвиток являє собою перехід від простого до складного, від нижчого до вищого, з одного стану в інший, якісно новий стан, пов'язаний зі зміною структурних характеристик об'єкта. Розвиток сільських територій базується на організаційно-економічних, виробничих, інфраструктурних та забезпечувальних компонентах, а сільський розвиток – на поліпшенні суспільного добробуту сільського населення. При комплексному дослідженні ці категорії розглядаються як динамічний процес, що призводить до структурних змін соціальних, економічних, фінансових, природно-екологічних, інституціональних об'єктів і явищ, що відбуваються в багатокомпонентній просторовій системі, яка сформувалася поза межами міських територій [20; 21].

Типи сільських територій виділяють за такими критеріями, як ступінь розвитку (високо-, середньо-, слаборозвинені, деградує); складність (моно- та поліфункціональні); значення функцій (глобальні, загальнодержавні, регіональні, місцеві); господарські функції (аграрні та позааграрні); види й режими використання (руральні та урбаруральні); етнічна ознака (переважно моно-, дво-, поліетичні); ступінь ресурсозабезпеченості (високо-, середньо-, недостатньо ресурсозабезпечені); політико-правовий статус (центри сільських адміністративних територій, зі статусом адміністративно-територіальної одиниці, без статусу адміністративно-територіальної одиниці) [9].

З огляду на рівень розвитку структурних елементів наявного економічного потенціалу сільських територій доцільно виокремити

наступні класифікаційні ознаки: за галузевою специфікою сільського господарства; виробничо-господарською спрямованістю; особливостями наявного природного потенціалу; рекреаційно-туристичною спрямованістю; напрямом розвитку ринків продукції та послуг; рівнем розвитку компонент інфраструктурного потенціалу; станом екологічних факторів і показників; рівнем інвестиційної привабливості, активності та ефек-

тивності інвестиційної діяльності; за ступенем ресурсозабезпеченості.

Серед основних функцій сільських територій виділяють економічну, виробничу, соціально-демографічну, організаційно-управлінську, екологічну, культурно-етнічну, рекреаційно-туристичну та оздоровчу, природно-відтворювальну, соціального контролю над територією (рис. 1).

Рис. 1. Основні функції сільських територій

Джерело: Сформовано автором на основі [3, 10, 15, 21].

Найчастіше визначення сільських територій пов'язують із сільськогосподарською діяльністю їхнього населення. Проте сільська територія – це не лише місце прикладання сільськогосподарської праці, життєдіяльності людей і просторовий базис виробництва, а й природне середовище, природні умови і природні ресурси, географічне положення, етнічно-культурний склад і традиції насе-

лення та стан економіки, що чинно впливають на процес розвитку сільських територій.

Отже, структурно-функціональний підхід стосовно розкриття сутності та формування цілісності поняття «сільські території» потребує агрегованого визначення його основних елементів функціонування і розвитку сільських територій, структурну характеристику яких узагальнено на рис. 2.

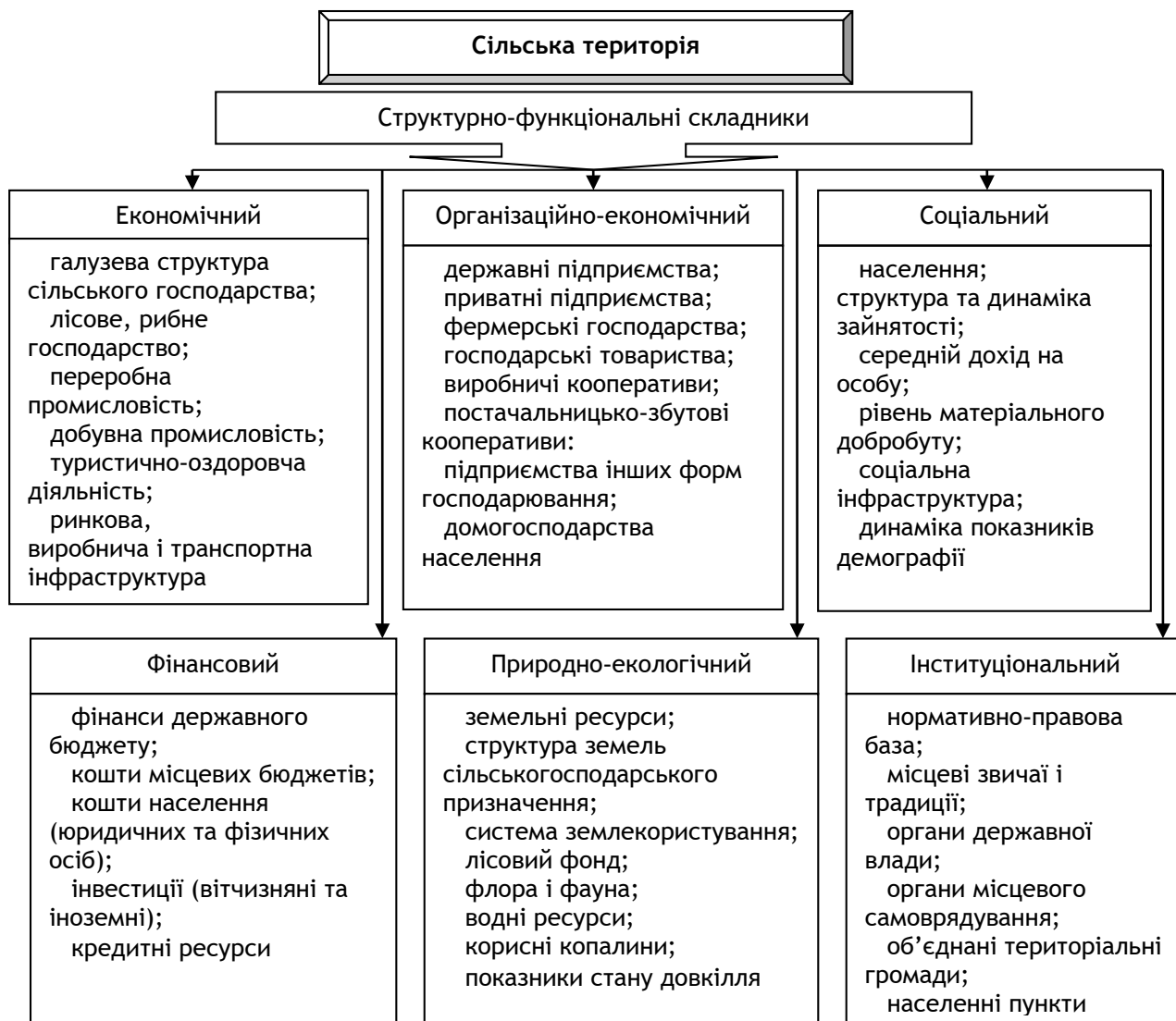

Рис. 2. Структурно-функціональна характеристика сільських територій

Джерело: Розроблено автором.

Суб'єктом забезпечення сільського розвитку виступає сільська територіальна громада. До характерних ознак громади належать: 1) спільність проживання на певній території; 2) наявність формальних/неформальних інституційних утворень, що забезпечують регулярну взаємодію між жителями; 3) стійкість взаємодії між мешканцями з питань, що стосуються їхніх спільних інтересів [11].

Громада не виникає сама по собі, зазначає В. Россоха, а цілеспрямовано вибудовується місцевим співтовариством шляхом планомірних та взаємозумовлених дій, зв'язаних спільних інтересів різних сегментів локального суспільства. Функціонування територіальних спільнот поселенської мережі без відчуття взаємозв'язку і взаємодії місцевих жителів, без трудомістких зусиль, спрямованих на поліпшення соціального й економічного благополуччя населення не

забезпечує формування дієвої громади. Самоорганізація людей, бажаних поліпшити якість свого життя й розв'язувати спільні проблеми разом, спирається на створення громадської організації (громади) й обрання лідера з числа її членів. Концептуальну основу громади становить згуртованість навколо лідера, довіра до його ціннісних орієнтацій і настанов з урахуванням існуючих думок і активів та взаємодія різних сегментів територіального поселення.

Самоорганізація базується на прагненні, готовності й діях місцевих жителів, які поділяють спільний життєвий простір, до поліпшення його економічного, соціального та екологічного становища. Вона зміщує центр ваги з місцевого самоврядування на громаду й співвідносна з процесом формування інституційного середовища місцевого життя та взаємовідносин у соціумі на основі визнання звичаїв, збереження традицій і вільного вибору правил та процедур для підтримання стійких міжособистісних стосунків. Системну сутність соціальної самоорганізації визначає структура моделі функціональних та особистісних взаємозв'язків і відносин, єдність головної мети, стимулів і

обмежень, нормативних вимог і неформальних ініціатив [13].

Об'єднання сільських територіальних громад, викликане процесами децентралізації влади на засадах розвитку інституту місцевого самоврядування, самоорганізації та соціальної взаємодії населення, спрямоване на створення трирівневої системи-громада-район-регіон зі збалансованою тріадою: відповідальність-ресурси-повноваження для формування їхньої самодостатності на основі спроможності самоуправління виконувати як свої, так і делеговані державою функції та ефективного використання закріпленої за ними господарської території, що включає площу сільського поселення (поселень), прилеглі сільськогосподарські та інші угіддя (ліси, водойми тощо) з їхніми надрами, місцеві корисні копалини (пісок, глина, крейда, торф та ін.) як соціально-економічну базу розвитку місцевих громад [14].

З огляду на пріоритетність економічної ролі сільської територіальної громади базисом сільського розвитку стає наявний у неї ресурсний потенціал, ефективне використання якого забезпечує виконання наданих громаді повноважень (рис. 3).

Рис. 3. Потенціал розвитку сільських територій

Джерело: Розроблено автором.

Найважливішим у громади ресурсний потенціал території зумовлює необхідність формування довгострокової стратегії ефективного використання території як найважливішого ресурсу її розвитку, ареалу своєрідної взаємодії природи, виробництва і людини, сукупності конкурентних переваг та обмежень розвитку, які змінюються від місця до місця [7]. Стратегічною метою соціально-економічної політики сільського розвитку стає підвищення життєвого рівня населення на основі принципово нових підходів до формування продуктивних сил сільських територій, якісного поліпшення ресурсного потенціалу, докорінного покращення екологічного стану регіонів.

Оскільки сільський розвиток базується на використанні земельних ресурсів у сільському господарстві, на пов'язаних з ним виробництвах та інших видах діяльності, які надає сільське середовище для господарського життя громади, то економічну діяльність на сільських територіях можна диференційовано розвивати як на основі сільськогосподарського виробництва, так і органічного та інтегровано-обґрунтованого поєднання з ним. Проте результати такої діяльності можуть бути як позитивними (додаткові блага для села та його мешканців), так і негативними (забруднення довкілля сільської території та виснаження наявних природних ресурсів).

Забезпечення ефективного функціонування організаційно-економічного механізму управління кругообігом ресурсів та результатів діяльності в середовищі села виступає пріоритетним важелем у вирішенні питань сільського розвитку. Економічно обґрунтоване використання ресурсного потенціалу об'єднаної територіальної громади дає змогу активізувати господарську діяльність на селі, залучати нові ідеї та концепції для її диверсифікації й спрямовувати результати цієї діяльності на добробут мешканців села.

Багатофункціональний розвиток села дає змогу отримувати доходи з таких джерел: 1) безпосередньо з праці у господарстві; 2) продукції чи праці за власний рахунок у підприємстві в межах сільськогосподарського домогосподарства; 3) праці поза межами свого домогосподарства – дохід від приватної господарської діяльності за власний рахунок або найманої праці (штатне чи тимчасове працевлаштування в сільському господарстві, у виробничих підприємствах

чи тих, що надають послуги, у приватних або бюджетних установах); 4) активної чи пасивної участі в неформальній діяльності, з легальної або нелегальної трудової міграції; 5) бюджетних трансфертів: пенсій, передпенсійних виплат, соціальних виплат, виплат з безробіття тощо [27]. Розвиток не-сільськогосподарської діяльності допомагає сільськогосподарським виробникам та іншим мешканцям села компенсувати низькі доходи через отримання додаткових альтернативних статків [25].

Сільську економіку, пов'язану з не-сільськогосподарським виробництвом, можна класифікувати за наступними критеріями (рис. 4).

Згідно із типологією сільськогосподарських виробництв Європейського Союзу, під поняттям «інша, не сільськогосподарська діяльність» розуміють активну діяльність, спрямовану на отримання прибутку; вона не охоплює працю в сільському господарстві, проте пов'язана безпосередньо з ним і використовує його засоби (землю, устаткування, будівлі тощо) або вироблену ним продукцію. Сюди відносять різні види діяльності, такі як переробка сільськогосподарських продуктів, послуги з використанням власного обладнання, агротуризм, вироблення відновлювальної енергії, переробка деревини, рукоділля, аквакультура тощо.

Аналіз теоретичних підходів до сутнісної характеристики сільського розвитку виявив різноманітність поглядів його типології, які пов'язують із сільськими територіями і трактують як аграрний, сталий, стійкий, зрівноважений, інклюзивний, перспективний (табл.).

Безумовно, що всі види сільського розвитку перебувають у взаємозалежності, взаємозв'язку і взаємодоповненні. Водночас територіальна соціально-економічна система має бути гармонійно вмонтована в систему природного середовища, що сприятиме раціональному використанню ресурсного потенціалу території для потреб сільського населення. Оскільки ринковий механізм позбавлений імперативу соціальної справедливості, то досягнення такої гармонії без участі держави стає практично неможливим. Тому зрівноважений сільський розвиток повинен стати пріоритетним і гнучким напрямом державної аграрної політики України.

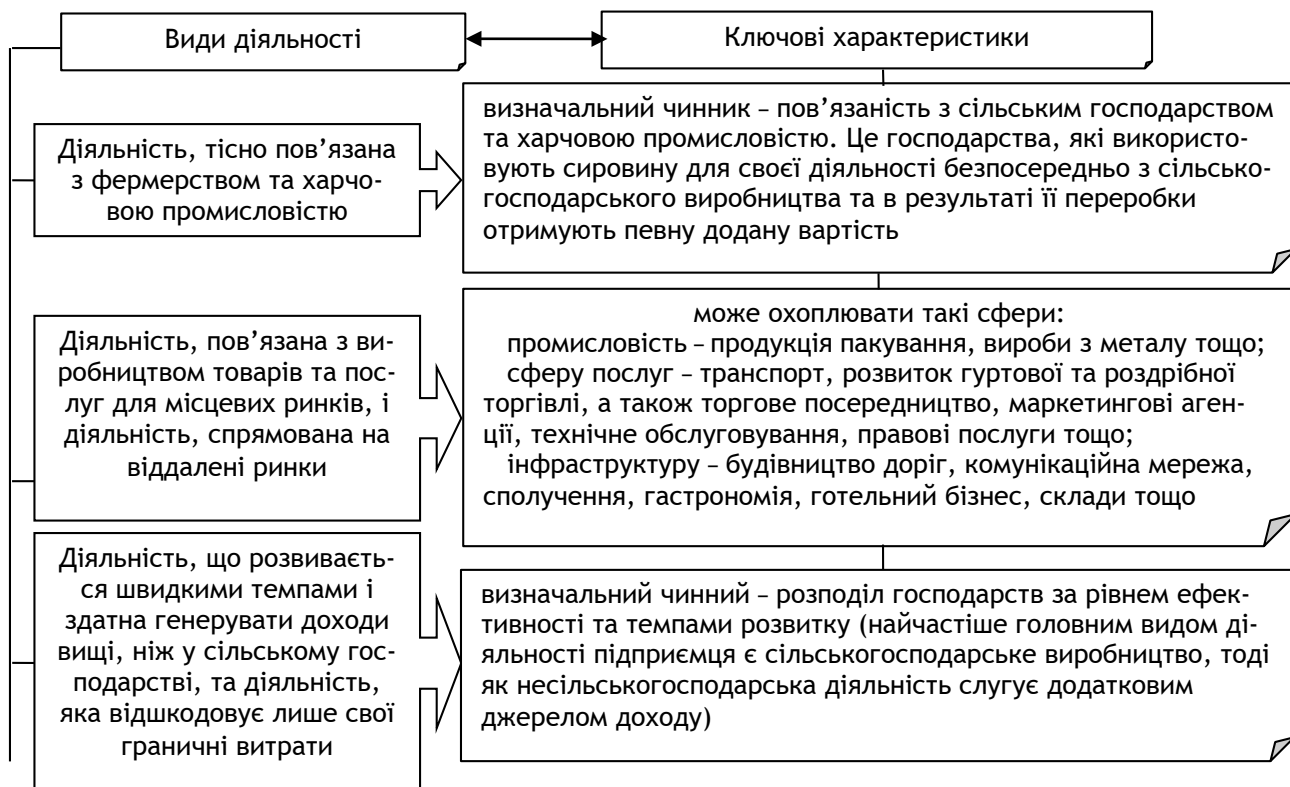

Рис. 4. Структуризація несільськогосподарської діяльності у сфері сільської економіки

Джерело: Сформовано автором на основі [23, 24].

Типології видів сільського розвитку

Тип розвитку	Характерні ознаки
1	2
Аграрний	посилення аграрного виробництва як економічної домінанти територіальних громад, максимально можливе продуктивне використання сукупності місцевих ресурсів на основі гармонізації інтересів численних суб'єктів, бажаючих розвивати бізнес у межах юрисдикції місцевих органів влади, насамперед формування суб'єктів малого й середнього бізнесу, кооперативів, кластерів, які мають сприяти утворенню аграрно-промислових комплексів
Сталий	установлення гармонійних і збалансованих стосунків між людиною, суспільством та природою (поєднання соціального, економічного та екологічного складників). Людина вважається пріоритетною компонентою сталого сільського розвитку і розглядається не лише як носій людського капіталу, але і цілісна особистість, носій культури, моралі, духовності, знань, цінностей, що має свої власні проблеми й пріоритети. Основне завдання – забезпечення людині сприятливих умов для професійної самореалізації та розв'язання власних проблем
Стійкий	забезпечення ефективного розвитку сільськогосподарського виробництва (диверсифікація сільської економіки, розвиток малого і середнього бізнесу в усіх сферах діяльності на селі, перехід до інноваційного й інвестиційного розвитку сільських територій, фінансово-економічних інститутів та ринкової інфраструктури); організація ефективної системи місцевого самоврядування (удосконалення законодавчої бази розвитку сільських територій, роботи органів законодавчої та виконавчої влади, фінансово-бюджетна стабільність, розвиток інформаційно-консультаційного забезпечення сільського населення); досягнення високого рівня життя сільського населення (поліпшення житлових умов селян, проведення моніторингу розвитку сільських територій, підвищення привабливості проживання в сільській місцевості, підвищення рівня соціального й інженерного облаштування сільських територій, збереження та розвиток культурно-історичної спадщини, сприятлива демографічна й екологічна ситуація)

Зрівноважений	пріоритетна мета – створення умов для цивілізованого способу і рівня життя сільського населення – досягається на основі збалансованого розвитку основних сфер сільського середовища (економічної, екологічної та соціальної); екологічно, економічно і соціально збалансований процес розвитку сільської території на основі максимально ефективного використання наявних на цій території ресурсів та одержання від цього синергетичного ефекту як бази для забезпечення підвищення добробуту сільського населення
Інклюзивний	забезпечення можливості усім сільським жителям користуватися землею та іншими ресурсами сільської місцевості, результатами економічного зростання у сільському господарстві та інших галузях сільської економіки, брати участь у суспільно-політичних процесах та згуртовувати суспільні спільноти на шляху дотримання прав людини, забезпечувати скорочення бідності та подолання економічного і соціального вилучення людей
Перспективний	забезпечення виважених пріоритетів організаційно-правових форм господарювання та відповідної політики держави з метою уникнення небажаних економічних, екологічних і соціальних наслідків на селі через можливу латифундацію й монополізацію ресурсних та продовольчих ринків агрохолдингами

Джерело: Систематизовано автором на основі [2, 4, 17, 22].

Висновки. Поняття «розвиток сільських територій» спирається на організаційно-економічні, виробничі та інфраструктурно-забезпечувальні компоненти, тоді як «сільський розвиток» – на забезпечення добробуту сільського населення.

Економіка сільського розвитку базується, насамперед, на ресурсному потенціалі сільського середовища, елементи якого відіграють визначальну роль у формуванні та розвитку економіки села.

Основним видом господарської діяльності на селі залишається сільське господарство, проте тенденція до зниження його трудомісткості спричиняє зростання безробіття та посилює неспроможність працевлаштування всім працездатним мешканцям села. Відповідно необхідним стає розвиток несільсько-господарських видів діяльності, які у країнах Європейського Союзу відіграють важливу роль у господарському житті громад.

Надання більшої самостійності регіонам із розширенням їхніх повноважень передбачає розвиток самоорганізації й самоврядності, залучення членів територіальних громад до вироблення та ухвалення рішень місцевого значення, посилення відповідальності за результати соціально-економічної й екологічної діяльності, звітності посадових осіб і органів місцевого самоврядування перед територіальними громадами, оцінювання громадськістю їхньої діяльності та організацію виконання прийнятих ними рішень.

Обґрунтування напрямів активізації й оцінювання сільського розвитку, що фокусується на досягненні самодостатності громад, забезпечення компромісу між досягненням економічної життєздатності громади та інтересів жителів у питанні користування й ефективного використання елементів її соціально-економічного потенціалу потребує подальшого наукового супроводу.

Список бібліографічних посилань

1. Бойко В. В. Сільські території у формуванні економічної безпеки держави: теоретичний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2015. Вип. 11. С. 64–68.
2. Бородіна О. М., Прокопа І. В. Інклюзивний сільський розвиток: науковий дискурс. *Економіка і прогнозування*. 2019. № 1. С. 70–85.
3. Гоцелюк А. Ю. Наукові підходи щодо визначення сутності поняття «сільські території». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2014. Вип. 6(1). С. 175–179.
4. Губені Ю. Е., Ольховська М. В., Ольховський В. Я. Організація аграрного бізнесу: передумови становлення, сучасний стан та перспективи розвитку : монографія. Львів : Ліга-прес, 2014. 187 с.
5. Єрмоленко В. М. Особливості формування категорії «сталий розвиток сільських територій». URL : <http://vuzlib.com/content/view/2456/8/> (дата звернення: 05.01.2020).
6. Малік М. Й. До питання сталого розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2008. № 5. С. 51–55.

References

1. Boiko, V.V. (2015). Silski terytorii u formuvanni ekonomichnoi bezpeky derzhavy: teoretychnyi aspekt [Rural areas in the formation of economic security of the state: a theoretical aspect]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Ekonomika i menedzhment*. 11, pp. 64–68 [In Ukrainian].
2. Borodina, O.M. & Prokopa, I.V. (2019). Inkluzyvnyi silskyi rozvytok: naukovyi dyskurs [Inclusive rural development: scientific discourse]. *Ekonomika i prohozuvannia*, 1, pp. 70–85 [In Ukrainian].
3. Hotseliuk, A.Yu. (2014). Naukovi pidkhody shchodo vyznachennia sutnosti poniattia «silski terytorii» [Scientific approaches to defining the essence of the concept of "rural areas"]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Ekonomichni nauky*, 6(1), pp. 175–179 [In Ukrainian].
4. Hubeni, Yu.E., Olkhovska, M.V. & Olkhovskiy, V.Ya. (2014). Orhanizatsiia ahrarnoho biznesu: peredumovy stanovlennia, suchasnyi stan ta perspektivy rozvytku: monohrafiia [Organization of agrarian business: preconditions of formation, current state and prospects of development: monograph]. Lviv : Liha-pres [In Ukrainian].

7. Нудельман В. Заповітне місце самоврядування. *Дзеркало тижня*. 2014. 16 трав. (№ 16).
8. Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління : монографія. Одеса : Асторопринт, 2006. 356 с.
9. Павлов О. І. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження. *Регіональна історія України*. 2009. Вип. 3. С. 113-132.
10. Поленкова М. В. Наукові підходи до визначення економічного змісту категорії «сільська територія». *Вісник Чернівецького державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2011. № 4(54). С. 272-277.
11. Попова О., Бородіна О., Прокопа І. Місцеве самоврядування: вивихи реформ. *Дзеркало тижня*. 2014. 13 черв. (№ 21).
12. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР, документ 280/97-ВР чинний у поточній редакції від 27.05.2021, підстава 1427-IX, 1423-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 15.09.2021).
13. Россоха В. В. Управління сільським розвитком в умовах розширення повноважень і відповідальності регіонів. *Децентралізація влади, проведення реформ в Україні. Сучасний стан та проблеми підготовки кадрів для об'єднаних територіальних громад* : зб. тез II міжнар. наук.-метод. конф. Рівне : НУВГП, 2018. С. 165-167.
14. Россоха В. В., Пронько Л. М. Об'єднання сільських громад як чинник розвитку земельних відносин. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 9. С. 124-135.
15. Русак А. В. Функції, завдання, чинники функціонування та сталого розвитку сільських територій. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Економічні науки*. Полтава : ПДАА. 2012. Вип. 1. Т. 2. С. 244-248.
16. Саблук П. Т. Населення і трудові ресурси села. Київ : ІАЕ УААН, 2002. 277 с.
17. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / Бородіна О. М. та ін. ; за ред. О. М. Бородіної. Київ : НАН України, Ін-т екон. та прогнозув., 2012. 320 с.
18. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2030 року / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Булавка О. Г. та ін.] ; за ред. Ю. О. Лупенка. Київ : ННЦ ІАЕ, 2020. 60 с.
19. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О. М. Бородіної, І. В. Прокопи. Київ : Ін-т екон. та прогнозув., 2010. 276 с.
20. Хоміук Н. Л. Диверсифікація розвитку сільських територій в умовах децентралізації : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 320 с.
21. Хоміук Н. Л., Павліха Н. В. Методичні підходи до аналізу розвитку сільських територій. *Регіональна економіка*. 2019. № 1. С. 47-55.
22. Черевко Г., Черевко І. Зрівноважений розвиток сільських територій. *Аграрна економіка*. 2010. Т. 3. № 1-2. С. 57-64.
23. Davis Junior R. The Rural Non-Farm Economy, Livelihoods and their Diversification: Issues and Options. Chatham, UK : Natural Resources Institute, 2004. 41 p.
24. Duczkowska-Małysz K., Duczkowska-Piasecka M. Pozarolnicza działalność gospodarcza – kierunki i możliwości rozwoju przedsiębiorczości. Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich na terenach przygranicznych : Studium na przykładzie gminy Myślibórz / pod red. nauk. M. Kłodziński, J. Okuniewski. Warszawa : Wydawnictwo SGGW, 1993. S. 78-92.
25. Kropsz I. Przedsiębiorczość pozarolnicza jako źródło dodatkowych dochodów gospodarstw rolnych Dolnego Śląska. *Journal of Agribusiness and Rural Development*. Poznań : Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego, 2009. Tom 13, Zeszyt 3. S. 123-128.
26. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action, Cambridge University Press, 1990. 280 p.
27. Rural Poland after the integration with the European Union / ed. by M. Markiewicz. Warszawa : Foundation for the Development of Polish Agriculture, 2004. 176 p.
5. Yermolenko, V.M. Osoblyvosti formuvannya katehori «stalyi rozvytok silskykh terytorii» [Features of the formation of the category "sustainable development of rural areas". Retrieved from: <http://vuzlib.com/content/view/2456/8/> [In Ukrainian].
6. Malik, M.Yo. (2008). Do pytannya staloho rozvytku silskykh terytorii [On the issue of sustainable development of rural areas]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 51-55 [In Ukrainian].
7. Nudelman, V. (2014). Zapovitne mistseve samovriadvannia [Memories of the local self-government]. *Dzerkalo tyzhnia*. 16 trav. (# 16) [In Ukrainian].
8. Pavlov, O.I. (2006). Silski terytorii Ukrainy: istorychna transformatsiia paradyhmy upravlinnia : monohrafiia [Rural territories of Ukraine: historical transformation of management paradigm: monograph.]. Odessa: Astoroprynt [In Ukrainian].
9. Pavlov, O.I. (2009). Silski terytorii: teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia [Rural areas: theoretical and methodological principles of the study]. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 3, pp. 113-132 [In Ukrainian].
10. Polenkova, M.V. (2011). Naukovi pidkhody do vyznachennia ekonomichnoho zmistu katehori «silka terytoriia» [Scientific approaches to determining the economic content of the category "rural area"]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu. Seriia: Ekonomichni nauky*, 4(54), pp. 272-277 [In Ukrainian].
11. Popova, O., Borodina, O. & Prokopa, I. (2014). Mistseve samovriadvannia: vyvykhy reform [Local self-government: dislocations of reforms.]. *Dzerkalo tyzhnia*, 13 cherv. № 21 [In Ukrainian].
12. Pro mistseve samovriadvannia v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 21.05.1997 r. # 280/97-VR, dokument 280/97-VR chynnyi u potochnii redaktsii vid 27.05.2021, pidstava 1427-IX, 1423-IX [On local self-government in Ukraine: Law of Ukraine of 21.05.1997 No. 280/97-BP, document 280/97-BP valid in the current wording of 27.05.2021, grounds 1427-IX, 1423-IX]. *VR Ukrainy*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> [In Ukrainian].
13. Rossokha, V.V. (2018). Upravlinnia silskym rozvytkom v umovakh rozshyrennia povnovazhen i vidpovidalnosti rehioniv [Management of rural development in the context of expanding the powers and responsibilities of the regions]. *Detsentralizatsiia vlady, provedennia reform v Ukraini. Suchasnyi stan ta problemy pidhotovky kadrov dlia ob'iednanykh terytorialnykh hromad* : zb. tez II mizhnar. nauk.-metod. konf. Rivne : NUVHP, pp. 165-167 [In Ukrainian].
14. Rossokha, V.V. & Pronko, L.M. (2017). Ob'iednannia silskykh hromad yak chynnyk rozvytku zemelnykh vidnosyn [Association of rural communities as a factor in the development of land relations]. *Ekonomika, finansy, menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky*, 9, pp. 124-135 [In Ukrainian].
15. Rusak, A.V. (2012). Funktsii, zavdannia, chynnyky funktsionuvannia ta staloho rozvytku silskykh terytorii [Functions, tasks, factors of functioning and sustainable development of rural areas]. *Naukovi pratsi Poltavskoi derzhavnoi ahrarynoi akademii. Ekonomichni nauky*. Poltava : PDAА., 1, t. 2, pp. 244-248 [In Ukrainian].
16. Sabluk, P.T. (2002). Nasedennia i trudovi resursy sela [Population and labor resources of the village]. Kyiv: IAE UAAN [In Ukrainian].
17. Borodina, O.M., et al. (2012). Sotsioekonomichnyi rozvytok silskoho hospodarstva i sela: suchasnyi vymir [Socio-economic development of agriculture and rural areas: modern dimension]. O.M. Borodina (Ed.). Kyiv: NAN Ukrayiny, In-t ekon. ta prognosuv [In Ukrainian].
18. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Yo., Bulavka, O.H., et al. (2020). Stratehichni napriamy staloho rozvytku silskykh terytorii na period do 2030 roku [Strategic directions of sustainable development of rural areas for the period up to 2030]. Yu.O. Lupenko (Ed.). Kyiv : NNTs IAE [In Ukrainian].
19. Borodina, O.M., et al. (2010). Teoriia, polityka ta praktyka silskoho rozvytku [Theory, policy and practice of rural development]. O.M. Borodina, I.V. Prokopa (Ed.). Kyiv : In-t ekon. ta prognosuv [In Ukrainian].
20. Khomiuk, N.L. (2019). Dyversyfikatsiia rozvytku silskykh terytorii v umovakh detsentralizatsii : monohrafiia [Diversification of rural development in the context of decentralization: a monograph]. Luzk: Vezha-Druk [In Ukrainian].
21. Khomiuk, N.L. & Pavliha, N.V. (2019). Metodichni pidkhody do analizu rozvytku silskykh terytorii [Methodical approaches to the analysis of rural development]. *Rehionalna ekonomika*, 1, pp. 47-55 [In Ukrainian].

22. Cherevko, H. & Cherevko, I. (2010). Zrивnovazheniy rozvytok silskykh terytorii [Balanced development of rural areas]. *Ahrarna ekonomika*, 3 (1-2), pp. 57-64 [In Ukrainian].
23. Davis Junior, R. (2004). The Rural Non-Farm Economy, Livelihoods and their Diversification: Issues and Options. Chatham, UK: Natural Resources Institute [In English].
24. Duczowska-Matysz, K. & Duczowska-Piasecka, M. (1993). Pozarolnicza działalność gospodarcza – kierunki i możliwości rozwoju przedsiębiorczości. Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich na terenach przygranicznych : Studium na przykładzie gminy Myślibórz. M. Kłodziński, J. Okuniewski (Ed.). Warszawa : Wydawnictwo SGGW, pp. 78-92 [In Polish].
25. Kropsz, I. (2009). Przedsiębiorczość pozarolnicza jako źródło dodatkowych dochodów gospodarstw rolnych Dolnego Śląska. *Journal of Agribusiness and Rural Development*. Poznań : Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego, 13 (3), pp. 123-128 [In Polish].
26. Ostrom, E. (1990). Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action, Cambridge University Press [In English].
27. Markiewicz, M., et al. (2004). Rural Poland after the integration with the European Union. Warszawa : Foundation for the Development of Polish Agriculture [In English].

Tomashuk I. O. Theoretical foundations of rural development

The purpose of the article is to formulate the category "rural development" as a process and result and its possibilities and limitations at the intersection of differences of approaches to its definition and diversity of opinions of the authors; elaboration of ways, resource potential and types of rural development.

Research methods includes an abstract-logical method to substantiate the scale of rural development in terms of rural areas and rural communities. Methods of analysis and synthesis to outline the types, classification features and basic functions of rural areas. Structural and functional approach for aggregate definition of the main elements of functioning and development of rural areas, formation of an effective territorial community, resource potential and activities in the field of rural economy and typology of rural development.

Research results. It is established that in terms of scientific views, rural development is based on a territorial, multifunctional, institutional and interdisciplinary approach. The development of rural areas is based on production, and rural development on social components. Rural areas perform economic, social and environmental functions, and rural communities - the social welfare of the population. The basis of rural development is the available resource potential of the community for the implementation of management, organizational and economic, natural and recreational, social and environmental activities. The use of the resource potential of the territorial socio-economic system in combination with the system of the natural environment provides for the types of rural development that are interdependent, interconnected and complementary. At the same time, balanced rural development should become a priority and flexible direction of the state agrarian policy of Ukraine.

Scientific novelty. Prescriptions for the development of rural areas and rural communities have been identified. The structure of functional components of rural areas and socio-economic potential of rural development are substantiated. Types of rural development are systematized.

Practical significance. The studied provisions of rural development, based on the resource capabilities of the territorial socio-economic system, serve as a guide for making rational management, organizational, economic and socio-environmental decisions on the choice of ways and directions of development of rural territorial communities. Tabl.: 1. Figs.:4. Refs.: 27.

Keywords: rural area; local community; resources; potential; rural development.

Tomashuk Ivan Olehovych – post-graduate student of the department of economics of agrarian production and international integration, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: vanja771@icloud.com

Томашук И. О. Теоретические основы сельского развития

Цель статьи – обосновать категорию «сельское развитие» как процесс и результат, его возможности и ограничения на пересечении разногласия подходов к дефиниции такого разнообразия мнений авторов; определить пути, ресурсный потенциал и типологию видов сельского развития

Методика исследования. Использован абстрактно-логический метод для обоснования масштаба сельского развития в контексте сельской территории и сельской общины. Методы анализа и синтеза - для определения типов, классификационных признаков и основных функций сельских территорий. Структурно-функциональный подход - для агрегированного определения основных элементов функционирования и развития сельских территорий, формирования действенной территориальной общины, ресурсного потенциала и видов деятельности в сфере сельской экономики и типологии сельского развития.

Результаты исследования. Установлено, что в контексте научных взглядов сельское развитие опирается на территориальный, многофункциональный, институциональный и междисциплинарный подходы. Развитие сельских территорий базируется на производственных, а сельское развитие – на социальных компонентах. Сельские территории выполняют экономическую, социальную и экологическую функции, тогда как сельские общины – достижение общественного благосостояния населения. Основой сельского развития определен имеющийся у общины ресурсный потенциал для реализации управленческих, организационно-хозяйственных, природно-рекреационных, социальных и экологических видов деятельности. Использование ресурсного потенциала территориальной социально-экономической системы в сочетании с системой природной среды обеспечивает разновидности сельского развития, которые находятся во взаимозависимости, взаимосвязи и взаимодополнении. В то же время уравновешенное сельское развитие должно стать приоритетным и гибким направлением государственной аграрной политики Украины.

Элементы научной новизны. Определены установки развития сельских территорий и сельских общин. Обоснована структура функциональных составляющих сельских территорий и социально-экономический потенциал сельского развития. Систематизированы виды сельского развития.

Практическая значимость. Исследованные положения сельского развития, основывающиеся на ресурсных возможностях территориальной социально-экономической системы, служат ориентиром для принятия рациональных управленческих, организационно-хозяйственных и социально-экологических решений по выбору путей и направлений развития сельских территориальных общин. Табл.: 1. Илл.: 4. Библиогр.: 27.

Ключевые слова: сельская территория; территориальная община; ресурсы; потенциал; сельское развитие.

Томашук Иван Олегович – аспирант отдела экономики аграрного производства и международной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)
E-mail: vanja771@icloud.com

Стаття надійшла до редакції 16.04.2021 р.

Фахове рецензування: 21.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Томашук І. О. Теоретичні засади сільського розвитку. *Економіка АПК*. 2021. № 5. С. 91 — 101. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105091>

Tomashuk, I.O. (2021). Teoretychni zasady silskoho rozvytku [Theoretical foundations of rural development]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 91 — 101 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105091>

*

УДК 336.77:338.432

JEL Classification: G21; E41; Q14

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105101>

І. О. ТОМАШУК, аспірантка*

Теоретичні аспекти сутності банківського кредиту та особливості кредитних відносин в аграрному секторі економіки

Мета статті – розглянути й осмислити сутність кредиту як базової економічної категорії та виявити особливості банківського кредитування в аграрному секторі економіки.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано ряд методів: абстрактно-логічний – для структуризації й теоретичного обґрунтування сутності категоріального апарату кредиту та кредитних відносин; методи порівняльного аналізу і синтезу – для дослідження еволюційних аспектів розвитку кредиту й кредитних відносин у суспільстві; монографічний – при виявленні та систематизації характерних особливостей кредитних відносин в аграрному секторі економіки; структурно-функціональний підхід – для формування концептуального бачення кредиту як економічної категорії та надання специфіки системи банківського кредитування аграрних підприємств; графічний – для ілюстрації та систематизації отриманих результатів дослідження.

Результати дослідження. Виявлено неоднозначність трактування категорії «кредит» у сучасній економічній літературі. Запропоновано розглядати кредит як систему організаційно-економічних відносин між кредитором і позичальником, юридично закріплених у кредитному договорі, з приводу надання грошових коштів у тимчасове користування на умовах платності, строковості, цільового використання, забезпеченості та повернення. Виявлено та проаналізовано дуалістичний характер ефективності кредиту. Оцінено фундаментальний характер впливу специфіки сільського господарства на кредитні відносини в аграрному секторі економіки. Доведено правомірність існування окремого механізму кредитних відносин в аграрному секторі економіки. Систематизовано сутнісні характеристики та особливості сільськогосподарського кредиту, висвітлено пріоритетні особливості об'єктів кредитування у сільському господарстві.

Елементи наукової новизни. Набули подальшого розвитку теоретичні аспекти щодо структуризації трактування сутності кредиту та кредитних відносин. Обґрунтовано структурні складові та особливості банківського кредитування аграрного сектору економіки.

* Науковий керівник – Л. Д. Тулуш, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник.

© І. О. Томашук, 2021

Элементы научной новизны. Определены установки развития сельских территорий и сельских общин. Обоснована структура функциональных составляющих сельских территорий и социально-экономический потенциал сельского развития. Систематизированы виды сельского развития.

Практическая значимость. Исследованные положения сельского развития, основывающиеся на ресурсных возможностях территориальной социально-экономической системы, служат ориентиром для принятия рациональных управленческих, организационно-хозяйственных и социально-экологических решений по выбору путей и направлений развития сельских территориальных общин. Табл.: 1. Илл.: 4. Библиогр.: 27.

Ключевые слова: сельская территория; территориальная община; ресурсы; потенциал; сельское развитие.

Томашук Иван Олегович – аспирант отдела экономики аграрного производства и международной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)
E-mail: vanja771@icloud.com

Стаття надійшла до редакції 16.04.2021 р.

Фахове рецензування: 21.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Томашук І. О. Теоретичні засади сільського розвитку. *Економіка АПК*. 2021. № 5. С. 91 — 101. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105091>

Tomashuk, I.O. (2021). Teoretychni zasady silskoho rozvytku [Theoretical foundations of rural development]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 91 — 101 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105091>

*

УДК 336.77:338.432

JEL Classification: G21; E41; Q14

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105101>

І. О. ТОМАШУК, аспірантка*

Теоретичні аспекти сутності банківського кредиту та особливості кредитних відносин в аграрному секторі економіки

Мета статті – розглянути й осмислити сутність кредиту як базової економічної категорії та виявити особливості банківського кредитування в аграрному секторі економіки.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано ряд методів: абстрактно-логічний – для структуризації й теоретичного обґрунтування сутності категоріального апарату кредиту та кредитних відносин; методи порівняльного аналізу і синтезу – для дослідження еволюційних аспектів розвитку кредиту й кредитних відносин у суспільстві; монографічний – при виявленні та систематизації характерних особливостей кредитних відносин в аграрному секторі економіки; структурно-функціональний підхід – для формування концептуального бачення кредиту як економічної категорії та надання специфіки системи банківського кредитування аграрних підприємств; графічний – для ілюстрації та систематизації отриманих результатів дослідження.

Результати дослідження. Виявлено неоднозначність трактування категорії «кредит» у сучасній економічній літературі. Запропоновано розглядати кредит як систему організаційно-економічних відносин між кредитором і позичальником, юридично закріплених у кредитному договорі, з приводу надання грошових коштів у тимчасове користування на умовах платності, строковості, цільового використання, забезпеченості та повернення. Виявлено та проаналізовано дуалістичний характер ефективності кредиту. Оцінено фундаментальний характер впливу специфіки сільського господарства на кредитні відносини в аграрному секторі економіки. Доведено правомірність існування окремого механізму кредитних відносин в аграрному секторі економіки. Систематизовано сутнісні характеристики та особливості сільськогосподарського кредиту, висвітлено пріоритетні особливості об'єктів кредитування у сільському господарстві.

Елементи наукової новизни. Набули подальшого розвитку теоретичні аспекти щодо структуризації трактування сутності кредиту та кредитних відносин. Обґрунтовано структурні складові та особливості банківського кредитування аграрного сектору економіки.

* Науковий керівник – Л. Д. Тулуш, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник.

© І. О. Томашук, 2021

Практична значущість. Отримані результати дослідження можуть бути використані органами державного і галузевого управління, а також банківськими установами при розробці заходів щодо активізації кредитування аграрного сектору економіки. Табл.: 1. Рис.: 3. Бібліогр.: 31.

Ключові слова: кредит; кредитні відносини; банківський кредит; сільськогосподарський кредит; ризик; кредитор; позичальник.

Томашук Ірина Олегівна – аспірантка відділу фінансово-кредитної та податкової політики, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)
E-mail: iryna8000@icloud.com

Постановка проблеми. Банківська діяльність, функціонування банківських установ і структурних елементів банківської інфраструктури слугують одним із пріоритетних драйверів економічного розвитку кожної країни. З усього різноманіття банківських операцій кредитна діяльність відіграє найважливішу роль. Це опосередковується тим, що доходи від її здійснення формують основну частку прибутку банку. Водночас кредитування – це найризикованіша операція комерційного банку.

Сільське господарство виступає лідером національної економіки за обсягом експорту товарів, демонструє сталу динаміку зростання і, у свою чергу, потребує додаткових фінансових джерел для власного розвитку. Кредитування агропідприємств дуже важливий стимулюючий фактор розвитку галузевих складових аграрної економіки, насичення внутрішнього ринку якісною сільськогосподарською продукцією та зміцнення продовольчої безпеки держави. Таким чином, вирішення проблеми фінансового забезпечення аграрних товаровиробників шляхом залучення банківського кредиту являє собою один із пріоритетних механізмів стимулювання та розвитку сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах.

Проблема недостатності рівнів плато- та кредитоспроможності сільськогосподарських виробників зменшує їх можливості в отриманні банківських кредитів, тим самим гальмуючи реальні можливості щодо збільшення обсягів виробництва, нарощування і зміцнення свого ресурсного потенціалу та зростання прибутковості й рентабельності виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теорії кредиту широко висвітлюються в економічній літературі багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених, таких як С. Роуз, Б. Райзберг, Л. Харріс [29], Дж. Кейнс [16], Е. Хансен [28], Н. І. Валенцева [4], Н. І. Версаль [5], А. В. Демківський [11], Б. С. Івасів [7], О. І. Лаврушин [17], В. Д. Лагутін [18], Б. П. Луців [8], М. І. Сав-

лук [23], В. Сидоренко [24], А. І. Щетинін [30] та ін.

Особливості кредитних відносин в аграрному секторі економіки та специфічність застосування кредитного фінансування сільськогосподарських товаровиробників обґрунтовано в працях вітчизняних науковців, таких як: О. О. Артем'єва [1]; П. К. Бечко [3]; О. Д. Вовчак [6]; О. Є. Гудзь [9]; М. Я. Дем'яненко [27]; А. М. Ісаян [13]; С. С. Кисіль [15]; Ю. О. Лупенко, С. В. Андрос [19]; О. О. Непочатенко [20]; Л. В. Сияєва, Н. В. Радченко [25] та ін.

Проте багато проблем теорії та практики у цій сфері залишаються невирішеними, що зумовлюють потребу в проведенні додаткових наукових пошуків з удосконалення кредитного забезпечення розвитку сільського господарства.

Мета статті – розглянути й осмислити сутність кредиту як базової економічної категорії та виявити особливості банківського кредитування в аграрному секторі економіки.

Методологія дослідження. У процесі дослідження використано ряд методів: абстрактно-логічний – для структуризації й теоретичного обґрунтування сутності категоріального апарату кредиту та кредитних відносин; методи порівняльного аналізу і синтезу – для дослідження еволюційних аспектів розвитку кредиту й кредитних відносин у суспільстві; монографічний – при виявленні та систематизації характерних особливостей кредитних відносин в аграрному секторі економіки; структурно-функціональний підхід – для формування концептуального бачення кредиту як економічної категорії та надання специфіки системи банківського кредитування аграрних підприємств; графічний – для ілюстрації та систематизації отриманих результатів дослідження.

Виклад основних результатів дослідження. Кредитування суб'єктів господарювання як одна із фундаментальних складових діяльності банківських установ слугує важливим джерелом отримання додаткових фінансових ресурсів для підприємств агропромислового комплексу, виконує роль

пріоритетного механізму забезпечення неперервності процесу відтворення й розвитку сільськогосподарської діяльності, оскільки від спроможності цих установ забезпечувати потреби суб'єктів аграрної сфери в необхідних кредитних ресурсах залежить підвищення результативності галузі.

Обґрунтоване, збалансоване й планомірне поєднання власних коштів сільських товаровиробників та позикових банківських кредитних ресурсів за умов дієвої державної підтримки сільського господарства має забезпечити активізацію і нарощування темпів розвитку агропромислового виробництва, що, безсумнівно, матиме позитивний вплив на темпи зростання економіки нашої країни.

Кредит, як економічна категорія та явище, привертав увагу дослідників з давніх-давен. Особливо істотний та якісний стрибок у розвитку його теорії стався в період зрілості капіталізму, коли роль кредиту і банків в економіці стала найпомітнішою. Історія свідчить, що теорія кредиту – це перехід від його сутності, функцій, законів руху до ролі в економічному розвитку як одного з інструментів механізму державного регулювання.

Базисом появи, функціонування та розвитку кредитних відносин у системі суспільного відтворення виступає наявність тимчасово вільних грошових ресурсів в одних економічних суб'єктів та необхідність задоволення потреби у фінансуванні в інших. Кредит як особлива форма вартісних відносин виникає тоді, коли вартість, що вивільняється в одних економічних суб'єктів, якийсь час не використовується у господарських угодах і не вступає в новий відтворювальний цикл. При кредитуванні ця вартість переходить від одних суб'єктів до інших, які мають тимчасову потребу в додаткових джерелах фінансування і, таким чином, продовжує функціонувати в межах відтворювального процесу [5].

Не можна не погодитися з тим, що кредит – це найпотужніше економічне відкриття суспільства, завдяки якому позичальник, який не має достатньої кількості ресурсів, проте володіє механізмом їх подальшого нарощування, має можливість отримати потрібну кількість коштів, необхідних для забезпечення безперервного процесу виробництва. Кредит відіграє роль фундаменту

сучасної економіки, являє собою невід'ємний елемент економічного розвитку та використовується як суб'єктами підприємницької діяльності, так і окремими громадянами.

Теорія кредиту передбачає послідовне розкриття і перехід від з'ясування його сутності, функцій, законів руху до ролі в економічному розвитку як одного з інструментів механізму державного регулювання [24].

У теорії сформувалися три підходи щодо функціональної ролі кредиту в економіці. В рамках першого підходу вчені розглядають кредит з позиції негативу і вважають, що він практично не впливає на економіку. Цілком протилежна позиція, що сформувалася за другого підходу, яка переконує, що кредит виявляє величезний вплив на економічний розвиток. Прихильники третього підходу схиляються до думки, що кредит відіграє помірну роль в економіці [14].

Систематизовано еволюційну трансформацію трактування сутності кредиту представниками різних теоретичних течій відображено на рис. 1.

У сучасних економічних дослідженнях сутності категорії «кредит» приділяється багато уваги, проте вітчизняні й зарубіжні економісти не мають єдиної позиції щодо розуміння та трактування цієї складної економічної категорії. Зазначимо, що більшість дослідників наголошують на тому, що кредит – це позика у грошовій або натуральній формі, яка надається однією особою іншим на умовах повернення, строковості та зі сплатою відсотків за користування.

В Економічному словнику кредит (англ. *credit*) презентується як «позичка на певний строк у грошовій або товарній формі з умовою повернення, як правило, з оплатою процента» [21]. У Банківській енциклопедії кредит представлено як «... економічні відносини, що виникають між кредитором і позичальником з приводу одержання останнім позички в грошовій або товарній формі на умовах повернення в певний строк і, звичайно, із сплатою відсотка ...» [2].

У наукових роботах доволі часто відзначаються дослідницькі спроби окремих авторів наводити визначення кредиту через різні види суспільних відносин, трактувати кредит як економічну категорію, як економічні відносини, як фінансову послугу та як рух вартості (табл.).

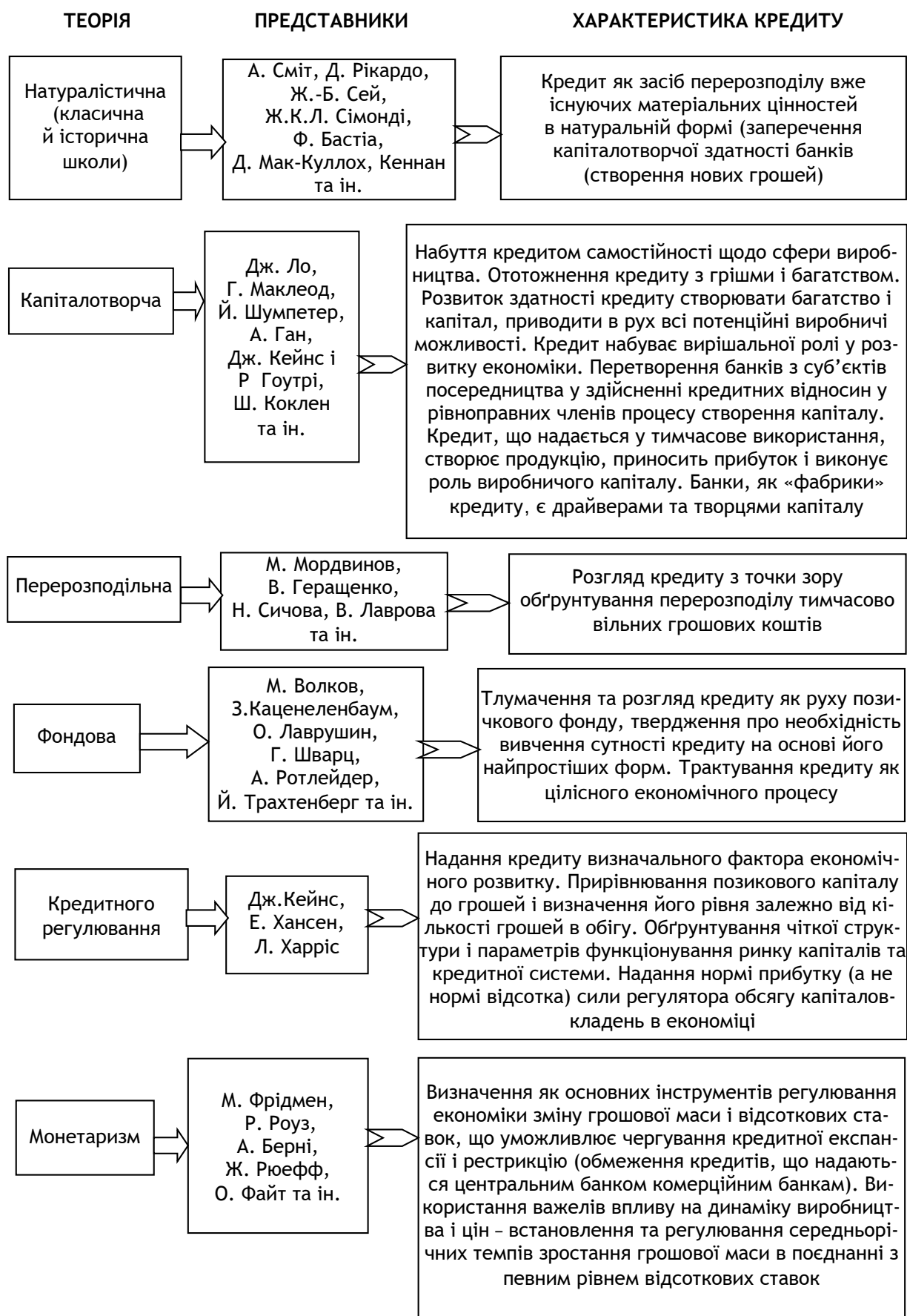

Рис. 1. Теоретична структуризація трактування сутності кредиту

Джерело: Систематизовано автором на основі [5, 7, 14, 18, 24, 30, 31].

Систематизація теоретичних підходів до інтерпретації категорії «кредит»

Автор, джерело	Характеристика та зміст поняття
Кредит як форма суспільних відносин	
Г. Н. Белоглазова [12].	Кредит – це певний вид суспільних відносин, пов’язаних з рухом вартості на засадах повернення
М. І. Савлук [23]	Кредит – це суспільні відносини, що виникають між економічними суб’єктами у зв’язку із передаванням один одному в тимчасове користування вільних коштів на засадах зворотності, платності та добровільності
А. В. Демківський [11]	Кредит – це суспільні відносини, що виникають між економічними суб’єктами у зв’язку з передачею один одному в тимчасове користування вільних коштів
Кредит як економічна категорія	
В. Д. Лагутін [18]	Кредит – це форма руху позикового капіталу, який виражає економічні відносини між кредитором і позичальником, які виникають під час одержання позики, користування нею та її повернення
Ю. Потійко [22]	Кредит є економічною категорією, що передбачає акумулювання тимчасово вільних коштів бюджету, централізованих державних позабюджетних фондів, господарюючих суб’єктів та населення для подальшої їх видачі позичальникам на умовах повернення, платності, реального забезпечення, строковості та цільового використання
Кредит як економічні відносини	
О. П. Орлюк та ін. [26]	Кредит – це економічні відносини між юридичними, фізичними особами, державами з приводу перерозподілу вартості на засадах повернення, строковості та платності
О.Є. Гудзь [9]	Кредит – це економічні відносини, зумовлені акумуляцією тимчасово вільних коштів використанням їх на умовах повернення та платності під час взаємовідносин, що виникають між кредитором і позичальником
А.І. Щетинін [30]	Кредит – це сукупність економічних відносин, що виникають між кредитором і позичальником із приводу передання вартості (майна або грошей) у позичку на умовах повернення, терміновості й платності
Б. С. Івасів [7]	Кредит – це економічні відносини між суб’єктами ринку з приводу перерозподілу вартості на засадах поверненості, строковості і платності
Кредит як фінансова послуга	
Н.І. Версаль [5]	Кредит – це надання грошових коштів або товарів (робіт, послуг) на умовах подальшого повернення цих коштів або сплати наданих товарів (робіт, послуг) у встановлений термін, включаючи сплату відсотків за їх використання
М. Я. Дем’яненко [27]	Кредит – це форма передачі у тимчасове користування коштів у грошовій або грошово-натуральній формі на умовах строковості, повернення, платності
Кредит як рух вартості	
Н.І. Валенцева [4]	Кредит – це відносини між кредитором і позичальником із приводу зворотного руху вартості, що виражається в єдності всіх різноманітних і суперечливих форм прояву цих відносин
Б. П. Луців [8]	Кредит – це економічні відносини між суб’єктами ринку з приводу перерозподілу вартості на засадах повернення, строковості та платності

Джерело: Систематизовано на підставі [4, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 18, 22, 23, 26, 30].

Таким чином, розгляд різноманітних визначень кредиту дозволяє стверджувати про неоднозначне трактування цього поняття в сучасній економічній літературі. Встановлено, що найбільш домінуючим й узагальнюючим підходом щодо розкриття сутності та характеристики дефініції «кредит» є його тлумачення як системи економічних відносин, пов’язаних із зворотним наданням коштів на умовах повернення, терміновості й платності. Неоднозначна й характеристика функціонального призначення кредиту як з точки зору кількості функцій, так і їх змістовного наповнення.

На думку багатьох дослідників, кредит виконує наступні функції: перерозподільну; нарощувальну (через нарощування купівельної спроможності); капіталотворчу; обслуговуючу (грошове обслуговування обороту капіталу в процесі його відтворення та обслуговування інноваційного процесу); прискорюючу (прискорення концентрації та централізації капіталу); регулюючу (макроекономічне регулювання господарських процесів) [4, 5, 7, 12, 18, 24].

Зазначимо, що у сучасному суспільстві банківський кредит надто пов’язаний з грошима, оскільки надається позичальникові

переважно в грошовій формі. Завдяки кредитові покупець, який в процесі кредитних відносин трансформується у позичальника, отримує можливість придбати необхідні товари, ресурси, послуги, не маючи грошей. Кредит замінює гроші й одночасно трансформує якість вартості, що позичається. Кредит – це засіб перетворення грошей, що вилучені з обігу з метою накопичення, у вартість, що позичається. З моменту надання кредиту ці гроші трансформують своє категоріальне значення і починають функціонувати вже як кредит.

На думку професора О. І. Лаврушина, будучи доповненням до грошей в процесі обміну, кредит значно багатша категорія. «Допомагаючи долати часові та просторові

межі обміну товарних мас, кредит прискорює обмін і відтворювальний процес в цілому. Якщо гроші – це, за висловом класиків, колесо обігу, то кредит – це та тяглова сила, яка прискорює суспільний розвиток» [17].

На нашу думку, кредит доречніше розглядати як систему організаційно-економічних відносин між кредитором і позичальником, юридично закріплених у кредитному договорі, з приводу надання грошових коштів у тимчасове користування на умовах платності, строковості, цільового використання, забезпеченості та повернення.

Як результат проведеного дослідження, вважаємо за доцільне привести концептуальне бачення кредиту як економічної категорії (рис. 2).

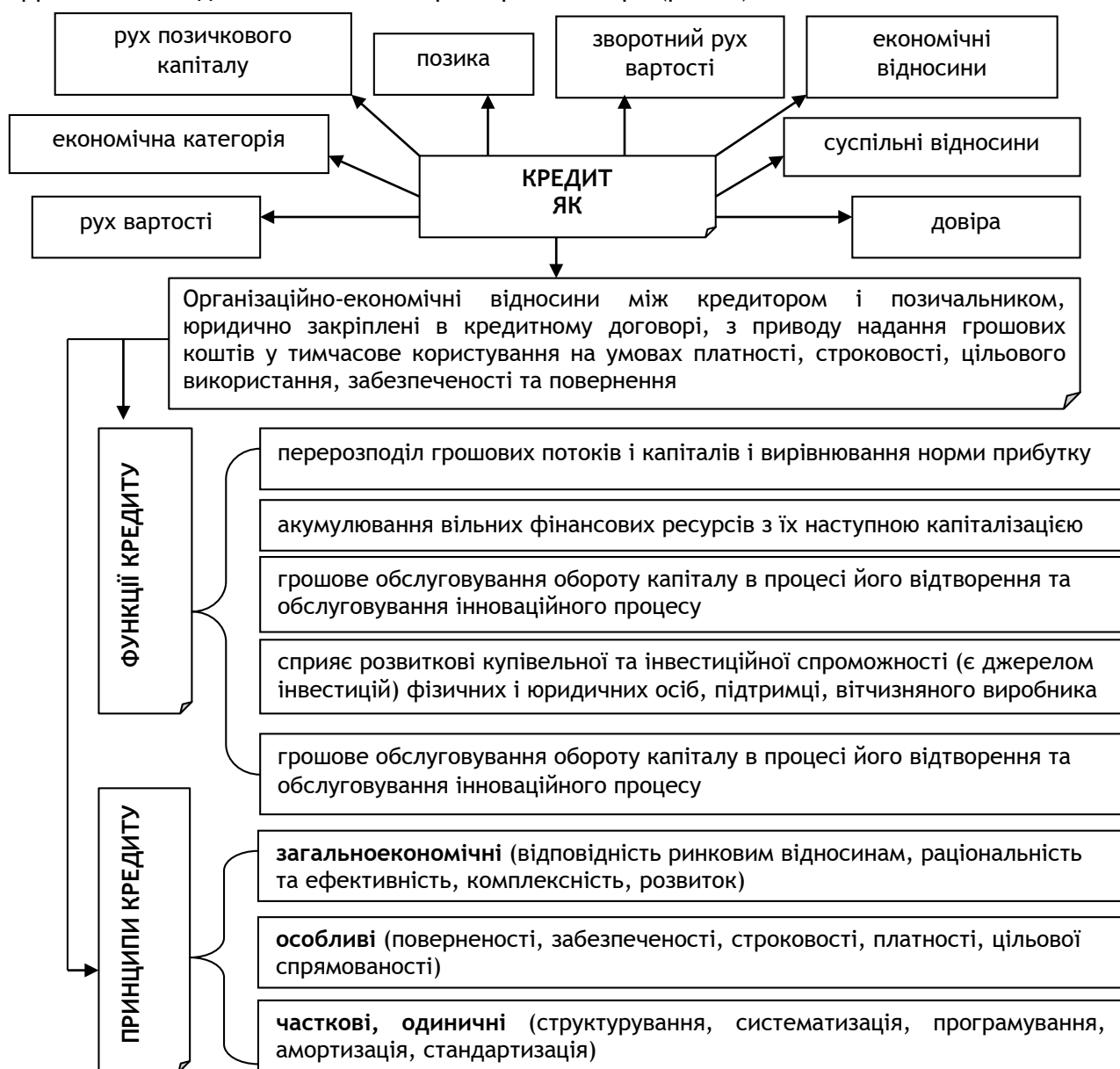

Рис. 2. Сутність кредиту як економічної категорії

Джерело: Систематизовано автором.

Банківське кредитування – це економічні відносини, що виникають між банківською установою як кредитором і позичальниками з приводу руху позикових грошових ресурсів, сформованих за рахунок власних і залучених витоків для тимчасового використання на умовах повернення, строковості, платності, забезпеченості, цільового призначення з метою задоволення фінансових потреб [15].

На наше переконання, основоположним базисом формування кредитних відносин між кредитором і позичальником виступає об'єктивна необхідність забезпечення двосторонньої ефективності використання цих коштів – прибуткове повернення банком наданого кредиту та покриття потреби у додаткових коштах позичальником з метою забезпечення виробничо-господарського процесу і кінцевого одержання прибутку.

Таким чином, кредит має дуалістичний характер ефективності, що актуалізує питання пошуку механізмів забезпечення єдності та спільності інтересів кредитора і позичальника, що по суті становить основу компромісу між ефективністю надання банками кредиту й ефективністю використання позичальником кредитних ресурсів. Обґрунтована довіра обох сторін повинна бути закладена в основу кредитних відносин.

Акцентуючи увагу на особливостях кредитних відносин в аграрному секторі економіки, не можна не погодитися з тим, що банківське кредитування суб'єктів господарювання у сільському господарстві значною мірою ототожнюється з конкретними цільовими потребами і відповідним цільовим використанням запозичених кредитних ресурсів.

Стратегічна важливість сільського господарства незаперечний факт, а його стан і темпи поступового розвитку безпосередньо впливають на функціонування всієї економіки України. У свою чергу на кредитні відносини в аграрному секторі економіки фундаментальний вплив виявляє специфіка сільського господарства. Об'єктами діяльності в сільському господарстві слугують живі організми рослин і тварин, а їх біологічні процеси відбуваються за певними законами природи, що надто обмежує вплив людини на сукупність різноманітних виробничих процесів та унеможливорює їх прискорення. Тому як головна ознака сільськогосподар-

ського виробництва вирізняється повільний оборот виробничих фондів через велику різницю між часом виробництва і робочим періодом. Саме це й зумовлює сезонний характер виробництва і, як наслідок, викликає нерівномірність надходження та витрачання грошових коштів упродовж року.

Під сільськогосподарським кредитом розуміють специфічну форму кредитних відносин, що характеризуються наданням грошових коштів банками і небанківськими організаціями сільськогосподарським товаровиробникам в основний та оборотний капітал у поєднанні з державним регулюванням [3].

У свою чергу поняття кредитування суб'єктів господарювання аграрного сектору розглядається як «сукупність економічних відносин між кредиторами, фінансовими посередниками та позичальниками всіх форм власності (сільськогосподарськими підприємствами, агрохолдингами, фермерськими господарствами та індивідуальними підприємцями), що ґрунтується на взаємопов'язаній дії суб'єктів аграрного сектору економіки в процесі виробництва капіталу підприємств і суб'єктивного оцінювання впливу кредиту на кінцевий результат» [10].

Банківське кредитування АПК ряд дослідників визначають як економічні відносини з приводу забезпечення підприємств АПК джерелом фінансування на умовах поворотності, платності, забезпеченості, строковості, цільового використання та диференційованості, що супроводжується специфічними особливостями, притаманними підприємствам [1, 13].

Систематизовано сутність та особливості сільськогосподарського кредиту можна представити наступним чином (рис. 3).

Як зазначає академік НААН Ю. О. Лупенко, банк не працює у вакуумі, а залежить від багатьох зовнішніх чинників: законодавчого середовища, загальних економічних тенденцій, поведінки контрагентів, інших факторів. Вартість фінансування в гривні залежить від вартості, за якою банки залучають кошти на міжбанківському ринку для подальшого кредитування аграрного сектору економіки. Чим сприятливіша загальна ситуація в країні, тим доступніше і на більш тривалий термін банки будуть надавати кредити аграрному сектору економіки [19].

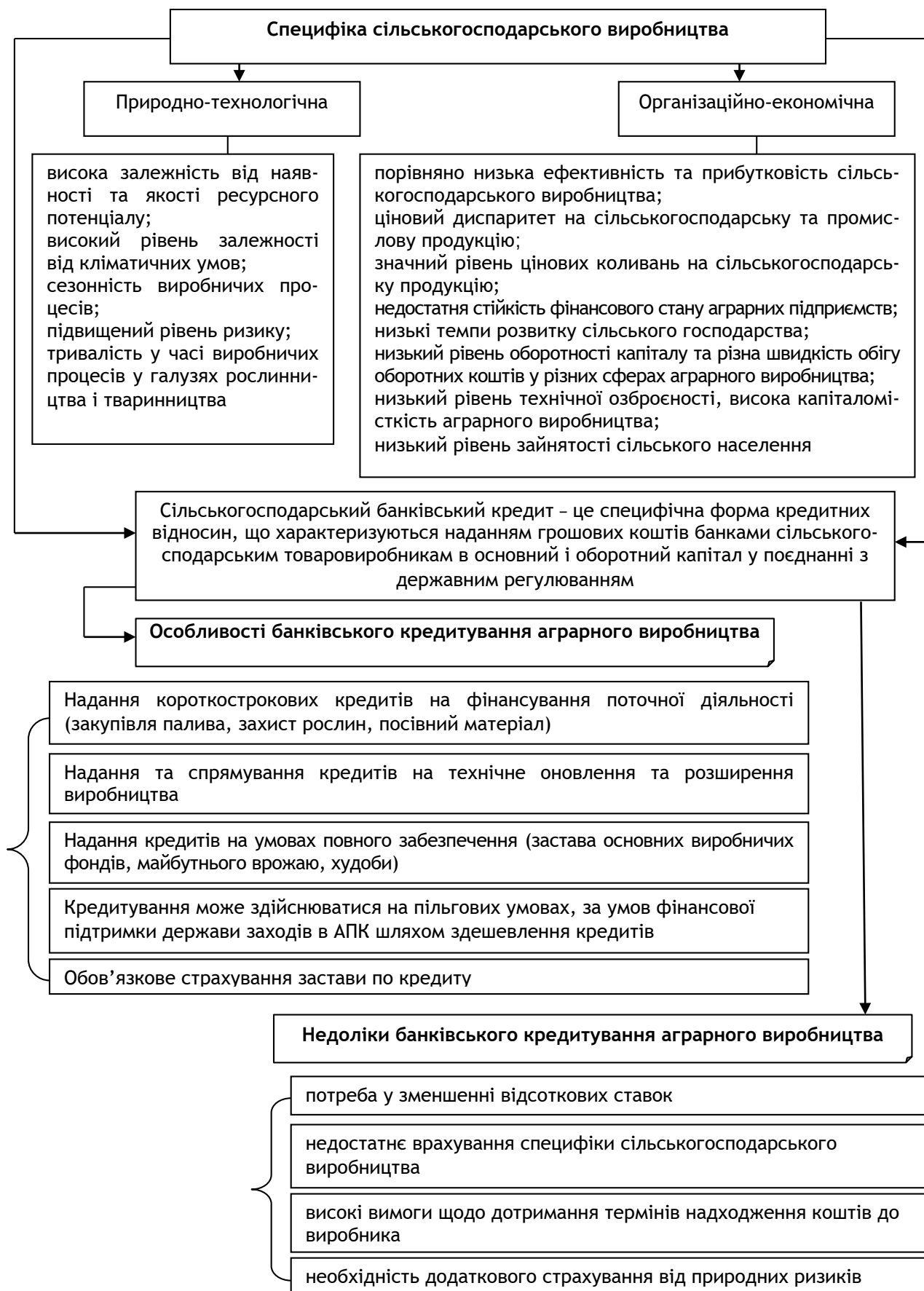

Рис. 3. Сутність та особливості банківського кредитування аграрного виробництва

Джерело: Систематизовано автором на підставі [3, 9, 15, 25].

Перепоною для задоволення попиту сільськогосподарських підприємств на банківські кредити в Україні стають високі відсоткові ставки, обмежений спектр пропозиції банківських кредитних послуг для аграріїв, неврахування специфіки виробничо-ресурсного потенціалу галузі, низький рівень капіталізації, втрати ліквідності банківської системи, операційні ризики банків у процесі співпраці з агровиробниками [6]. Як свідчать результати досліджень науковців, потреба сільгоспвиробників у довгострокових кредитах задовольняється нині лише на 2-5%, тоді як за короткостроковими кредитами – на 50% [6, 19, 25].

Різноманіття виробничо-галузових особливостей аграрного виробництва, його ризикованість та стратегічне значення для національної економіки зумовлюють постійну необхідність та удосконалення механізмів державної підтримки сільськогосподарського кредитування.

Така державна підтримка в Україні існує, проте ефективність її здійснення вже протягом двох десятиліть залишається недостатньою. Незначна кількість і наукових праць щодо методів та способів державної підтримки сільськогосподарського кредитування.

Дослідники поділяють проблеми державної підтримки кредитування сільськогосподарських виробників на дві групи. Джерелом виникнення першої групи проблем вважається недостатність бюджетних коштів, яку держава може спрямувати на забезпечення пільгового кредитування. Компенсувати недостатність вільних фінансових ресурсів в умовах фінансової кризи неможливо, однак реальна раціоналізація регулювання розподільчого процесу бюджетних коштів для досягнення найвищого економічного ефекту [25]. Другу групу проблем пов'язують з недосконалістю власне механізму державної підтримки кредитування сільськогосподарських виробників, а також із майже щорічною його трансформацією та змінами правил:

- не повне відшкодування втрат комерційних банків, пов'язаних з використанням знижених відсоткових ставок, що суттєво зменшує фінансову ефективність таких кредитних операцій;

- затримки у поверненні кредитів, що підвищує ступінь ризикованості кредитних операцій;

- недостатня гнучкість механізму, що значно обмежує кількість користувачів пільговими кредитами;

- недостатня прозорість, що призводить до зловживання при розподілі пільгових кредитів;

- недостатня економічна обґрунтованість процесу розподілу, що зменшує стимули до підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських виробників [20].

Висновки. Дослідженнями встановлено, що фундаментальну основу функціонування і розвитку кредитних відносин становить наявність тимчасово вільних грошових ресурсів в одних економічних суб'єктів та існування об'єктивної необхідності задоволення потреби у фінансуванні в інших.

Систематизація теоретичних підходів до інтерпретації категорії «кредит» дозволила представити змістовне бачення цього поняття як форму суспільних відносин, як економічну категорію, як систему економічних відносин, як фінансову послугу, як рух вартості, як рух позичкового капіталу, як позику та як довіру. Пропонуємо трактувати кредит як систему організаційно-економічних відносин між кредитором і позичальником, юридично закріплених у кредитному договорі, з приводу надання грошових коштів у тимчасове користування на умовах платності, строковості, цільового використання, забезпеченості та повернення.

Характерною ознакою сільськогосподарського кредиту визнано специфічну форму кредитних відносин – надання грошових коштів банками і небанківськими організаціями сільськогосподарським товаровиробникам в основний і оборотний капітал у поєднанні з державним регулюванням та політикою держави щодо сприяння доступності для здешевлення цих кредитів. Встановлено такі головні недоліки системи банківського кредитування аграріїв: потреба у зменшенні відсоткових ставок, недостатнє врахування специфіки сільськогосподарського виробництва, високі вимоги щодо дотримання термінів надходження коштів до виробника, необхідність додаткового страхування від природних ризиків. Це, у свою чергу, супроводжується хронічною нестачею обігових коштів аграріїв, їх низькою платоспроможністю, низькою ефективністю сільськогосподарського виробництва, суттєвим переважанням короткострокових кредитів, які не сприятимуть інвестиційно-інноваційному розвитку. Спрощення

умов надання кредитів на основі оптимізації відсоткової політики комерційних банків з аграрними підприємствами, удосконалення державної підтримки надання кредитів, застосування пільгового кредитування аграрних

підприємств сприятимуть активізації фінансування аграрного сектору економіки й поступовому підвищенню його прибутковості та рентабельності.

Список бібліографічних посилань

1. Артем'єва О. О. Банківське кредитування АПК: сучасний стан та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 21. Ч. 1. С. 13-18.
2. Банківська енциклопедія / С. Г. Арбузов, Ю. В. Колобов, В. І. Міщенко, С. В. Науменкова. Київ : Знання, 2011. 504 с.
3. Бечко П. К. Банківське кредитування аграрного виробництва : монографія. Умань, 2013. 189 с.
4. Валенцева Н. І. Законы и закономерности развития кредита. *Банковские услуги*. 2010. № 12. С. 2-9.
5. Версаль Н. І. Теорія кредиту : навчальний посібник. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. 483 с.
6. Вовчак О. Д., Гальків Л. І., Демчишин М. Я. Стан і проблеми розвитку банківського кредитування сільськогосподарських підприємств України. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2018. № 3(26). С. 30-37.
7. Гроші та кредит : підручник / за ред. Б. С. Івасіва. Тернопіль : Карт-бланш, 2000. 510 с.
8. Гроші, банки та кредит: у схемах і коментарях : навч. посібник / за ред. Б. П. Луціва. 2-ге вид., перероб. Тернопіль : Карт-бланш, 2000. 225 с.
9. Гудзь О. Є. Кредитування і банківське обслуговування підприємств агропромислового виробництва: сучасні тенденції та особливості. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2005. 170 с.
10. Гула А. С. Теоретичні концепції кредиту: еволюція поглядів. *Регіональна економіка та управління*. 2016. № 1(08). С. 48-51.
11. Демківський А. В. Гроші та кредит : підручник. Київ : ДАКОР, 2007. 528 с.
12. Деньги, кредит, банки : учебник / под ред. Г. Н. Белоглазовой. Москва : Юрайт-Издат, 2005. 620 с.
13. Ісаєв А. М. Банківське кредитування підприємств АПК в умовах невизначеності: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.08. Київ, 2016. 228 с.
14. Караченцева Т. Теорії кредиту і його функціональна роль в економіці. *Банковський вестник*. 2006. № 31. С. 41-46.
15. Кисіль С. С. Особливості кредитного забезпечення розвитку сільськогосподарських підприємств. *Херсонський національний технічний університет. Серія «Соціально-економічна політика (Index Copernicus)»*. 2018. № 28(17). С. 203-208.
16. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Москва : Директ-Медиа, 2014. 405 с.
17. Лаврушин О. І. Базовые основы теории кредита и его использование в современной экономике. *Вопросы регулирования экономики*. 2017. Т. 8. № 2. С. 6-15.
18. Лагутін В. Д. Кредитування: теорія і практика : навч. посібник. Київ : Знання, 2001. 216 с.
19. Лупенко Ю. О., Андрос С. В. Банківське кредитування аграрного сектору економіки. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*, 2019. № 1. С. 196-206.
20. Непочатенко О. О., Мудрак Р. П., Бечко П. К. Роль кредитного ринку в забезпеченні банківськими кредитами сільськогосподарських підприємств. *Агросвіт*. 2020. № 23. С. 10-16.
21. Осовська Г. В., Юшкевич О. О., Завадський Й. С. Економічний словник. Київ : Кондор, 2009. 358 с.
22. Потійко Ю. Ще раз про кредити. *Вісник НБУ*. 2000. № 12. С. 47-48.
23. Савлук М. І., Мороз А. М. Гроші та кредит : підручник / за наук. ред. М. І. Савлука. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : КНЕУ, 2011. 589 с.
24. Сидоренко В. Кредит: сутність, функції та форми прояву. *Світ фінансів*. 2009. № 3(20) вересень. С. 24-33.

References

1. Artem'ieva, O.O. (2018). Bankivske kredyтування APK: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku [Bank lending for agro-industrial complex: current state and development prospects]. *Naukovyi visnyk Uzhgorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo, vypusk 21, chastyna 1, pp. 13-18* [In Ukrainian]
2. Arbutov, S.H., Kolobov, Yu.V., Mishchenko, V.I. & Nau-menkova, S.V. (2011). Bankivska entsyklopediia [Banking encyclopedia]. Kyiv: Znannia [In Ukrainian]
3. Bechko, P.K. (2013). Bankivske kredyтування ahrarnoho vyrobnytstva : monohrafiia [Bank lending for agricultural production: monograph]. Uman [In Ukrainian].
4. Valenceva, N.I. (2010). Zakony i zakonornosti razvitiya kredita [Laws and patterns of credit development]. *Bankovskie uslugi, 12, pp. 2-9* [In Russian].
5. Versal, N.I. (2007). Teoriia kredytu : navchalnyi posibnyk [Credit theory]. Kyiv : VD «Kyievo-Mohylianska akademiia» [In Ukrainian].
6. Vovchak, O.D., Halkiv, L.I. & Demchysyn, M.Ya. (2018). Stan i problemy rozvytku bankivskoho kredyтування silskohospodarskykh pidpriemstv Ukrainy [Status and problems of development of bank lending to agricultural enterprises of Ukraine]. *Finansovo-kredytna diialnist: problemy teorii ta praktyky, 3(26), pp. 30-37* [In Ukrainian].
7. Ivasiv, B.S., et al. (2000). Hroshi ta kredyt : pidruchnyk [Money and credit. Textbook]. B.S. Ivasiv (Ed.). Ternopil : Kart-blansh [In Ukrainian].
8. Lutsiv, B.P., et al. (2000). Hroshi, banky ta kredyt: u skhemakh i komentariakh : navch. posibnyk [Money, banks and credit: in diagrams and comments. Teaching. Manual]. B.P. Lutsiv (Ed.). 2-he vyd., pererob. Ternopil : Kart-blansh [In Ukrainian].
9. Gudzy, O.Ye. (2005). Kredyтування i bankivske obsluhovuvannya pidpriemstv ahropromyslovoho vyrobnytstva: suchasni tendentsii ta osoblyvosti [Lending and banking services of agar production enterprises: current trends and features]. Kyiv : NNTs «IAE» [In Ukrainian]
10. Hula, A.S. (2016). Teoretychni kontseptsii kredytu: evoliutsiia pohliadiu [Theoretical concepts of credit: the evolution of views]. *Rehionalna ekonomika ta upravlinnia, 1(08), pp. 48-51* [In Ukrainian].
11. Demkivskiy, A.V. (2007). Hroshi ta kredyt : pidruchnyk [Money and credit: Textbook]. Kyiv : DAKOR [In Ukrainian].
12. Beloglazova, G.N., et al. (2005). Den'gi, kredit, banki : uchebnik [Money, credit, banks. Textbook]. G.N. Beloglazova (Ed.). Moskva : Jurajt-Izdat [In Russian].
13. Isaian, A.M. (2016). Bankivske kredyтування pidpriemstv APK v umovakh nevyznachenosti [Bank lending to agricultural enterprises in conditions of uncertainty]. Candidate's thesis. Kyiv [In Ukrainian].
14. Karachenceva, T. (2006). Teorii kredita i ego funktsional'naya rol' v jekonomike [Theories of credit and its functional role in the economy]. *Bankovskij vestnik, 31, pp. 41-46* [In Russian].
15. Kysil, S.S. (2017). Osoblyvosti kredytnoho zabezpechennia rozvytku silskohospodarskykh pidpriemstv [Features of credit support for the development of agricultural enterprises]. *Khersonskiy natsionalnyi tekhnichnyi universytet. Seriya «Sotsialno-ekonomichna polityka, 28(17), pp. 203-208* [In Ukrainian].
16. Kejns, Dzh. M. (2014). Obshhaya teoriya zanjatosti, procenta i deneg [General theory of employment, interest and money]. Moskva : Direkt-Media [In Russian].
17. Lavrushin, O.I. (2017). Bazovye osnovy teorii kredita i ego ispol'zovanie v sovremennoj jekonomike [Basic foundations of the theory of credit and its use in modern economics]. *Voprosy regulirovaniya jekonomiki. vol. 8 (2), pp. 6-15* [In Russian].

25. Синяєва Л. В., Радченко Н. В. Механізм кредитування суб'єктів господарювання аграрного сектору в Україні : монографія. Мелітополь : ВД Мелітопольської міської друкарні, 2018. 220 с.

26. Фінансова енциклопедія / за заг. ред. О. П. Орлюк. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 472 с.

27. Фінансовий словник-довідник / М. Я. Дем'яненко, Ю. Я. Лузан, П. Т. Саблук, В. М. Скупий. Київ : ІАЕ УААН, 2003. 555 с.

28. Хансен Е. Денежная теория и финансовая политика / пер. с англ. и ред. пер. В. Е. Малевича. Центр эволюции экономики. Москва : Дело, 2006. 311 с.

29. Харрис Л. Денежная теория / пер. с англ. / общ. ред. и вступительная статья В. М. Усоскина. Москва : Прогресс, 1990. 750 с.

30. Щетинін А. І. Гроші та кредит : підручник. 2-ге вид., доп. Київ : Центр учбової літератури, 2006. 432 с.

31. Hahn L. Albert. Economic theory of bank credit. Oxford University Press, 2015. 240 p.

18. Lahutin, V.D. (2001). Kredytuvannia: teoriia i praktyka : navch. posibnyk [Lending: theory and practice]. Kyiv : Znannia [In Ukrainian].

19. Lupenko, Yu.O. & Andros, S.V. (2019). Bankivske kredytuvannia aharnoho sektoru ekonomiky [Bank lending to the agricultural sector of the economy]. *Ekonomichnyi visnyk NTUU «KPI»*, 1, pp. 196-206 [In Ukrainian].

20. Nepochatenko, O.O., Mudrak, R.P. & Bechko, P.K. (2020). Rol kredytnoho rynku v zabezpechenni bankivskymy kredytamy silskohospodarskykh pidpriemstv [The role of the credit market in providing bank loans to agricultural enterprises]. *Ahrosvit*, 23, pp. 10-16 [In Ukrainian].

21. Osovskaya, H.V., Yushkevych, O.O. & Zavadskyi, Y.S. (2009). *Ekonomichnyi slovnyk* [Economic Dictionary]. Kyiv : Kondor [In Ukrainian].

22. Potiiko, Yu. (2000). Shche raz pro kredyty [Once again about credit]. *Visnyk NBU*, 12, pp. 47-48 [In Ukrainian].

23. Savluk, M.I. & Moroz, A.M. (2011). Hroshi ta kredyt : pidruchnyk [Money and credit. Textbook]. M. I. Savluk (Ed.). 6-te vyd., pererob. i dop. Kyiv : KNEU [In Ukrainian].

24. Sydorenko, V. (2009). Kredit: sutnist, funktsii ta formy proiavu [Credit: essence, functions and forms of manifestation]. *Svit finansiv*, 3(20) veresen, pp. 24-33 [In Ukrainian].

25. Syniaieva, L.V. & Radchenko, N.V. (2018). Mekhanizm kredytuvannia sub'ektiv hospodariuvannia aharnoho sektoru v Ukraini : monohrafiia [Lending mechanism for agricultural entities in Ukraine. Monograph]. Melitopol : VD Melitopolskoi miskoi drukarni [In Ukrainian].

26. Orliuk, O.P. (2008). Finansova entsyklopediia [Financial encyclopedia]. O.P. Orliuk (Ed.). Kyiv : Yurinkom Inter [In Ukrainian].

27. Dem'ianenko, M.Ya., Luzan, Yu.Ya., Sabluk, P.T. & Skupyi, V.M. (2003). *Finansovy slovnyk-dovidnyk* [Financial dictionary-reference]. Kyiv : IAE UAAN [In Ukrainian].

28. Hansen, E. (2006). Denezhnaja teoriia i finansovaja politika [Monetary theory and financial policy]. (V.E. Malevich, Trans). Centr jevoljucii jekonomiki. Moskva : Delo [In Russian].

29. Harris, L. (1990). Denezhnaja teoriia [Monetary theory]. (V.M. Usovskina, Trans). Moskva : Progress [In Russian].

30. Shchetynin, A.I. (2006). Hroshi ta kredyt : pidruchnyk [Money and credit: textbook]. 2-he vyd., dop. Kyiv : Tsentr uchbovoi literatury [In Ukrainian].

31. Hahn, L. Albert. (2015) Economic theory of bank credit. Oxford University Press [In English].

Tomashuk I. O. Theoretical aspects of the essence of bank credit and features of credit relations in the agricultural sector of the economy

The purpose of the article is to study and comprehend the essence of credit as a basic economic category and identify the features of bank lending in the agricultural sector of the economy.

Research methods. In the process of research a number of methods were used: abstract-logical - for structuring and theoretical substantiation of the essence of the categorical apparatus of credit and credit relations; methods of comparative analysis and synthesis - to study the evolutionary aspects of credit development and credit relations in society; monographic - in identifying and systematizing the characteristics of credit relations in the agricultural sector of the economy; structural and functional approach for the formation of a conceptual vision of credit as an economic category and providing the specifics of the system of bank lending to agricultural enterprises; graphic - to illustrate and systematize the results of the study.

Research results. The ambiguity of the interpretation of the credit category in the modern economic literature is revealed. It is proposed to consider the loan as a system of organizational and economic relations between the lender and the borrower, legally enshrined in the loan agreement, on the provision of funds for temporary use on terms of payment, maturity, intended use, security and return. The dualistic nature of credit efficiency is identified and analyzed. The fundamental nature of the impact of the specifics of agriculture on credit relations in the agricultural sector of the economy is assessed. The legitimacy of the existence of a separate mechanism of credit relations in the agricultural sector of economies is proved. The essential characteristics and features of agricultural credit are systematized and the priority features of objects of crediting in agriculture are covered.

Scientific novelty. Theoretical aspects of structuring the interpretation of the essence of credit and credit relations have been further developed. Substantiation of structural components and features of bank lending of the agricultural sector of the economy.

Practical significance. The results of the study can be used by public and sectoral authorities, as well as banking institutions in developing measures to enhance lending to the agricultural sector of the economy. Tabl.: 1. Figs.: 3. Refs.: 31

Keywords: credit; credit relations; bank credit; agricultural credit; risk; lender; borrower.

Tomashuk Iryna Olehivna – postgraduate student of the department of financial and credit and tax policy, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)
E-mail: iryna8000@icloud.com

Томашук И. О. Теоретические аспекты сущности банковского кредита и особенности кредитных отношений в аграрном секторе экономики

Цель статьи – рассмотреть и осмыслить сущность кредита как базовой экономической категории и выявить особенности банковского кредитования в аграрном секторе экономики.

Методика исследования. В процессе исследования использован ряд методов: абстрактно-логический – для структурирования и теоретического обоснования сущности категориального аппарата кредита и кредитных отношений; методы сравнительного анализа и синтеза – для исследования эволюционных аспектов развития кредита и кредитных отношений в обществе; монографический – при выявлении и систематизации характерных особенностей кредитных отношений в аграрном секторе экономики; структурно-функциональный подход – для формирования концептуального видения кредита как экономической категории и представления специфики системы банковского кредитования аграрных предприятий; графический – для иллюстрации и систематизации полученных результатов исследования.

Результаты исследования. Выявлена неоднозначность трактовки категории кредит в современной экономической литературе. Предложено рассматривать кредит как систему организационно-экономических отношений между кредитором и заемщиком, юридически закрепленных в кредитном договоре, по поводу предоставления денежных средств во временное пользование на условиях платности, срочности, целевого использования, обеспеченности и возвратности. Выявлен и проанализирован дуалистический характер эффективности кредита. Оценен фундаментальный характер влияния специфики сельского хозяйства на кредитные отношения в аграрном секторе экономики. Доказана правомерность существования отдельного механизма кредитных отношений в аграрном секторе экономики. Систематизированы сущностные характеристики и особенности сельскохозяйственного кредита, освещены приоритетные особенности объектов кредитования в сельском хозяйстве.

Элементы научной новизны. Получили дальнейшее развитие теоретические аспекты относительно структуризации и трактовки сущности кредита и кредитных отношений. Обоснованы структурные составляющие и особенности банковского кредитования аграрного сектора экономики.

Практическая значимость. Полученные результаты исследования могут быть использованы органами государственного и отраслевого управления, а также банковскими учреждениями при разработке мер по активизации кредитования аграрного сектора экономики. Табл.: 1. Илл.: 3. Библиогр.: 31.

Ключевые слова: кредит; кредитные отношения; банковский кредит; сельскохозяйственный кредит; риск; кредитор; заемщик.

Томашук Ирина Олеговна – аспирант отдела финансово-кредитной и налоговой политики, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)
E-mail: iryna8000@icloud.com

Стаття надійшла до редакції 19.04.2021 р.

Фахове рецензування: 25.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Томашук І. О. Теоретичні аспекти сутності банківського кредиту та особливості кредитних відносин в аграрному секторі економіки. *Економіка АПК*. 2021. № 5. С. 101 — 112. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105101>

Tomashuk, I.O. (2021). Teoretychni aspekty sutnosti bankivskoho kredytu ta osoblyvosti kredytnykh vidnosyn v ahrarnomu sektori ekonomiky [Theoretical aspects of the essence of bank credit and features of credit relations in the agricultural sector of the economy]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 101 — 112 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105101>

* * *